

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

А. І. Козлова

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

ББК 63.3(0)-2я73

К59

Рецензенти: *Г. Г. Старостенко*, д-р екон. наук, проф.
В. М. Лич, д-р екон. наук, проф.
Н. А. Малиш, канд. екон. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 3 від 29.03.06)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18-Г-1382 від 11.06.08)

Козлова, А. І.

К59 Економічна історія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Козлова. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — 342 с. — Бібліогр.: с. 333–336.

ISBN 978-966-608-748-8

У навчальному посібнику викладено питання економічної історії від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділяється аналізу реформ і структурних змін у національній економіці та світовому господарстві в новітні часи. За структурою і змістом посібник відповідає навчальній програмі курсу “Економічна історія” для студентів економічних спеціальностей, а також для тих, хто прагне оволодіти новими знаннями. При написанні посібника автором використані останні статистичні дані та новітні події, які відбулися у світі та в Україні.

Для студентів вищих навчальних закладів економічного спрямування.

ББК 63.3(0)-2я73

ISBN 978-966-608-748-8

- © А. І. Козлова, 2009
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ВСТУП

Економічна історія — наука відносно молода. Її зародження припадає на XVI ст., коли в 1514 р. було написано першу працю з економічної історії — “Трактат про аса” Гільйома Бюде. З того часу виходили окремі описи — історія розвитку фінансів, торгівлі, сільського господарства, ремісництва, промисловості, а також дослідження грошей, цін і податків. У першій половині XIX ст. в західній Європі з’являється багато праць, присвячених історії господарства, оскільки в цей час розпочався процес розвитку статистики. Ці наукові роботи сприяли формуванню історико-економічної науки, засновниками якої були англійці — А. Тойнбі, Т. Роджерс, Дж. Ешлі, німці — М. Вебер, К. Бюхерт, В. Зомбарт, українці — М. Ковалевський, Д. Багалій та ін.

У середині XIX ст. економічна історія сформувалась як самостійна наука і викладалася в багатьох університетах Європи та США, де було створено кафедри історії господарства для підготовки управлінських кадрів, здатних здійснювати ефективну реформаторську політику. У цей час виникають спеціальні історико-економічні періодичні видання. Першим з них було німецьке — “Квартальник із соціальної та економічної історії” (1903), американське — “Журнал економічної та ділової історії” (1927), французьке — “Огляд економічної історії” (1921). Ці видання виходять і нині.

За 150 років існування економічної історії вона змінила кілька назв — історія господарського побуту, історія народного господарства, історія економіки. В Україні в останні десять років використовується назва економічна історія. Але побутує думка, що доцільно викладати історію господарського побуту одночасно з історією економічних вчень, тому в нових навчальних планах започатковується така дисципліна, як

історія економіки та економічної думки, яка поєднує ці дві науки.

Предметом економічної історії є еволюція господарської діяльності народів від первісної епохи до сучасності, що передбачає глибоке дослідження основних явищ і процесів всіх форм економічної діяльності людства, економічної політики провідних країн світу та України. Історія економіки показує вплив економічних рішень на економічну політику, їх ефективність чи шкідливість. Надзвичайно важливим є знання історії економічних процесів для їх прогнозування та передбачення виникнення можливих проблем.

Економічна історія — важлива гуманітарна дисципліна. Вона вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку; основні явища і процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ; економічну політику провідних держав світу; досліджує загальні закономірності економічного життя, а також його особливості в окремих країнах. Розкриває основні закономірності економічного розвитку на найважливіших етапах соціально-економічного процесу провідних держав світу — США, Японії, ФРН, Франції, Великобританії, Голландії — та історію господарства. Це дає змогу узагальнити досвід господарського розвитку наших предків, зрозуміти сучасний стан економіки, визначити її найважливіші орієнтири та альтернативні шляхи розвитку на майбутнє.

Економіка кожної країни має власні інтереси, які не повинні підпорядковуватися інтересам будь-якої іншої країни. Безглуздом є заперечення минулого, потрібно всіляко використовувати багатий історичний досвід стосовно нових соціально-економічних умов і реалій. Актуальність вивчення цієї науки пояснюється не тільки необхідністю усвідомлення закономірностей економічного розвитку розвинених країн світу, а і дослідження загальних тенденцій, характерних рис господарського розвитку світу. Це дає змогу зрозуміти особливості та специфіку економічного життя в цих країнах, які є суб'єктами світової цивілізації, порівнювати і аналізувати господарський розвиток їх та України протягом тисячоліть, визначати становлення, розвиток і занепад різних економічних систем, оволодівати сучасними методами кількісного і якісного аналізу, моделювати економічні процеси, знати і пропагувати передовий досвід людства, прогрес-

сивні методи господарювання. Знання економічної історії сприяє розвитку національної ринкової економіки України, зміцненню її зв'язків з економікою інших країн, набуттю статусу повноправного суб'єкта світової цивілізації.

Розвиток в Україні ринкової економіки, приведення її структури, господарського механізму та організаційних інституцій у відповідність з найважливішими тенденціями світового економічного розвитку передбачає усвідомлення та широке використання світогосподарських зв'язків, нагромадженого людством величезного досвіду в раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових і природних ресурсів.

Роль економічної історії:

- усвідомлення і використання світового досвіду у всіх сферах економічного життя;
- дослідження суспільних явищ і процесів для передбачення подальшої еволюції світу;
- вивчення прогресивного досвіду людства і вирішення господарських проблем для передбачення і розв'язання проблем сьогодення;
- порівняння показників різних періодів розвитку країн світу для визначення історико-економічних процесів формування і розвитку виробництва;
- розширення світогляду людей, виховування і сприяння правильним підходам до оцінки найважливіших історико-економічних процесів.

Економічна історія посідає важливе місце в системі фундаментальних економічних наук, оскільки є джерелом фактичного матеріалу для багатьох наук, в першу чергу для економічної теорії та політекономії. Вона забезпечує тісний зв'язок історичних знань з економікою промисловості, сільського господарства, іншими галузевими і функціональними економічними науками. У системі економічних наук історія господарства відіграє фундаментальну роль, є ключем до пошуку історичних закономірностей та залежностей в економічному житті держав і народів.

Важливою є взаємодія економічної історії з конкретними соціологічними дисциплінами. Адже вплив на розвиток економіки таких факторів, як соціальний склад працівників, управління виробничими колективами, задоволеність працею, настроїв,

поведінка працівників тощо, також повинен враховуватися історією господарства, оскільки від результатів діяльності людей, трудових колективів залежить ефективність виробництва.

Існує тісний зв'язок історії господарства з історичними науками, передусім із загальною історією, яка певну увагу приділяє й історії економіки. У свою чергу, економічна історія не може обійти найважливіші події загальної історії, оскільки зрозуміти економічний розвиток суспільства, не враховуючи ідеології, політики та інших факторів, неможливо.

Економічна історія обов'язково передбачає вивчення внутрішньої і зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, національних і етнографічних особливостей, законів, релігійних культур, науки і мистецтва тощо. Але всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а тільки щодо їх ролі в розвитку економіки.

Сьогодні економічній історії належить чільне місце в системі академічної науки та вищої школи розвинених держав світу і використовується при підготовці не тільки економістів, а й юристів, політологів, соціологів.

МАУП

КРИТЕРІЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ. ГОСПОДАРСЬКІ ФОРМИ ЕКОНОМІКИ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА КРАЇН ДАВНЬОГО СХОДУ (від найдавніших часів до V ст. до н. е.)

1.1. Критерії періодизації суспільного розвитку

За час існування історико-економічної науки розроблено багато варіантів періодизації господарської історії людства. Дослідження закономірностей і стадій розвитку суспільства є винятково важливою проблемою для науки і суспільної практики. Без цього не можна зрозуміти складні соціально-економічні процеси руху людства до вершин цивілізації.

Вчені-економісти минулого і сучасності по-різному трактують сутність та особливості історичного розвитку суспільства. Для цього застосовували історію грошей, торгівлю, культуру, релігію. На сьогодні переважають такі основні підходи до періодизації суспільного розвитку: 1) трактування економічної історії людства як сходження по висхідній (С. Десницький, Б. Гільдебранд, У. Росту, К. Маркс, Д. Белл, О. Тоффлер); 2) теорія цивілізації (У. Росту, А. Арон, Л. Морган, А. Тойнбі).

Бруно Гільдебранд запропонував трифазну схему економічного розвитку людства. Перша фаза — природне або натуральне господарство: обміну продуктів не було, а якщо був, то здійснювався без грошей — товар на товар. Друга фаза — грошове господарство: гроші стають необхідним посередником обміну. Третя фаза — кредитне господарство: гроші перестають відігравати

роль посередника в обміні, який відбувається на основі кредиту без участі грошей. Господарство в третій фазі — це вищий його тип, оскільки тут відкриваються всі можливості для активних людей: навіть не маючи капіталу, вони можуть завдяки кредиту стати підприємцями.

У 60-х роках ХХ ст. в умовах посилення науково-технічної революції деякі економісти (Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу та ін.) висунули *технократичні теорії*, у яких зроблено спроби пояснити основні соціально-економічні явища змінами в галузі техніки. На думку вчених, технічний прогрес і розвиток великого машинного виробництва привели розвинені країни до “індустріального суспільства”, що характеризується високим рівнем промисловості, провідною роллю міст, єдиним внутрішнім ринком, поглибленим професійним поділом праці, розвиненою системою загальної освіти, наявністю “спільних ідеалів”. “Індустріальне суспільство” зображувалось як єдина для всіх країн модель, в якій посилюється активність держави в галузі економіки, внутрішньої та зовнішньої політики. В “індустріальному суспільстві” зберігаються класи чи соціальні групи, що визначаються на основі поділу праці.

Варіант теорії “індустріального суспільства” *Джона Кеннета Гелбрейта* дістав назву “*нового індустріального суспільства*”. Техніка і технологія, на його думку, породжують нові економічні ознаки, що стали характерними для сучасного розвитку (найважливіша з них — планування). Зміни в техніці спричинили утворення великих корпорацій — основи індустріальної системи, а також їх поєднання з державою, що привело до виникнення “нового індустріального суспільства” — як наслідку впровадження науково-технічного прогресу. Реальну владу в керівництві корпораціями мають уже не власники капіталу, а “техноструктура”, що складається з інженерів, учених і адміністраторів і діє в інтересах суспільства. Метою “техноструктури” є не максимізація прибутку, а зміцнення ринкових позицій корпорацій. Планування в межах корпорації потребує стабільності внутрішніх і зовнішніх умов функціонування, що робить ринок передбачуваним і ліквідує вільну конкуренцію. Дж. К. Гелбрейт писав про виникнення нового класу — “білих комірців”, до якого зараховував також кваліфікованих робітників, вважаючи їх продовженням “техноструктури”. Він дійшов

висновку про “зменшення ролі робітничого класу”, зниження ролі профспілок, зближення інтересів “техноструктури” в досягненні “спільних соціальних цілей”.

У книгах “Економічні теорії та цілі суспільства” (1976) і “Вік невпевненості” (1977) Дж. К. Гелбрейт дещо змінює свою концепцію: відмовляється від поглядів стосовно прогресивних прагнень великих корпорацій, визнає факт підпорядкування держави корпораціям, висуває програму реформ, яку називає “вимушеним соціалізмом”. Ідеться про націоналізацію військової промисловості, посилення планування, введення прогресивного прибуткового податку тощо.

Одним з різновидів теорії “індустріального суспільства” є *теорія “стадій суспільного розвитку” Уолта Ростоу*. Цей американський економіст запропонував теорію, за якою виділив п’ять стадій в історії людства за пріоритетністю розвитку техніки (технократичний підхід):

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

Економічну систему США У. Ростоу зображує як найвищу стадію суспільної еволюції, стадію високого рівня споживання, модель для майбутнього розвитку всіх інших країн. Посилаючись на техніко-економічні показники — норму нагромадження, технічний рівень виробництва, рівень споживання, він стверджував, що структура радянської економіки була близькою до структури економіки Заходу. Цікаво, що комунізм учений назвав “хворобою перехідного періоду”, одним з можливих шляхів переходу до “єдиного індустріального суспільства”.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. індустріальне суспільство почали розглядати як певну стадію, а не кінцеву форму суспільства. Великого значення набуває *концепція “постіндустріального” (інформаційного) суспільства*, запропонована американським соціологом *Даніелем Беллом*. Постіндустріальне суспільство — це суспільство послуг, де більше половини населення зайнято поза сферою матеріального виробництва, економіка має “узгоджений характер”, забезпечується загальний добробут, управ-

ління суспільством переходить до вчених, а головною цінністю є інтелект та інформація.

У цей час *Полом Самуельсоном* було запропоновано теорію “*держави загального благоденства*”, яка передбачає, що держава взяла на себе відповідальність за забезпечення всім громадянам здорового й гідного рівня життя. Через бюджет вона перерозподіляє доходи на користь бідних, внаслідок чого багатих і бідних дедалі більше витісняють класи із середніми доходами. Держава зображується як надкласовий орган, що діє в інтересах усього суспільства, усіх класів, прошарків і груп. Цю концепцію П. Самуельсона, лауреата Нобелівської премії, часто називають “*змішаною економікою*”, яка поєднує у теоретичному плані узагальнююче поняття макроекономіки та традиційний мікроекономічний аналіз (сам учений називав її “*великим неокласичним синтезом*”). Можливість такого синтезу впливає з визнання того факту, що сучасні мікро- й макроекономіка є науками переважно короткотермінової рівноваги, а не довгострокової динаміки.

Згодом *А. Арон і Дж. Гелбрейт*, використовуючи як критерій ступінь індустріального розвитку суспільства, виділяють три стадії індустріальної цивілізації:

- доіндустріальне суспільство;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство.

У доіндустріальному суспільстві переважали сільське господарство і ручна праця, воно існувало до кінця XVII ст. — до початку промислової революції. В індустріальному суспільстві провідну роль відігравало велике механізоване промислове виробництво.

Постіндустріальне суспільство — це нова, найрозвиненіша стадія людської цивілізації, яка почалася у другій половині XX ст. з розвитком науково-технічної революції, що поступово переростає в інформаційно-інтелектуальну революцію. В постіндустріальному суспільстві домінують наука, нові види техніки і технології, інформатика, комп’ютеризація та автоматизація і роботизація всіх сфер економіки й управління. В суспільному виробництві на передній план висувуються інтелектуальний капітал, знання, сфера послуг (освіта, охорона здоров’я, культура,

виробництво духовних благ тощо). Внаслідок цих революційних науково-технічних перетворень формується працівник нового типу, посилюється творчий характер його праці й набувають дедалі більшої ваги потреби творчої саморегуляції особистості.

Для постіндустріального суспільства характерним є також поглиблення міжнародного поділу праці, посилення взаємозв'язків та взаємодії національних економік. Значного розвитку набуває світовий ринок товарів, капіталів, робочої сили, посилюється роль загальнолюдських інтересів і цінностей. Всі ці об'єктивні процеси зумовлюють переростання локальних форм цивілізації в глобальні, вони охоплюють дедалі більше країн і все більше впливають на життя народів усього світу. Тому процес формування єдиного світового цивілізаційного простору нерідко відбувається в суперечливій формі — від різнобічної співпраці та партнерства до протистояння і локальних конфліктів між цивілізаціями.

Продовженням цих узагальнень стала теорія Г. Канта, З. Бжезінського (США), Ж. Сервана-Шрейбера і А. Турена (Франція) про постіндустріальне суспільство, в основу якого покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці. У концепції “постіндустріального суспільства” стверджується, зокрема, що залежно від технічного рівня суспільства в історичному аспекті послідовно домінує “первинна” сфера господарської діяльності — сільське господарство; “вторинна” сфера економічної діяльності — промисловість, а на сучасному етапі — “третинна” сфера — сфера послуг та інформатики, в якій провідна роль належить науці та освіті. Тобто в основу поділу всесвітньої історії (в тому числі й економічної історії світу) вони також поклали поділ на доіндустріальне (аграрно-ремісниче, традиційне), індустріальне (прогресуюче) і постіндустріальне суспільства.

Великого поширення набув *формаційний підхід* до періодизації процесу економічного розвитку суспільства, розроблений *Карлом Марксом* і його послідовниками. Сутність його полягає в тому, що продуктивні сили у сукупності з виробничими відносинами становлять спосіб виробництва (базис), який у поєднанні з ідеологічною і політичною надбудовами визначає соціально-економічну формацію. Основою кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є панівна форма власності, оскільки тіль-

ки вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

За формаційним підходом розвиток суспільства відбувався як зміна одного способу виробництва іншим, які знаходяться у певній послідовності:

- первіснообщинний — від найдавніших часів до V тис. до н. е.;
- рабовласницький — від V тис. до н. е. до V ст. н. е.;
- феодалний — V–XV ст.;
- капіталістичний — XVI–XIX ст.;
- комуністичний — XX ст.

Формаційний підхід до періодизації історії, в тому числі історії господарства, не виправдав себе. Він виходив з того, що вирішальна роль у суспільному розвитку належить процесу виробництва, відноsinам власності, а його головною рушійною силою є протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами та загострення класової боротьби в суспільстві.

У наш час формаційний підхід піддається критиці:

1) періодизація розвитку суспільства на п'ять періодів не має всеохоплюючого значення. Вона прийнятна для країн Західної Європи, але не відображає своєрідності розвитку азійського способу виробництва, еволюції цивілізацій Китаю, Індії, а також не висвітлює особливостей історичного розвитку Росії, України;

2) формаційний підхід не розкриває багатоваріантності життя, збіднює історію людського суспільства, зводячи її переважно до одного фактора — розвитку матеріального виробництва, практично не враховує ролі соціокультурного та інших неекономічних факторів (національних, релігійних, етнічних ментальних тощо);

3) розглядає історію розвитку людства як процес “революційного” руйнування старого способу виробництва і заміни його новим, припускаючи таким чином певну дискретність природно-історичного процесу;

4) абсолютизує класову конфронтацію між власниками і не-власниками, роботодавцями і найманими працівниками.

Для глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства наука розробила і широко використовує *цивілізаційний підхід*, який долає класово-формаційні детермінанти періодизації суспільного розвитку. *Цивілізація* — це історично

конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, формою виробництва і духовною культурою людей. В основу цього підходу покладено пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів, посилення ролі людини у суспільному розвитку, визнання світової історії як єдиного планетарного цілого. Найважливішою рисою цивілізації є її гуманістична спрямованість, коли людина виступає не тільки суб'єктом виробництва і цивілізації в цілому, а й її безпосередньою метою.

Принципи цивілізаційного підходу:

- багатовимірність аналізу економічних систем;
- природна еволюційна поступовість історичного процесу;
- відмова від класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей системи;
- пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів;
- посилення ролі людського фактора у суспільному розвитку;
- визнання світової історії як єдиного планетарного цілого.

Цивілізація — категорія історична, вона визначається багатогранними соціально-економічними умовами, в яких відбувається життєдіяльність певного народу. Американський вчений *Льюїс Генріх Морган* вирізняв три етапи в розвитку людської історії: епоха дикості (мисливство, збиральництво); епоха варварства (землеробство, скотарство); епоха цивілізації.

Еволюція цивілізації класифікується у горизонтальному та вертикальному аспектах.

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодію неоднорідних за змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені періоди часу — давньогрецька, давньоримська, візантійська, азійська, інків тощо.

Вертикальний аспект відображає розвиток цивілізації у широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від одного ступеня зрілості до іншого — вищого. Йому притаманна логіка всесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

Сучасні дослідження розвитку суспільства визначають сім цивілізацій:

- неолітична — VII–IV тис. до н. е.;
- східнорабовласницька — III–I тис. до н. е.;
- антична — VII ст. до н. е. — VI ст. н. е.;
- ранньофеодальна — VII–XIII ст.;
- передіндустріальна — XIV–XVIII ст.;
- індустріальна — 60-ті роки XIX ст. — 50-ті роки XX ст.;
- постіндустріальна — починаючи з 60-х років XX ст.

Перехід від одного ступеня зрілості цивілізації до іншого відбувається завдяки глибинним якісним змінам у продуктивних силах суспільства, зростанню продуктивності праці, підвищенню культури людини.

Бурхливий розвиток інформаційно-інтелектуальних технологій, комп'ютеризації, космонавтики посилили зв'язки людини з космосом. Український вчений В. Вернадський запропонував концепцію про ноосферу і дійшов висновку, що сучасне суспільство перебуває на порозі зародження нової *ноосферно-космічної цивілізації*, яка визначатиме економічний, науково-технічний і культурний розвиток людства у XXI ст.

Визначаючи переваги цивілізаційного підходу, слід зазначити, що надмірне акцентування уваги на формуванні “єдиної світової цивілізації” є потенційно небезпечним у плані можливості розмивання та ігнорування специфічності економічного і соціально-культурного розвитку різних країн і народів, втрати ними їх самобутності й унікальності.

За цивілізаційною концепцією розвитку суспільства Україна перебуває на індустріальній стадії з перспективою переходу до постіндустріальної. Для цього необхідно розвивати соціально орієнтовану ринкову економіку, розробляти та використовувати високоефективні технології, здійснювати структурну перебудову економіки, впроваджувати нові форми організації та управління виробництвом, всебічно розвивати науку, освіту, культуру.

1.2. Основні риси господарства первісного суспільства

Первісна доба — найтриваліший період в історії людства. Вона існувала від появи перших людей до виникнення стародавніх цивілізацій (IV–III тис. до н. е.). В історії найчастіше вико-

ристовують археологічну схему періодизації первіснообщинного ладу — поділ на періоди за матеріалами, з яких вироблялись знаряддя праці. Первісне суспільство поділяється на кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-бронзовий і залізний віки. Кожному із цих етапів світової історії були притаманні певні риси, особливості, здобутки матеріальної культури, заняття та знаряддя праці.

За археологічними розкопками та розрахунками вчених перша людина на Землі з'явилася 4 млн років тому на території Африки. Її називали австралопітек (південні мавпи). Вони були безпосередніми предками сучасних людей. Внаслідок еволюції 2–2,5 млн років тому з'явилась людина уміла — перша розумна істота, яка навчилася виготовляти знаряддя праці з каменю, потім олдовейська людина та пітекантроп — прямоходяча (1,5 млн — 300 тис. років тому). З часом в Африці, Азії та Європі з'явився новий тип людини, яка поборолла холод і ховала своїх померлих, — неандерталець (150–100 тис. років тому). Рятуючись від холоду, вони не лише заселяли печери, а й будували з кісток мамонта і жердин наземні житла, вкриті шкурами. Людина розумна (*homo sapiens*), або кроманьйонець, з'явилась 40–35 тис. років тому в більшості регіонів Землі. Це була людина сучасного фізичного типу, яка завершила процес становлення людини як виду живих істот на нашій планеті й започаткувала історію людства.

Причиною затяжного розвитку людини було похолодання на Землі, яке розпочалося приблизно 2 млн років тому і складалося із 17 льодовикових (холодних) і 17 міжльодовикових (теплих) періодів. Останній льодовик на Землі тривав від 100 до 20 тис. років до н. е. Крига і сніг вкривали майже третину планети. Рівень моря знизився на понад 100 м. Через суходіл, який утворився на місці протоки Беринга, люди 13 тис. років до н. е. переселилися з Азії до Північної Америки. Через тисячу років льодовики почали танути і відступати на північ, а рівень води в морі зростати. За 6 тис. років до н. е. завершився льодовиковий період. Рівень моря піднявся і відокремив територію Великобританії від Європи.

Основні риси кам'яного віку (3 млн — 4 тис. років до н. е). Кам'яний вік поділяється на такі періоди: палеоліт — давній кам'яний вік (3 млн років тому — 10 тис. років до н. е.); ме-

золіт — середній кам'яний вік (9–6 тис. років до н. е.); неоліт — новий кам'яний вік (5–4 тис. років до н. е.). У різних частинах світу, в різних племенах і народів певні форми праці та суспільного життя з'явилися у різні періоди. Проте вони мали і загальні риси: користування природними благами, форма власності колективна або обцинна, низький рівень розвитку продуктивних сил, рівномірний розподіл благ і соціальна рівність, відсутність експлуатації, класів і держави.

Палеоліт — найдовший і найважчий період в історії людства, який припадає на льодовиковий період. Для нього були характерні примітивні знаряддя праці, збиральництво, мисливство, рибальство. У цей час людина навчилася видобувати і підтримувати вогонь, використовувати його для приготування їжі, вдосконалювати знаряддя праці. Стали з'являтися постійні житла.

Із завершенням льодовикового періоду і встановленням сприятливого для життя клімату почалося утвердження сучасної людини (35–10 тис. років до н. е), тобто закінчився процес перетворення передлюдини на людину розумну. В цей час почали формуватися європеїдна, негроїдна, монголоїдна раси. Постійний пошук джерел харчування призвів до переселення людей, які заселили всі континенти, проникли в Австралію та Америку.

Мезоліт — доба вдосконалення знарядь праці первісних людей. Були винайдені лук і стріли. З'явилися плоти і човни. Під час перехідного періоду від мезоліту до неоліту зароджуються відтворювальні форми господарювання у тваринництві. Першими прирученими тваринами були собака, свиня і бик. Виникають землеробство та перші постійні поселення людей.

У цей період всередині рас виділяються гілки: серед європеїдної — південна і північна, монголоїдної — азіатська і американська, негроїдної — африканська і австралійська. Починається процес формування народів, посилюється відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот.

Неоліт характеризується утвердженням відтворювальних форм господарювання. В цей період відбулося завершення переходу від присвоювального господарства до виробництва матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей.

Основними заняттями людей були землеробство, тваринництво, гончарство та інші види ремесел. З'являються віз і сани.

Розвитку продуктивності праці сприяла неолітична революція: перший суспільний поділ праці — відокремлення землеробства від скотарства і другий — виділення ремісництва. Це сприяло індивідуалізації праці, виникненню і розвитку приватної власності, формуванню системи товарного обміну. Прогресом у розвитку продуктивних сил став перехід до обробітку землі (дерев'яними палицями) та використання серпів з кременевим лезом. У цей період люди освоїли вирощування практично всіх відомих сільськогосподарських культур. У Малій Азії культивувались ячмінь і пшениця, в Китаї — рис і просо, в Центральній Америці — боби, перець, кукурудза, бавовна, на півдні Європи — просо і жито. Поступово вдосконалювалась агротехніка. В IV тис. до н. е. розпочалися обробіток постійних ділянок та іригація земель. У деяких регіонах намітився перехід від ручного до орного землеробства.

Важливою формою господарювання стало скотарство, яке виникло внаслідок приручення диких тварин — овець, кіз, корів, свиней. Худоба починає використовуватися як тяглова сила. Розвиток гончарства дав змогу поліпшити приготування і зберігання їжі. Поява гончарного круга у IV тис. до н. е. сприяла підвищенню продуктивності праці та якості глиняного посуду. Наприкінці неоліту було винайдено колесо, почав розвиватися колісний транспорт.

На рубежі V–IV тис. до н. е. на Землі проживало до 80 млн осіб, а густина населення становила від 10 до 100 осіб на 1 км².

Основні риси мідно-бронзового віку (III–I тис. до н. е.). Найвизначальніша ознака цього періоду — існування відтворювального господарства, швидкий розвиток орного землеробства та тваринництва, посилення поділу праці на землеробство, скотарство, ремесло. Обмін набуває постійного характеру і стає регіональним; зароджується металургійне виробництво. Першим металом, який відкрила людина, була мідь. За міцністю вона поступалася каменю, але при нагріванні з неї можна було зробити голки, шило, рибальські гачки, прикраси. У III тис. до н. е. вже з'явилася бронза — сплав міді з оловом і свинцем, що надало їм твердості. Спершу метал плавили на вогні, згодом з'явилися ливарні печі.

Створення бронзи, системи зрошення і плугового землеробства посилило майнові нерівності. Приватна власність на знаряддя праці неминуче призвела до виникнення класів. У цей час удосконалювались знання, з'явилися перші рахункові системи — в'язки соломи, мотузка із зав'язаними вузликами, камінці.

Основні риси раннього залізного віку (І тис. — V ст. до н. е.). Цей період характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці, переходом від мотики до сохи та плуга, появою залізних ножів, серпів, лемешів, круглих жорен. Бурхливо розвивалися ремесла — ковальство і гончарство, виникало птахівництво, з'явилася торгівля.

Господарство первісної доби мало натуральний характер. Головною господарською формою цього часу була громада — колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та простими формами самоуправління.

Вдосконалення знарядь праці, третій суспільний поділ праці — виникнення купців і торгівлі — призвели до розпаду первісної господарської системи. Відбувається поступовий перехід від родової до сусідської та територіальної громади. Створюються передумови для виникнення державних утворень — центрів світової цивілізації.

1.3. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Давнього Сходу

Найперші цивілізації з'явилися в країнах Давнього Сходу — Давньому Єгипті, Межиріччі (Шумер, Ур, Вавилонське царство), Давній Індії, Китаї та ін. Господарство цих країн мало багато спільних рис, але визначалося певними особливостями, що відрізняло їх від країн античного світу (Давня Греція та Рим), які виникли і розвивалися на господарських та духовних засадах Сходу, але значно пізніше.

Давній Єгипет. Країна була розташована у вигідних географічних та кліматичних умовах — м'яка земля і тепле сухе літо, що сприяло інтенсивному розвитку землеробства в долині Нілу. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, со-

кири, наконечники стріл, посуд, впроваджували зрошення земель, що сприяло перетворенню Єгипту на могутню цивілізовану державу, квітучий оазис світу. Згодом давні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке лляне полотно. Особливо високого рівня розвитку досягли обробка каменю і будівельна справа, свідченням чого є єгипетські піраміди, інші архітектурні пам'ятки, які збереглися до наших днів. Єгипетські будівельники прославилися будівництвом гробниць, храмів, тунелів, пірамід.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, між цими регіонами здійснювалася торгівля, у яку згодом були залучені сусідні держави та народи. Єгипетські купці торгували зерном, золотом, сріблом, міддю, оловом, шкурами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували ринки, де вільно купували і продавали рабів.

Досить розвиненим було ремесло — столярство, каменярство, суднобудування, гончарство, ткацтво, ювелірна справа. Будували парусні та веслові судна з деревини, виготовляли з кедрової смоли ароматичну олію. За межами країни славилися вироби єгипетських ювелірів — прикраси із золота, срібла, електри (білого золота). Срібло, олово і деревину завозили з інших країн. Виникли нові методи оброблення золота — плетіння золотих ниток, виготовлення ланцюжків, кування.

У Єгипті вперше було розроблено технологію виготовлення папірусу. Для цього використовували трав'янисту рослину папірус, стебло якої розрізалось на смужки, які накладались одна на одну шарами, що стискувалися під пресом, а потім висушувались і використовувались для письма. Основним багатством в Єгипті вважались худоба та птиця. Протягом тривалого часу єгиптяни відгодовували антилоп, газелей, журавлів, качок, пеліканів, тримали коней. Майже весь період існування Давнього Єгипту його економіка залишалася натуральною. Товарного виробництва не було, збувався не товар, а надлишок продукції, виготовленої для власних потреб.

У долині Нілу єгиптяни побудували систему іригації, призначенням якої було затримання води на полях протягом всього посівного періоду. Будівництво і експлуатація каналів для штучного зрошення вимагали великих зусиль. Вода в долині Нілу збиралася під час повені й стояла в каналах 6–9 тижнів,

чого вистачало для того, щоб дозріли зернові культури. Після цього воду відводили назад у річку, що оберігало ґрунт від засолювання. Впровадження штучного поливу землі забезпечувало високий збір зернових — одна сім'я хліборобів могла прогодувати ще три сім'ї. Єгиптяни вирощували пшеницю, часник, огірки, льон, розвивались виноградарство, садівництво. Культура землеробства в Єгипті була примітивною. Зерно висівали в непушений або слабо розрихлений ґрунт, після чого виганяли худобу, щоб вона втоптала його в ґрунт. Жали високо, зрізуючи лише колоски, а потім молотили копитами віслюків.

Ремонт дамб, очищення каналів, регулювання поливу полів можна було здійснювати лише за постійного контролю і управління з єдиного центру. Необхідність об'єднання сил землеробів-общинників для будівництва і обслуговування зрошувальної системи зумовила виникнення давньої східної держави, правителем якої був фараон.

Межиріччя. До країн Давнього Сходу належало також державне утворення Межиріччя (Месопотамія), розташоване у долинах річок Тигр і Євфрат, що впадають до Перської затоки. Місцеві жителі (шумери) у V тис. до н. е. успішно займалися землеробством, плавили метал, будували іригаційні споруди — греблі, канали, дамби. Тут вирощували ячмінь, просо, льон, горох, цибулю, часник, огірки, виноград, фруктові дерева. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел і торгівлі. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, металурги, пекарі.

У часи існування могутнього централізованого Вавилонського царства (II тис. до н. е.) значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а завозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. У Вавилонському царстві існувало лихварство — купці позичали гроші під відсотки.

Давній Китай та Індія. Землеробство і тваринництво були основними видами господарської діяльності. У долинах рік Інд і Ганг в Індії перші поселення землеробів з'явилися у III тис. до н. е. Зрошувальне землеробство у Китаї зародилося ще у IV тис. до н. е. у долинах рік Хуанхе і Янцзи. На зрошувальних полях землероби збирали урожай бавовни, цукрової тростини, рису, пшениці, проса, льону та інших культур по два рази на рік. Ви-

сокого рівня розвитку досягли ремесла — ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа. Бурхливо розвивалася торгівля, яка мала регіональну спеціалізацію. Розводили овець, кіз, буйволів, слонів. Ремісники вміли виплавляти бронзу, виготовляли скло, глиняний і фаянсовий посуд, ювелірні вироби, тканини із бавовни. Стародавні індійці мали писемність з ієрогліфів, писали на листі пальми чорнилами із соку цукрової тростини і сажі.

Давній Китай — одна з найдавніших цивілізацій Давнього Сходу, яка виникла на великій Східнокитайській рівнині на північному сході від Індії. Головним заняттям китайців було землеробство. Землю обробляли мотикою, а потім дерев'яним плугом. Вирощували просо і рис, розводили коней, овець, свиней, корів. Із давніх часів китайці навчилися виготовляти шовк — тканину із коконів личинки шовкопряда. У VII ст. до н. е. китайці навчилися видобувати і обробляти залізо, виготовляти з нього знаряддя праці для обробітку твердих ґрунтів. Писемність у Китаї виникла у II тис. до н. е. Першими у світі китайці навчилися виготовляти папір із кори, склали карту зоряного неба, вміли передбачати сонячні затемнення. Китайські математики знали десяткові дробі, винайшли компас, створили грандіозні споруди із дерева та обпаленої глини.

Суспільно-економічний устрій країн Давнього Сходу характеризувався тим, що основною продуктивною силою суспільства тут були селяни-общинники, землероби, а також вільні ремісники. Раби становили незначний відсоток населення, використовувались як домашня прислуга в господарствах царів, чиновників, при храмах. Рабів використовували також на будівництві пірамід, доріг, палаців, іригаційних споруд. Лише частково рабська праця використовувалася для обробітку землі. Головними джерелами надходження рабів були війни та піратство. Рабство мало патріархальний характер (захоплені в полон), сільська община домінувала в економіці країн Давнього Сходу.

Держава на Сході набула форми “східної деспотії”, тобто повного безправ'я підданих перед державою. Саме тому такий тип суспільства називається суспільством східного рабства. На чолі держави був правитель, який мав велику владу і вважався власником всієї землі. Особливістю суспільного устрою цивілізацій Сходу була жорстка ієрархічна структура, що нагадувала піраміду, на верхівці якої перебував правитель держави.

1.4. Господарство українських земель. Трипільська культура

Перші людські поселення на українських землях з'явилися приблизно 1,5 млн років тому. До них належать Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі. Люди селилися на півдні, їхнє житло нагадувало курені, вкриті шкурами звірів. Вони вміли видобувати та підтримувати вогонь, обробляли кремій, кістку, ріг. Основними заняттями були збиральництво та полювання. Таким чином у добу *палеоліту* ця територія була високорозвиненою, а господарські досягнення її населення — значними.

У добу *мезоліту* природно-кліматичні умови проживання людей змінилися, важливим заняттям їх стало рибальство. У цей же час було винайдено гарпуни, лук, стріли, рибальські снасті. Велике значення мали спроби приручити диких тварин, виготовити плоти та човни.

В епоху *неоліту* відбувається перехід до відтворювального господарства. Неоліт тривав в Україні з другої половини IV до II тис. до н. е. Найвідомішою культурою цього періоду була *Трипільська* (IV–III тис. до н. е.), найменування якої походить від с. Трипілья на Київщині. Трипільці селилися майже на всій території сучасної України. Мали постійне житло чотирикутної форми, побудоване з дерева і глини, вкрите соломою або очеретом. Основним заняттям трипільців було хліборобство. Сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури, які сьогодні добре відомі в Україні. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, згодом — ралом. Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Зерно мололи жорнами. Займалися трипільці розведенням великої та дрібної рогатої худоби, а також коней і свиней. У трипільців було добре розвинене ремесло. Виготовляли керамічний посуд, пряли і ткали, обробляли камінь. Трипільці вдосконалили лук, стріли, сокиру; використовували лижі, віз, сани, волокушу; худобу — як тяглову силу. Трипільці були пращурами українського народу, їхні господарські здобутки ставлять трипільську культуру поруч із шумерською, мікенською культурами, дають підставу сучасним науковцям вважати трипільців одним із найцивілізованіших народів неолітичної доби.

Будь-яка культура має початок і кінець. Історична доля трипільської культури ще недостатньо з'ясована. З приводу її зникнення висловлюється кілька гіпотез: це і порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; і похолодання клімату; і спроба перебудови землеробської основи економіки на скотарську; і внутрішні суперечності та протистояння трипільських общин західного і східного ареалів; і експансія степовиків — носіїв ямної культури — на північний захід та племен культури кулястих амфор — із заходу на схід. Вірогідно, була не одна, а кілька причин занепаду трипільської культури. Деякі племена, очевидно, були асимільовані з носіями інших культур наприкінці III тис. до н. е.

Трипільська культура відіграла важливу роль у формуванні цивілізації на території України та входженні її у загальноєвропейський цивілізаційний простір. Саме з нею пов'язане остаточне утвердження відтворювального господарства в Україні.

Бронзовий вік в Україні припадає на II тис. до н. е. Рисами цього періоду були швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен та ремесла, насамперед гончарного та бронзолivarного. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

У цей час відбувалося витіснення племен культури стрічкової кераміки, яке проживало у Верхньому Подністров'ї та на Волині, войовничими скотарськими племенами ямної культури, а потім катакомбної культури. У Степовій та Лісостеповій Україні в середині II тис. до н. е. проживали племена культури багатоваликової кераміки. Поселення містилися біля річок, їх населення займалося скотарством і землеробством. Південна і Лівобережна Україна була заселена племенами зрубної культури — осілих скотарів, які мігрували з поволзьких степів. Вони займалися землеробством і мали власне бронзолivarне виробництво.

Початком *залізної доби* в Україні вважають XII–VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства було землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво.

У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобне ремесло. Використовувався гончарний круг. Населення України підтримувало тісні контакти із стародавніми сусідніми цивілізаціями. У ранній залізний період в Україні виділяється кілька культур, серед яких важливе значення мали пшеворська, зарубинецька і черняхівська. Вони охоплюють I ст. до н. е. — VII ст. н. е. У цей час удосконалювались знаряддя праці, розвивались сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін.

Термінологічний словник

Другий суспільний поділ праці — виокремлення ремісництва; там, де існували землеробство і скотарство, виділилося ремесло.

Залізний вік — I тис. — V ст. до н. е., завершив історію первісного суспільства.

Заняття первісних людей — збиральництво і полювання.

Людина розумна (*homo sapiens*) — неандерталець, кроманьйонець.

Людина уміла — австралопітек, олдовейська людина, пітекантроп.

Матріархат — материнська родова община, яка існувала в період 30–4 тис. років до н. е.

Мезоліт — середній кам'яний вік, IX–VI тис. до н. е.

Мідно-бронзовий вік — III–I тис. до н. е., характерним є використання мідних і бронзових знарядь праці.

Неоліт — новий кам'яний вік, V–IV тис. до н. е.

Палеоліт — давній кам'яний вік, тривав від 3 млн до 10 тис. років до н. е.

Патріархат — утвердився 4 тис. років до н. е. з появою металевих знарядь праці, коли праця чоловіка стала продуктивнішою, ніж жінки, а роди об'єднались у племена.

Первісний гурт (грумада) — перше об'єднання людей (чоловіків, жінок, дітей).

Перший суспільний поділ праці — виокремлення із збиральництва землеробства, а з полювання — скотарства в часи неоліту; вчені називають цей період “неолітичною революцією”.

Перші знаряддя праці — рубило, гостроконечник, скребло.

Похолодання на землі — приблизно 100 тис. років до н. е. розпочалося четверте останнє різке похолодання, яке тривало 80 тис. років.

Третій суспільний поділ праці — виокремлення торгівлі.

Трипільська культура — назва походить від с. Трипілля на Київщині, де наприкінці XIX ст. археолог В. Хвойко досліджував поселення трипільців, які протягом IV–III тис. до н. е. розселилися в басейнах рік Прут, Дністр, Південний Буг, Дніпро, на Волині.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Яку роль відіграє економічна історія в системі вищої економічної освіти?
2. Наведіть приклади практичного застосування знань з економічної історії у повсякденній діяльності людини.
3. Які завдання економічної історії на сучасному етапі?
4. Охарактеризуйте зв'язки економічної історії з іншими науками.
5. Назвіть основні критерії періодизації економічної історії.
6. Охарактеризуйте основні етапи господарської еволюції первісного суспільства.
7. Перелічіть фактори, що зумовили перехід до відтворювального господарства в період первісної доби.
8. Які ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.
9. Охарактеризуйте основні здобутки господарства первісних племен на території України.
10. Чим займалося населення трипільської культури?

1. Перше об'єднання людей називалося:

- а) первісний гурт;
- б) рід;
- в) плем'я.

2. Останнє похолодання на Землі було:

- а) 20 тис. років тому;
- б) 10 тис. років тому;
- в) 12 тис. років тому.

3. Першим знаряддям праці у людей були:

- а) кістяний гарпун;
- б) палка-копалка, рубило, дрючок;
- в) кам'яна сокира.

4. Первісне суспільство ученими поділяється на періоди:

- а) давній кам'яний вік, мідно-кам'яний вік;
- б) палеоліт, мезоліт, неоліт;
- в) палеоліт, мезоліт, неоліт, мідно-бронзовий вік, залізний вік.

5. Людина розумна — це:

- а) неандерталець;
- б) кроманьйонець;
- в) олдовейська людина, пітекантроп.

6. Доба трипільської культури на території України:

- а) III–I ст. до н. е.;
- б) IV–III тис. до н. е.;
- в) I тис. до н. е. — V ст. н. е.

7. До країн Давнього Сходу вчені відносять:

- а) Давню Індію, Китай, Грецію;
- б) Давній Єгипет, державні утворення Межиріччя;
- в) Давній Єгипет, Індію, Китай, Месопотамію.

8. Найбільшим господарським досягненням єгиптян було:

- а) зрошувальна система для землеробства;
- б) відгінне скотарство;
- в) торгівля слоновою кісткою.

9. Жителі Межиріччя в давні часи успішно займались:

- а) мореплавством, землеробством, споруджували греблі;
- б) землеробством, кочовим скотарством;
- в) землеробством, спорудженням гребель і каналів.

10. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами в Давньому Межиріччі були:

- а) ячмінь, просо, картопля;
- б) горох, льон, виноград, помідори;
- в) ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, виноград, яблука.

11. Відомі державні діячі Давнього Єгипту та Межиріччя:

- а) Рамзес II, Тутмос III, Соломон;
- б) Ехнатон, Ніфертіті, Хаммурапі;
- в) Анвар Садат, Клеопатра.

12. Країни Давньої Індії та Китаю розвивалися в долинах рік:

- а) Євфрат, Хуанхе, Янцзи, Ганг;
- б) Хуанхе, Ганг, Тигр;
- в) Інд, Хуанхе, Ганг, Янцзи.

13. Основною продуктивною силою країн Давнього Сходу були:

- а) селяни-общинники, вільні працівники;
- б) землероби, раби;
- в) чиновники, раби.

Відповіді: 1а, 2а, 3б, 4в, 5б, 6б, 7в, 8а, 9в, 10в, 11б, 12в, 13а.

ФОРМУВАННЯ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ТА ПРИЧИНИ ЇХ ЗАНЕПАДУ. РОЗВИТОК СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН (VI ст. до н. е – V ст. н. е.)

2.1. Антична система господарства у Давній Греції

У VI ст. до н. е у світовій історії розпочинається новий період, який називають античним (давнім). Найрозвиненішою державою того часу стає Давня Греція. Ця антична держава була розташована на межі трьох континентів — Європи, Азії та Африки. Материкова Греція розміщувалася на південній частині Балканського півострова, острівна Греція — на великих і малих островах в Егейському, Критському та Іонічному морях, а також на узбережжі півострова Мала Азія (сучасна Туреччина). Більша частина материкової Греції вкрита горами, придатних для обробітку земель мало. Узбережжя Балканського півострова вкрито численними бухтами, але повноводних та судноплавних річок немає. Через Середземне та Чорне моря проходили важливі торговельні шляхи, що сприяло взаємодії різних культур, поєднанню духовних та інтелектуальних здобутків існуючих цивілізацій. На території Балканського півострова залягали значні поклади заліза, міді, срібла, золота, мармуру, будівельного каменю та глини.

Чудові кліматичні умови, м'який клімат, численні затоки і гавані визначили автономію економічного життя грецьких общин, які проживали переважно в містах, що називалися полісами. Сільське господарство внаслідок браку землі мало другорядне значення. У долинах річок та на плоскогір'ях виро-

щували ячмінь і боби. На схилах пагорбів і гір влаштовували тераси, де зростали виноград, оливкові дерева та фігі, випасали корів, овець і кіз.

Кожний поліс був окремою державою, оточеною муром, з довколишніми долинами та островами. Формування грецьких міст-полісів розпочалося у VIII–VI ст. до н. е. Згодом такі міста, як Афіни, Мілет, Корінф, Халіке, перетворилися на важливі ремісничо-торговельні центри, стали осередками політичного і культурного життя Греції. Великий вплив на життя греків мали релігійні обряди. Богами, яким поклонялися греки, були — Зевс, Аїд, Аполлон, Гермес, Гефест, Гіпнос.

Брак орної землі, зростання кількості населення, загострення соціальних протиріч, боротьба демосу (народу) з аристократією (знатними родами, які мали виключне право керувати державою), пошук нових ринків збуту ремісничих товарів, вина, олії, а також прагнення звільнитися від боргів були основними причинами, з яких греки залишали Елладу і переселялись на нові землі. Найбільшими грецькими містами-колоніями Північного Причорномор'я були Ольвія (поблизу сучасного міста Миколаїв), Херсонес (біля м. Севастополь), Пантікапей (сучасне м. Керч), Тіра (м. Білгород-Дністровський).

Розвиток ремісництва. Значне місце в господарстві країни посідали ремесла, особливо виплавка металів. У рудниках добували руду, з якої виплавляли мідь, залізо, виготовляли бронзу. Із цих металів, а також із золота і срібла, виробляли зброю, колісниці, ювелірні вироби.

Найбільш масовим було керамічне виробництво. Розроблялися поклади глини, що сприяло виробництву гарного посуду — амфор, ваз, які славилися на весь тогочасний світ. Активно розвивалось кораблебудування, чому сприяла військова могутність країни. Воно було під контролем держави.

Ремісники працювали у невеликих майстернях по 3–12 осіб, у деяких з них кількість працівників сягала 30–100. Особливо успішно розвивались будівельна справа та оброблення мармуру, будувались архітектурні шедеври — храми, палаци для знаті, театри, стадіони, які вражали світ своїми завершеними формами. Громадські споруди призначались для користування всіма вільними людьми. Найпоширенішим було спорудження храмів, які зводились у вигляді оточеної колонами прямокутної

споруди з двосхилим дахом. Усередині розташовувалась статуя бога, якому був присвячений храм. Свята на честь бога відбувалися поза храмом на прилеглий до нього території. Найвеличнішим грецьким храмом вважався Парфенон — храм богині Афін, збудований у V ст. до н. е.

Із мармуру, дерева та бронзи грецькі скульптори створювали величні скульптури. Пам'яткою тих часів, яка вважалася одним із семи чудес світу, була статуя царя богів Зевса в Олімпії (приблизно 430 р. до н. е., скульптор Фідій). Вона мала висоту 17 м і була вкрита золотом і тонкими пластинами слонової кістки.

Основними домашніми ремеслами були чинбарство, прядіння, ткацтво, різьблення по дереву та кістці. Розвивалися також промисли — рибальство, мисливство, видобуток солі. Розвиток ремесел привів до виникнення спеціалізації на деяких виробництвах, а згодом — спеціалізації окремих міст-держав.

Розвиток сільського господарства. Сільське господарство розвивалося повільніше. Це було зумовлено відсутністю землі для обробітки, розміщенням міст на островах, а також тривалим пануванням двопілля. Орна земля, угіддя, інші природні багатства спершу належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Греки вирощували пшеницю, ячмінь, розводили сади, виноградники, оливкові гаї. Оливкові дерева вважалися священними, оскільки відігравали велику роль в їхньому житті — олія використовувалася у харчуванні, парфумерії, для освітлення, а також була головним експортним товаром. В Єгипет, Рим та Причорномор'я вивозилось вино. Приміські селяни займалися городництвом, тваринництвом, бджільництвом.

У IV ст. до н. е. греки почали вдосконалювати агротехнічні прийоми у землеробстві — вводилося трипілля, ширше застосовувалися добрива (вапно), використовувалися борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати із сільського господарства (Аристотель, Платон, Ксенофонт).

Розвиток торгівлі. Широкого розвитку набули в Давній Греції торгівля і товарно-грошові відносини. Гострий брак землі та перенаселення Греції зумовили у VIII–VI ст. до н. е. переселення греків (колонізацію) та утворення міст-колоній на берегах

Мармурового, Чорного та Егейського морів, на південному узбережжі Апеннінського півострова, в Сицилії та Північній Африці. Ці міста-колонії стали центрами торгівлі греків із сусідніми народами. В основі поліса була антична форма власності, що становила собою єдність державної і приватної форм власності. Поліс як колектив громадян мав право верховної власності на землю, і тільки його громадяни могли бути власниками землі. Головним економічним принципом поліса була ідея автаркії (самозабезпечення), яка виступала економічною основою свободи. Утвердилась і полісна система цінностей: ідея переваги землеробської праці над усіма іншими, засудження прагнення до прибутку.

В історії розвитку Давньої Греції було два види полісів:

1) аграрний, де переважало сільське господарство, але торгівля і ремесло розвивались недостатньо (Спарта). Основним власником землі був поліс. Громадяни отримували у тимчасове користування землю, яку не можна було дарувати, подрібнювати і заповідати. Громадянам заборонялось займатися господарством, торгівлею, оскільки основним їх заняттям була війна. На землях працювали ілоти — завойовані жителі сусіднього регіону, які були перетворені на рабів, не мали ніяких прав і сплачували натуральний оброк — до 70 % урожаю;

2) торговельно-ремісничий, де переважав розвиток ремесел, торгівлі, грошово-кредитних відносин (Афіни, Коринф, Мілет, Сіракузи), оскільки ці міста не мали багатих природних ресурсів, земля була суха і кам'яниста, росли добре лише виноград та оливкові дерева.

Значний вплив на розвиток Афін мав правитель Солон, який у 594 р. до н. е. примирив аристократів і демос. Він встановив закони, за якими скасував селянам всі борги під заставу землі, заборонив продавати афінських громадян у рабство і повернув проданих раніше, селянам відновив статус власників, обмежив позичковий відсоток, поділив громадян за майновою ознакою на чотири розряди, запровадив народні збори, в яких брали участь всі дорослі чоловіки — громадяни. За виконанням законів стежила рада старійшин, яка стала найвищим органом і обиралась із представників аристократії.

Великі міста країни — Афіни, Пірей стали центрами середземноморської торгівлі, транзитною базою між різними регіо-

нами. Внутрішня сухопутна торгівля була менш розвиненою. Торгівля перебувала в руках купців, які були власниками великих складів і кораблів.

Грошовий обмін здійснювали лихварі, які мали обмінні пункти — трапези. Поступово вони ставали великими банкірами, посередниками у торгових операціях, власниками значних капіталів. Недоліком було те, що наявність такої кількості міст-держав із власною валютою гальмувала розвиток товарно-грошових відносин у Греції.

Особливості рабовласництва. Використання праці величезної кількості рабів, їх експлуатація сприяли досягненню високого економічного і культурного розквіту Давньої Греції. Джерелами рабської праці були постійні війни із сусідніми народами, а також піратство. Праця рабів використовувалася в різних сферах матеріального виробництва. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях, на будівництві доріг. У Греції були привілейовані раби — учителі, лікарі, купці, ремісники, поліцаї, філософи, поети. Також рабів використовували як прислугу в домашньому господарстві заможних людей. Незначна кількість їх була зайнята в сільському господарстві. Деяким рабам (купцям, ремісникам) дозволялося мати сім'ї. В античному рабстві, на відміну від східного, рабська праця стала основною продуктивною силою суспільного виробництва.

Проте поступово продуктивність невольничої праці знижувалася. З'явилися цілі покоління людей, які народилися і жили в умовах рабства. Вони не хотіли і не могли ефективно працювати. Це стало особливо відчутним, коли внаслідок поразок у війнах припинився приплив нових рабів. Нескінченні конфлікти між грецькими містами, боротьба демосу (народу) з аристократією, рабів з рабовласниками паралізували економічне життя країни.

Отже, на процес історичного розвитку грецької цивілізації великий вплив мали природно-кліматичні умови. Основним осередком розвитку було місто-держава (поліс). Центрами давньогрецької цивілізації були Спарта і Афіни, при цьому кожен з них розвивався особливим шляхом. Історія Афін — становлення і розвитку античної демократії, а Спарти — воєнізованої, надзвичайно консервативної держави. Суперництво цих двох полісів руйнувало зсередини давньогрецьку цивілізацію. У 338 р. до н. е. Грецію завоював Філіп Македонський (Македонія), а у II ст. до н. е. — Римська держава.

2.2. Господарський розвиток Давнього Риму

Історія Давнього Риму — одна з найцікавіших сторінок розвитку і занепаду рабовласницького господарства, яке досягло завершених форм.

Розвиток сільського господарства. В економічному житті Давнього Риму вирішальна роль належала сільському господарству. Юридичним власником землі виступала держава. Проте з часом відбувався процес передання її у приватну власність — патриціям (сенаторам, консулам, трибунам, квесторам), а також вершникам (заможним людям, які займалися торгівлею, лихварством тощо).

Форми земельної власності пройшли складну еволюцію і поділялися за площею:

- вілли — земельні маєтки площею 25–100 га;
- латифундії — земельні маєтки з десятками тисяч гектарів землі;
- парцели — невеликі земельні ділянки, які на початку нашої ери надавалися колонам — землеробам, вільновідпущеним рабам та іншим дрібним власникам на основі оренди.

Право приватної власності на землю гарантувалося римським законодавством, найважливішим із законів був “Закон XII таблиць”. На 12 мідних дошках було викарбувано і виставлено для загального огляду закони, які гарантували плебеям (простий народ) і патриціям (привілейоване населення) рівні права. Він також закріпив рабство і позичковий відсоток на рівні 8 % на рік.

Сільське господарство було багатогалузевим. Провідна роль належала виноградарству, городництву, садівництву. Успішно розвивалися тваринництво, птахівництво, вирощувалися зернові культури (пшениця, ячмінь, просо, овес) та технічні (льон, коноплі).

Значну роль у господарстві відігравали території, завойовані Римом внаслідок тривалих воєн у Малій Азії, на африканському континенті, в інших регіонах світу. Захоплені землі оголошувалися державними і передавалися римській знаті, ветеранам воєн, здавалися в оренду. Сільськогосподарські знаряддя праці та агротехніка постійно вдосконалювалися і досягли високого рівня. В I ст. н. е. римляни використовували не тільки косу,

серп, а й жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин, а також мали досконалу іригаційну систему зрошення полів. Успішно розвивалася агротехнічна наука, використовувались раціональні способи господарювання на землі.

Здобуті внаслідок римських завоювань провінції стали джерелом рабів та продовольства. Хліб надходив із Сицилії та Африки. Це призвело до занепаду селянських господарств, власники яких переселялися до міст і жили там за державні кошти, вимагаючи “хліба і видовищ”.

Розвиток ремісництва. Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Археологічні знахідки свідчать про високий розвиток і професійну майстерність римських ремісників. Міські фортеці, храми, палаци, громадські споруди, водопроводи, лазні, каналізація, іригаційні системи вражали сучасників своєю досконалістю. Відомими далеко за межами Римської держави були зброярі, які виготовляли найсучаснішу зброю (мечі, шоломи, щити тощо). Особливо активно розвивалося будівництво доріг (деякі з них збереглися до наших днів), які зв’язували Рим із провінціями. Високого рівня досягла технологія виплавки металів, виготовлення різних предметів з міді, бронзи, заліза та благородних металів. Оброблення каменю, граніту, мармуру, а також різьба по них були предметом гордості римських майстрів. Успішно розвивалося суднобудування.

Ремесло Давнього Риму мало географічну та галузеву спеціалізацію. Це сприяло вдосконаленню виробів. Місто Капуя було відоме виготовленням світильників та побутових товарів. Акрецій славився керамічними виробами та вишуканим посудом. У містах Падуя, Мілан, Парма виготовляли посуд, вовняні тканини. Рим був відомий текстильними та шкіряними товарами.

Розкопки міста Помпеї, знищеного виверженням вулкану Везувій (79 р. н. е.), дають реальну картину ремісничого розвитку римської держави. У місті була велика кількість ювелірних, парфумерних, скульптурних майстерень. Тут виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, залізні та скляні вироби, різноманітні інструменти — хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні тощо.

Особливістю ремісництва Давнього Риму було колегіальне

об'єднання майстрів-виробників за професіями. У II–III ст. н. е. ремесло римських провінцій своєю майстерністю переважало над загальнодержавним. За рахунок провінцій Римська імперія мала величезну сировинну базу: родовища срібла, свинцю та міді в Іспанії, заліза і олова в Галлії, Британії, Кілікії тощо. У ремісничих майстернях активно використовувалась праця рабів. У гірничій справі, будівництві, каменоломнях та глиняних кар'єрах праця рабів була основною. Особливо активно ремесло розвивалось у провінціях. Ремісничі майстерні створювали та-коже власники латифундій — керамічні, ткацькі, складувні, деревообробні, але їх вироби були низької якості через непрофесіоналізм рабів.

Римська архітектура не мала собі рівних за розмірами території, де вона була поширена, та складністю споруд. Римські будівельники винайшли міцний водостійкий цемент, що спричинило справжній переворот у будівництві. Вони першими почали використовувати випалену цеглу, будували арки та бані (куполи). Досконалім витвором інженерного будівництва були римські дороги, мости та акведуки — водогони для забезпечення міста свіжою питною водою. Всього працювало 11 акведуків, які забезпечували водою 600 фонтанів міста, багато з них використовуються і в наші дні. Будувались розкішні палаци і вілли, тріумфальні арки, амфітеатри, цирки. Найбільшим амфітеатром у Римі був Колізей, який будували раби протягом 8 років, він вміщав 50 тис. глядачів.

Розвиток торгівлі. В Римській імперії успішно розвивалася торгівля, яка приносила більше прибутків, ніж ремесло. Внутрішня торгівля була зосереджена в містах на ринках, які згодом стали спеціалізованими, а потім переросли у ярмарки. Невід'ємною частиною кожного міста були торговельні лавки і численні склади для збереження товарів. Лавки займали нижні поверхи будівель. Торгували як предметами розкоші, так і товарами повсякденного використання.

Після об'єднання під владою Риму всього Середземномор'я успішно розвивалася зовнішня торгівля. Цьому сприяли також географічний поділ праці, успіхи у кораблебудуванні та будівництві доріг, спеціалізація виробництва та розвиток товарно-грошових відносин. Особливо активною була морська та караванна торгівля з провінціями. Із Сирії привозили дорогі

тканини, скло, ювелірні вироби; з Єгипту — льняні тканини, пшеницю, граніт, папірус, вироби зі скла; з Північної Африки — пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото; з Іспанії — срібло, олово, залізо, мідь; з Галлії — виноград, вино, кераміку, вовняні вироби, бронзові фібули; з Германії та Британії — рабів. Успішно розвивалася торгівля Риму з країнами Сходу — Аравією, Індією та Китаєм. На Сході закуповували пахощі, прянощі, шовк, коштовності. Поступово римські купці проникли на північ Європи, незважаючи на складні умови, піратські напади та розбій. У III–IV ст. н. е. існували тісні торговельні зв'язки з народами Північного Причорномор'я, в тому числі України, — Ольвією, Херсонесом. Торгівля сприяла впливу високої римської культури на країни світу. Зовнішня торгівля була дуже прибутковою. Римські купці скуповували товари в сусідніх країнах за безцінь, а продавали в імперії набагато дорожче.

Великий вплив на життя римлян мали релігійні обряди і боги, яким вони поклонялися, — Плутон, Марс, Ескулап, Вулкан, Морфей, Феб. Проте римляни на початку нашої ери поступово втратили віру у своїх богів, зростала зацікавленість до східних релігійних вчень, поширювались ідеали справедливості, любові до ближнього. Це зумовило появу нової світової релігії — християнства.

Розвиток грошової системи. У Давньому Римі існувала досить розвинута грошова система. Наслідуючи греків, римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася ассом, 1/2 фунтова — сомісом, 1/12 — унцією. Разом з римськими використовувалися срібні монети — драхми грецької чеканки з римською печаткою. В III ст. до н. е. з'явився римський срібний денарій вартістю 10 ассів. Найпоширенішою грошовою одиницею був латунний сестерцій, який дорівнював 2,5 асса. В останній період існування Римської держави в обіг було введено золоті монети — ауриси та соліди.

Рим поступово перетворився на світовий центр грошових операцій. Успішно розвивалася банківська справа. Римські банкіри виступали торговельними посередниками, здійснювали всі грошові операції, використовували чеки, переказні векселі, відкривали безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки.

Найвищого рівня розвиток товарно-грошових відносин сяг-

нув у I–II ст. н. е. Попит на гроші постійно зростав, вони ставали потрібні всім категоріям населення, що змушене було сплачувати грошові податки. Фінансова система Риму була добре розвинена і трималася на експлуатації римських провінцій, в першу чергу неіталійських.

2.3. Основні чинники розквіту і занепаду Давнього Риму

Багатство та сила Римської імперії були зумовлені ходом історичного розвитку.

Основні зовнішні та внутрішні чинники розквіту Риму:

- підкорення Римом Греції, Єгипту та інших розвинених держав та успадкування їх культурної спадщини;
- тривале існування правової системи, республіканського устрою, сильної держави, що гарантувало права і свободи значній частині населення, визнання права приватної власності;
- високий рівень освіти та науки, римляни були найосвіченішими людьми тогочасної доби;
- експлуатація рабської сили, яка сприяла вивільненню певної частини людей від важкої праці й заняттю їх наукою, освітою, мистецтвом, літературою.

Основні передумови занепаду Давнього Риму:

у III–IV ст. н. е. причинами кризи, що стала початком занепаду Риму були:

- загострення внутрішніх суперечностей та конфліктів між східною і західною частинами імперії;
- вичерпання можливостей рабовласницької системи господарювання;
- розхитання підвалин Римської імперії масовими повстаннями рабів;
- зниження продуктивності праці, стримування технічного прогресу дешевою, малоефективною працею рабів;
- витіснення з господарського життя дрібних власників;
- різке зростання кількості паразитуючих елементів з віль-

ного населення, міського плебсу, що вимагало додаткових витрат держави і призводило до посилення податкового тиску;

- в аграрному секторі зменшення площ оброблюваних земель, втрата рентабельності вілл і латифундій внаслідок використання екстенсивних форм ведення господарства;
- обмеження абсолютної власності рабовласника над рабами, заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі, раби дістали право церковного захисту;
- зростання значення невеликих господарств. Провідною формою виробничих відносин у сільському господарстві став *колонат* — латифундії подрібнювали на парцели, до яких стали прикріпляти колонів — дрібних землеробів та рабів, відпущених на волю. Колони займали проміжне становище між вільними і рабами й мали певну зацікавленість у результаті своєї праці;
- зменшення населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегіями, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства з натуральною формою виробництва;
- скорочення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, грошового обігу;
- крах завойовницької політики Риму, припинення регулярного поповнення господарств рабами;
- втрата імперією своєї економічної єдності внаслідок внутрішніх суперечностей: рабство руйнувало психологію людей та стимули їх до праці. Почав виявлятися сепаратизм провінцій, якими ставало дедалі важче управляти та збирати податки;
- постійне посилення натиску кочових племен гуннів зі Сходу та вандалів з Африки, які прагнули заволодіти багатствами Риму.

Римська імперія у IV ст. н. е. (395 р.) розпалася. До східної частини, яка існувала ще 1000 років, — Візантійської імперії увійшли Греція і Мала Азія (сучасна Туреччина) із столицею Константинополь. Західна частина охоплювала Італію, північну

частину Африки та землі Середземномор'я. У 476 р. її завоювали германські племена і створили кілька королівств, одним з яких була Франція.

Давні римляни залишили людству величезну спадщину, якою уміло скористалися передусім європейські народи. На руїнах Давнього Риму виросла згодом європейська християнська цивілізація.

Отже, виникненню давньоримської цивілізації та її розвитку сприяло запозичення досягнень всіх попередніх цивілізацій. Внаслідок майже безперервних війн та захоплення багатьох земель Рим перетворився на величезну державу з численними провінціями. Це зумовило кризу управління і норм суспільного життя, виходом з якої стало встановлення одноосібної імператорської влади. Проте за зовнішнім благополуччям почали з'являтися ознаки майбутнього занепаду — соціальна і духовна криза. Римська цивілізація не змогла витримати удару, якого їй завдали варвари під час Великого переселення народів, і припинила своє існування.

2.4. Господарство скіфів та античних міст українського Причорномор'я

Племена скіфів (іраномовне населення). Скіфи прийшли на українську землю із Центральної Азії і проживали на ній із VII ст. до н. е. по III ст. н. е. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах сформувалося могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — *Велика Скіфія* зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. До її складу входили різні за походженням народи. Це були перші паростки державності на теренах сучасної України.

Про господарське та культурне життя скіфів відомо переважно з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділяв на скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи — панівна верхівка держави, збирали данину з підлеглих

племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було *ремесло*, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи (скіфська пектораль тощо).

Добре розвиненою була *торгівля* між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

У III ст. до н. е. почався занепад могутньої держави скіфів. У кількох битвах з більш могутніми і численними кочовими племенами сарматів царські скіфи зазнали поразки й мусили відступити. Переважна частина їх осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила там нову державу — *Малу Скіфію*. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Частина скіфів поступово переходила до осілого способу життя, займалася землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з іншими античними містами-державами. У II ст. до н. е. — III ст. н. е. Мала Скіфія переживала період піднесення. Вона встановила владу над Ольвією — грецьким містом-колонією й почала боротьбу з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Але на прохання херсонесців понтійський (в межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат у 110 р. до н. е. зі своїм військом поклав край скіфській експансії. Життя в оточенні із застарілим суспільним ладом, постійні напади сарматів призвели до того, що Мала Скіфія в III ст. н. е. припинила своє існування.

Античні міста-держави українського Причорномор'я. У VIII–VI ст. до н. е. давні греки розпочали колонізацію Північного Причорномор'я. Причинами грецької колонізації були перенаселення міст-полісів, брак придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення

торгового обміну. На узбережжі Чорного моря греки створили низку торгових факторій, які поступово стали містами-державами на зразок грецьких. Найвідоміші з них Березань у Дніпровсько-Бузькому лимані, Ольвія на Бузі, Пантікапей на місці сучасної Керчі, Тір над Дністром, Херсонес біля нинішнього Севастополя, Феодосія, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові та багато інших. Міста успішно розвивалися і в VI–IV ст. до н. е. перетворились на великі політичні, торгово-економічні та культурні центри. Основним заняттям жителів міст-колоній була *торгівля*. Населення, що проживало навколо міст, займалося сільським господарством, між ними відбувався активний обмін: у міста-колонії завозили хліб, худобу, шкури, хутро, солону рибу, сіль, а з міст-колоній та з материкової Греції привозили металеві вироби, зброю, тканини, мармур, дорогоцінне каміння, твори мистецтва. Великим попитом користувалися оливкова олія, вина та керамічний посуд.

У V ст. до н. е. на Кримському півострові утворилося *Босфорське царство*, столицею якого став Пантікапей. До цієї держави у IV ст. до н. е. увійшли Німфей, Феодосія, Таманський півострів, значна частина чорноморського узбережжя сучасної України. Провідне місце в економіці Боспорського царства посідало *землеробство*. Ним займалися тисячі невеликих власників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка використовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яке направлялося в Грецію. Успішно розвивалася торгівля, насамперед з Афінами. Жителі царства займалися також городництвом, садівництвом, виноградарством. Розводили коней, корів, овець, свиней, свійську птицю. Азовське море та річки, що в нього впадають, сприяли промислового рибальству.

Населення Боспорського царства досягло успіхів і в *ремеслі*. Як ніде у грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатури. У великих кількостях ремісники виготовляли металеві вироби з міді, бронзи і заліза. Знайдено чимало ювелірних прикрас. У царстві карбували власні монети, у тому числі золоті статери.

У IV–III ст. до н. е. від постійних нападів варварів античні міста-держави починають занепадати. Різко скоротився експорт збіжжя, розладналися фінанси. З I ст. до н. е., після того як при-

чорноморські колонії стали васалами Римської імперії, їхнє господарство поступово стабілізувалося. Розпочалося будівництво, відновлювалися різні виробництва. Велася активна торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, із сусідніми варварськими племенами.

Проте у II–III ст. н. е. загальна криза рабовласницького господарства, яка остаточно підірвала Римську імперію, позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я. В першій половині III ст. н. е. розпочався економічний занепад. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилися обсяги виробництва в сільському господарстві та ремісництві, скоротилися прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. Водночас у містах Північного Причорномор'я в соціально-економічному розвитку цього періоду відбувалися й позитивні процеси. Праця рабів поступово витіснялася працею залежних людей, подібних до колонів Римської імперії. Однак в 40-х роках III ст. н. е. вторгнення готських племен в Північне Причорномор'я призвело до остаточної загибелі античних держав і краху усієї рабовласницької системи господарства.

2.5. Економічний розвиток східнослов'янських племен

Українці — етнічна гілка східного слов'янства. Вони пройшли тривалий та складний процес еволюції від найпростіших до висококультурних форм людської цивілізації. Предками українців були праслов'яни, походження яких остаточно не з'ясовано. Деякі вчені вважають, що праслов'яни почали формуватися як окрема гілка індоєвропейської спільноти народів у II тис. до н. е., до яких відносять племена *тишинецько-комарівської культури* (XV–XI ст. до н. е.). Вони мешкали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Південної Білорусії та Північної України. Незважаючи на значне розселення, вони мали багато спільного в суспільному устрої, заняттях, побуті та звичаях. Люди сіяли пшеницю, ячмінь, просо та інші культури. Існував землеробський культ, поклоніння богам. Важливу роль продовжувало відігравати тварин-

ництво, насамперед розведення рогатої худоби, коней і свиней.

З часом ця спільнота розпалася на окремі племінні об'єднання. Східна їхня гілка розселилася на півдні Лісостепу в Правобережній Україні — від Середнього Дніпра до Збруча й утворила там нову етнічну спільноту, відому під назвою племен *білогрудівської культури* (XI–IX ст. до н. е.). На думку вчених, білогрудівці становили ту етнічну спільність, на базі якої утворилися східні слов'яни. Найбільше вони концентрувалися в районі сучасної Умані. Білогрудівці займалися переважно землеробством із застосуванням тяглової сили, скотарством, а також конярством. Виготовляли тюльпаноподібні горщики, обідній і ритуальний посуд, займалися прядінням, ткацтвом, у глиняних формах виливали бронзові сокири, кинджали, браслети. У білогрудівців склався землеробський культ.

Всі досягнення білогрудівської культури успадкувало населення *чорноліської культури* (X–VIII ст. до н. е.), яке займало лісостепові простори між Дніпром і Дністром, а на півночі їхня територія доходила до Прип'яті. Розвивалися традиційні види господарства. Застосовувалися дерев'яні плуги. Дерев'яні та крем'яні вкладиші у серпах поступово замінювалися залізними, збільшувалися кількість і асортимент бронзових та залізних речей, підвищувався рівень виробництва посуду.

Наприкінці IX ст. до н. е. на чорноліські племена посилюлись напади киммерійців та скіфів, які передавали їм свої досягнення у заняттях, побуті та віруваннях. Із занепадом Скіфії у II ст. до н. е. слов'яни почали формувати нову етнокультурну спільноту, яка істотно відрізнялася від попередніх. Зокрема, на землях між Віслою і Одером та в басейні Західного Бугу утворилося племінне об'єднання *пшеворської культури* (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.), до складу якого входили також слов'янські племена венедів. Це перша відома нам назва слов'ян.

Майже одночасно з пшеворським сформувалось племінне об'єднання *зарубинецької культури* (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). У його складі разом з іншими східнослов'янськими народами беруть свій початок і українці. Спершу об'єднання займало територію Середнього Подніпров'я, південної частини Полісся та частково Лісостепу. Згодом зарубинці заселили пониззя Дніпра, басейни Десни, Сейму, Сожу, Південного Бугу, проникли у верхнє Подніпров'я. Вони займалися переважно *землеробством*

і застосовували прогресивну перелогову систему. Орали дерев'яними ралами, які були відомі на цій території ще з епохи бронзи. Врожай збирали серпами, а трави косили косами. Зерно зберігали у великих, витесаних з дерева корчагах. Найбільше висівали проса, пшениці та ячменю. Вирощували коноплі та льон. На вільних землях випасалися свині, велика і мала рогата худоба, коні. Полювали на диких свиней, оленів, лосів, зубрів, ведмедів, бобрів, куниць.

На високому рівні розвитку перебувало *ремісництво*, особливо обробка заліза. Майстри Середнього Подніпров'я навчилися надавати міцності сталі за допомогою цементації. Залізо виплавляли переважно з болотних руд у спеціальних горнах, виготовляли вироби з бронзи. На ткацьких верстатах виробляли тканину з вовни, льону та конопель. Посуд виготовляли на гончарному крузі з місцевих глин.

Праукраїнці активно *торгували* із зарубіжжям — з країнами Південно-Західної Європи та античними містами-державами Північного Причорномор'я. Завозили фібули, скляне намисто, різні вироби з бронзи й заліза, кераміку. Натомість у Північне Причорномор'я і Грецію вивозили продукти тваринництва, мисливства і землеробства.

Приблизно у I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня етнічної визначеності, що почали виділятися із венедів, що призвело до остаточного їх розпаду й утворення інших племен, зокрема склавів і антів. Склавіни проживали в межиріччі Дністра й Дунаю. Анти, яких М. Грушевський вважав безпосередніми предками українського народу, займали землі на схід від них. У IV ст. вже існувало велике *антське державне об'єднання*, яке в період найвищого його піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани.

Анти перебували на стадії зародження нового феодального суспільства. З'явилися приватна власність на землю, майнове розшарування. Можновладці експлуатували полонених і перетворювали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок і дітей. Але це не було класичне рабство. Воно перетворювалося на феодальну залежність полоненого від власника.

Про господарство і побут антських племен відомо з археоло-

гічних матеріалів та письмових джерел. Найбільша *черняхівська культура* (II–V ст.) в окремі періоди поширювалася на величезну територію від верхів'я Західного Бугу до Сіверського Дінця, від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю й Чорного моря. Культура черняхівців сформувалася на основі культури зарубинецьких племен. Так само вони займалися хліборобством, але до складу зернових культур додали гречку. Разом із сохою із залізним наральником частіше використовували плуг із залізним лемешем і череслом.

Напередодні утворення Антського царства відбувся другий суспільний поділ праці — виокремилася *ремесло*. У багатьох поселеннях з'явилися печі для виплавки заліза, кузні, гончарні, ювелірні та інші майстерні. Відповідно збільшилася кількість майстрів-ремісників. Землеробство й тваринництво стали відігравати в їхньому господарстві допоміжну роль. Свої вироби майстри обмінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою, переростанню центрів у містечка й міста.

Розгром в 602 р. антського державного об'єднання кочівниками — аварами не означав повного фізичного винищення праукраїнців. Частина їх загинула, але інша підкорилася і асимілювалася з навколишніми народами, решта відійшла у віддалені регіони — Середнє Подніпров'я. Там наприкінці VIII — в першій половині IX ст. утворилося стабільне державне об'єднання Руська земля, а згодом могутня держава — Київська Русь.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ Термінологічний словник ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Античний — давній, давньогрецький і давньоримський світ IX ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Античні міста — держави українського Причорномор'я — на острові Березань, Ольвія на Бузі, Пантікапей, Тір над Дністром, Херсонес, Феодосія.

Античне рабство — рабська праця, яка стала основною про-

дуктивною силою суспільного виробництва на відміну від східного, де рабів використовували набагато менше.

Боспорське царство — існувало у V ст. до н. е. на Кримському півострові, столиця Пантікапей.

Вершники — заможні люди, які займались торгівлею, лихварством.

Географічне положення Давньої Греції — материкова Греція, острівна Греція, узбережжя Малої Азії (нині Туреччина).

Грецькі міста-поліси — окремі держави, центром кожної з яких було місто, оточене муром з довколишніми долинами.

Закон XII таблиць — право приватної власності на землю, що гарантувалось римським законодавством та державою.

Колони — вільновідпущені раби, які займались землеробством.

Міфи — фантастичні сповіді про богів та героїв.

Патриції — сенатори, консули, трибуни, політики.

Трапези — лихварські пункти греків для обміну грошей.

Скіфи — народ, який переселився на південні землі України у VII–III ст. до н. е.

Фінансова система Риму — центр грошових операцій; банки використовували чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні, пасивні розрахунки; найвищого рівня досягла в I–II ст.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ Контрольні запитання і завдання ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Які ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.
2. Які галузі виробництва розвинули давні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?
3. Назвіть основні причини та наслідки колонізації Давньою Грецією нових земель.
4. Чому господарство Давнього Риму називають класичним?
5. Охарактеризуйте римське сільське господарство, ремесло, внутрішню і зовнішню торгівлю.
6. У чому полягала сутність колонату?

7. Назвіть економічні причини занепаду античного рабовласницького суспільства.
8. Які основні риси господарства скіфів?
9. Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами, розташованими на території України?
10. Якими були особливості економічного розвитку східно-слов'янських племен?

Тести

1. Під назвою “античний” розуміють:

- а) давній;
- б) сучасний;
- в) середньовічний.

2. Поліс в античному світі — це:

- а) сільська громада;
- б) місто;
- в) військова організація.

3. Формування грецьких міст-полісів розпочалося у:

- а) V–IV ст. до н. е.;
- б) III–II ст. до н. е.;
- в) VIII–VI ст. до н. е.

4. Важливими ремісничо-торговельними центрами Греції були:

- а) Мілет, Корінф, Халіке;
- б) Афіни, Мікени, Херсонес;
- в) Карфаген, Спарта, Ольвія.

5. Грецькими міфічними богами були:

- а) Аїд, Аполлон, Зевс;
- б) Сварог;
- в) Хорс, Велес.

6. Римські міфічні боги — це:

- а) Ескулап, Плутон, Феб;
- б) Діоніс;
- в) Гіпнос.

7. Основні експортні товари греків:

- а) оливкова олія;
- б) раби;
- в) фініки.

8. Грошовий обіг греки здійснювали:

- а) у банках;
- б) у трапезах;
- в) на базарах.

9. В економічному житті Давнього Риму вирішальна роль належала:

- а) торгівлі;
- б) виготовленню зброї;
- в) сільському господарству.

10. Римські ремісники прославились у спорудженні:

- а) водопроводів, каналізації, фортець;
- б) пірамід, храмів, громадських споруд;
- в) споруд із цегли-сирцю, іригаційних систем, палаців.

11. Славетними ремісничими містами Римської імперії були:

- а) Капуя, Парма, Падуя;
- б) Ур, Урук, Лагаш;
- в) Бібл, Сідон, Тір.

12. Грошовими одиницями Риму були:

- а) франки, шекелі;
- б) унція, денарій, солід;
- в) фунт, ена.

13. Римські банкіри, здійснюючи грошові операції, використовували:

- а) чеки, векселі переказні;
- б) кредитні картки;
- в) облігації, акції.

14. Римські банкіри відкривали рахунки:

- а) безготівкові;
- б) поточні, активні та пасивні;
- в) всі відповіді правильні.

15. Скіфи проживали:

- а) у VII–III ст. до н. е.
- б) у III ст. до н. е. — III ст.;
- в) у III–VII ст.

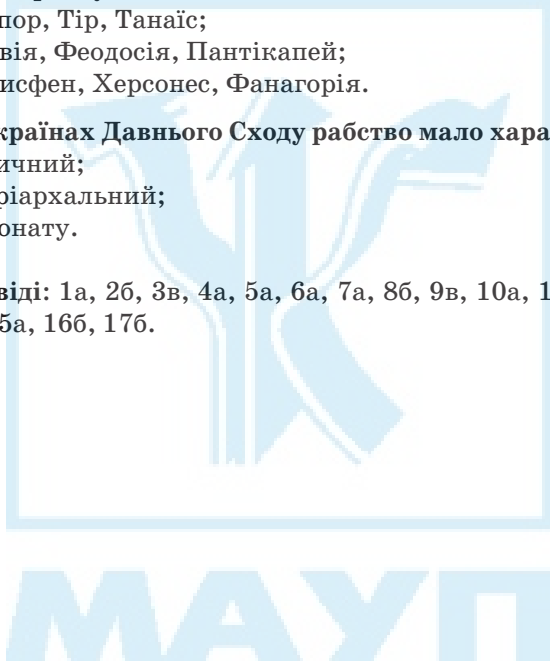
16. Античними містами — державами українського Причорномор'я були:

- а) Боспор, Тір, Танаїс;
- б) Ольвія, Феодосія, Пантікапей;
- в) Борисфен, Херсонес, Фанагорія.

17. У країнах Давнього Сходу рабство мало характер:

- а) античний;
- б) патріархальний;
- в) колонату.

Відповіді: 1а, 2б, 3в, 4а, 5а, 6а, 7а, 8б, 9в, 10а, 11а, 12б, 13а, 14в, 15а, 16б, 17б.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V–XV ст.)

3.1. Періодизація та основні риси феодалного господарства

Розвиток господарства епохи середньовіччя поділяється на три періоди:

1) раннє середньовіччя (V–X ст.) — формуються і утверджуються основні риси феодалного господарства, земля концентрується у представників найвищих станів суспільства;

2) розвинене середньовіччя (XI–XIV ст.) — відбуваються внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва, торгівлі;

3) пізнє середньовіччя (XV — перша половина XVIII ст.) — зароджується ринкове господарство, відбувається звільнення селян, з'являються ознаки індустріальної цивілізації.

Основні риси господарства епохи середньовіччя:

- панування великої приватної власності феодалів на землю;
- земля — головне джерело багатства;
- панування в суспільстві осіб, які володіють землею;
- ґрунтування земельної власності на васальних зв'язках;
- наявність протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським володінням;
- перебування селян в особистій, поземельній, судово-адміністративній і військово-політичній залежності від землевласників;
- панування натурального господарства і ручної праці;

- визначення місця людини в суспільстві її походженням: син сеньйора ставав сеньйором, син селянина — селянином, син ремісника — ремісником;
- власність феодалів на землю та їх неповна власність на закріпачених селян — основа середньовічного господарства;
- наділення феодалами селян землею і наявність у них свого господарства;
- сплата селянами за користування землею феодала як наділом *ренти* — панщини (відробітку), натурального оброку, грошового оброку;
- основні форми господарської діяльності: феодална вотчина (французька сеньйорія, англійський манор), ремісничий цех, торгова гільдія;
- аграрно-ремісничя економіка, що дало підставу називати цивілізацію, яка існувала до кінця XV ст., аграрно-ремісничою, а суспільство — традиційним.

3.2. **Форми землеволодіння та соціально-економічні відносини в Європі**

Розвиток нових господарських форм в середньовічній Європі мали універсальні ознаки. Вони формувалися переважно на соціально-економічній спадщині Римської імперії та господарських досягненнях германських племен.

Королівство франків. Класичним прикладом еволюції феодалного способу виробництва була Північна Галлія, де у 486 р. виникло Королівство франків (V–IX ст.), яке було створене германськими племенами франків на території Північної Галлії (сучасної Франції), а з VIII ст. охопило більшу частину Західної Європи.

У V–VI ст. у Франкському королівстві відбувався процес заміни родової землеробської громади на сусідську — *марку*, в якій переважало індивідуальне сімейне господарство. Земля перебувала у колективній власності громади. Наділи орної землі, сади, виноградники, ділянки лісу, луки та пасовища передавались у спадок — синам, братам. Приватна власність поширювалася на будинок з присадибною ділянкою землі та рухоме

майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження не існувало.

Після завоювання та колонізації Галлії значно посилилася майнова та соціальна диференціація. Більшу частину землі та інших багатств отримали королі, знать, дружинники. Одночасно відбувалося розорення господарств тих членів громади, які загинули на війні або від хвороб, епідемій та з інших причин. Спадкові наділи поступово збільшувалися і у VI ст. перетворилися на *алод* — приватну сімейну власність, яка продавалася, обмінювалася, заповідалася і дарувалася без дозволу громади (марки). Марка базувалася на приватній власності на орні землі, колективній власності на угіддя, на вільній праці її членів. Водночас зберігалася земельна власність церкви. Продовжувало діяти римське законодавство, яке оберігало цю власність. Швидко зростало землеволодіння франкських королів та знаті.

У VIII–IX ст. у Королівстві франків аграрні відносини пройшли складну еволюцію — всенародне ополчення втратило своє значення, а основою війська, служба в якому була престижною, стали важко озброєні кінні воїни-рицарі.

Король Франкської держави Карл Мартелл (714–751) здійснив першу військово-аграрну реформу, сутність якої полягала у наданні воїнам-рицарям земельних наділів на певний період часу — *бенефіціїв* за умови виконання ними військової служби на коні та в повному озброєнні й прийняття присяги на вірність королю-сеньйору. Це дало змогу в стислий термін створити міцну кінноту. Частину отриманих земель рицарі віддавали своїм васалам. Так вперше виникло поняття землі у службовому використанні, тобто тимчасове землеволодіння. Право власності на землю зберігалася за сеньйором, який надавав її і міг відібрати у разі відмови від служби, зради чи смерті. Водночас реформа звільняла членів громади від військової служби, але обмежувала їх участь у суді та місцевому управлінні.

За часів правління династії Каролінгів (з 751 р.) надання бенефіціїв стало системою. В IX ст. васальна служба стала спадковою. Бенефіції перетворилися на *феод* — основну і найпоширенішу форму землеволодіння. Феодальне господарство утверджувалося і розвивалося в межах *сеньйорії* — замкнутого натурального господарства, власник якого (сеньйор) мав усю повноту влади на своїй території. Королівськими грамотами фе-

одалам надавалися права здійснювати у своїх володіннях функції державної влади: фіскальні та судово-адміністративні. Земля поділялася на домен, де господарював сам землевласник, та селянські наділи. Сеньйорії мали кілька сотень гектарів, а орні землі домену із зерновим виробництвом становили майже третину його загальної площі. Монополія феодалів на землю зростала, що виявлялося у принципі “немає землі без сеньйора”.

Паралельно формувався клас залежних селян. Коли вони розорялися, то легко потрапляли у поземельну і особисту залежність від великих землевласників. Але феодали не були зацікавлені у тому, щоб зігнати селян із землі, яка була єдиним джерелом прибутків і засобом існування. Втративши алод, селяни брали у феодалів землю у користування на умовах виконання певних повинностей.

Феодално залежне селянство формувалося із нащадків колишніх рабів, колонів (сервів), які перебували в особистій спадковій залежності від сеньйорів. У стан селян поступово перейшли вільні франкські солдати та дрібні землевласники, що було зумовлено великими податками, боргами, війнами, стихіями, натуральним характером господарства, яке ставило людей у залежність від природних умов та унеможливлювало інші заняття. Були поширені *прекарні угоди*, відомі з римських часів, за якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньйора чи церкви з тим, щоб потім його надати селянинові в користування як прекарій (земля, видана на прохання), за що сплачувалась натуральна чи грошова рента або виконувались повинності на користь феодала.

Існували інші шляхи переходу в селянський стан та форми їхньої залежності. Селяни різних категорій, походження та залежності відрізнялися забезпеченням землею, обов’язками щодо землевласника. Більшість селян не були спадково залежними. Їхні обов’язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії. Селяни не були прикріплені до землі, а спроби Карла Великого (768–814) заборонити відхід селян від землі не мали успіху.

Втрата землі призводила до втрати особистої свободи. Зростала залежність селян внаслідок концентрування політичної влади в руках у великих землевласників. Особливі королівські гра-

моти надавали сеньйорам величезні функції — судові, податкові, поліцейські. Таке становище називалось імунітетом.

Отже, протягом V–IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на алодах, витіснив феодальний маєток — сеньйорія.

У XI–XV ст. феодальні відносини у всіх країнах Європи досягли зрілості. Панувала феодальна земельна власність трьох типів — королівська, світська і церковна. Однак у період політичної роздробленості менші володіння стали відчужуватися. Зросли значення та розміри сеньйорій, передусім за рахунок лісів, луків, пасовищ.

З XIII ст. у Франції, а потім і в інших країнах починається криза панщини. Натуральне господарство феодального маєтку вичерпує свої можливості. Тому феодали масово переводять закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк. Цей процес набув назви “*комутація ренти*”. Його економічною основою була вища продуктивність праці у селянському господарстві, ніж на панщині. Поширенню грошової ренти сприяли зростання міст і розвиток товарно-грошових відносин. Феодалам було вигідно отримувати від селян саме гроші, переносючи у сферу селянського господарства проблему реалізації додаткового продукту.

У XIV–XV ст. феодальні господарства все більше втягуються у товарно-грошові відносини. Водночас змінюється правовий та майновий статус селян, залежність яких від феодалів поступово зменшується, зростає їхня земельна власність. З’являються нові економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами — оренда і найм, які вже орієнтовані на ринок. З допомогою податків посилює свої економічні позиції держава.

3.3. Розвиток середньовічних міст

Передумовами виникнення середньовічних міст були:

- припинення нападів арабів, угрів, норманів, що зробило безпечнішим життя в Європі;

- зростання врожайності внаслідок запровадження трипільля, використання колісного плуга, залізних знарядь праці, що сприяло обміну надлишків продуктів на вироби ремісників;
- відокремлення ремесла від сільського господарства, початок спеціалізації окремих регіонів;
- вивільнення частини населення для занять ремеслом;
- зростання потреб людей у промислових výroбах;
- розвиток торгівлі, обміну, товарно-грошових відносин.

У країнах Західної Європи *міста* виникали скрізь, куди доходила влада Давнього Риму, навіть до меж своїх провінцій вздовж Рейну і Дунаю, особливо там, де довгий час стояли його легіони. Згодом міста стали виникати біля стін великих замків, монастирів, які давали населенню захист у часи небезпеки, а також на перехресті торгових шляхів, над великими річками, біля копалень, на узбережжі морів тощо.

Відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон) і утворення нових (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург) розпочалося з XI ст. Наприкінці XI ст. зростанню і розквіту західноєвропейських міст сприяли хрестові походи. Християнська церква незадоволених важким життям селян та ремісників хотіла відволікти на боротьбу з іншою церквою (ісламом) і посилити свій вплив на схід, водночас збагатитись, пограбувавши інші країни.

Від інших поселень місто відрізнялося наявністю торгу, який проводився у певні дні тижня, а великі торги — кілька разів на рік. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша — адміністративний осередок. Від центральної площі на всі сторони розходилися головні дороги. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі). Значна частина міського населення була зайнята у сільсько-господарському виробництві.

Спершу середньовічні міста були власністю феодалів. Король, князі та інші вельможі надавали міським жителям деякі права, але вони судили, накладали і збирали податки, встановлювали митні збори, дні торгу, шляхи проїзду купецьких караванів. Феодали захищали місто та його жителів від нападів і грабежів.

У XI–XII ст. міста Європи досягли значного економічного розвитку, зріс добробут їх жителів, майже повністю зникла зов-

нішня загроза. В цей час мешканці міст почали домагатися більших прав, що призвело до загострення протиріч між жителями міст і феодалами. Внаслідок *комунальних революцій* міста домоглися незалежності та самоврядування. Утворювалися міста-комуни або міста-держави, які мали повну свободу, виборні органи управління (муніципалітет, суди). Мешканці міста обирали раду, мера. Рада видавала закони для міста, дбала про оборону, розвиток промисловості й торгівлі, підтримувала відносини з іншими містами. Судочинство здійснювала колегія, що складалася з вїйта і присяжних суддів, обраних міщанством. Міста мали свої правні кодекси. Так, наприклад, у Німеччині були відомі “Саксонське дзеркало”, “Швабське дзеркало”, “Магдебурзьке право”.

У XI–XIII ст. міста Італії, Німеччини, Франції та Англії досягли значного економічного розквіту. Зросла чисельність міського населення, розвивалися ремесла і торгівля. Доступ до міст був широко відкритий для нових громадян. Хто проживав у місті один рік і один день, той міг розраховувати на охорону з боку міського уряду.

Розвиток ремісництва. Міста стали осередками ремісництва. Майстерня ремісника характеризувалась дрібним виробництвом, ручною особою працюю, виготовленням виробів на продаж і на замовлення, використанням праці підмайстра або учня. Найбільш поширеними видами діяльності були текстильне виробництво, виготовлення сукна, грубих вовняних тканин, шовку. Основними центрами вовняного виробництва в середньовічній Європі були район Фландрії та Флоренція. Виробництво шовку, запозичене у країнах Сходу, розвивалося в північних італійських містах і у французькому місті Ліоні.

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї та металевого спорядження (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток металургії. Відбувся перехід від відкритих горнів до закритих печей, які забезпечували високий температурний режим і давали змогу виготовляти залізо із тугоплавких руд. У XV ст. доменні печі мала більшість західноєвропейських країн.

Великих успіхів досягла гірнича справа. Найбільш відомими були альпійські, чеські, німецькі, французькі, англійські та

шведські копальні. Залізна руда використовувалась для потреб міського життя і особливо для війська. Великі прибутки приносили соляні копальні, які були власністю держави.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його *цехова організація* — союз ремісників однієї чи кількох професій в межах міста. Таке об'єднання було зумовлене системою середньовічних соціально-економічних відносин і феодално-становою структурою суспільства.

Основними причинами виникнення цехів були:

- необхідність згуртування проти об'єданого розбійницького дворянства,
- потреба ремісників у спільних приміщеннях (ремісники були одночасно й купцями),
- зростання конкуренції з боку сільських ремісників та інших міст.

В умовах політичної нестабільності та залежності від сил природи ремісничі корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували їм особисту свободу, права і вольності, взаємодопомогу і захист, оберігали майно.

У першу чергу цехи були об'єднаннями економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, визначали умови і порядок закупівлі сировини, виробництва та продажу готових товарів, а також захисту економічних інтересів ремісників і таємниці ремесла. Вони вели боротьбу за визначення за їхніми членами монопольного права на виготовлення і збут певного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що було зумовлено вузькістю ринку та обмеженістю попиту на ремісничі вироби.

Права ремісничих цехів були закріплені у відповідних документах: пожалуваннях, постановах міських властей, статутах. Внутрішні правила ремісничих об'єднань відповідно до загальних принципів корпоративності були спрямовані на підтримання економічної рівності серед їхніх членів, стримування збагачення, недопущення злиденності окремих майстрів шляхом взаємодопомоги. Збагаченню майстрів перешкоджала регламентація виробництва (контроль за виконанням та обсягом робіт, кількістю підмайстрів та учнів).

Цех був військовою організацією, що брала участь в охороні й обороні міста і виступала окремою бойовою одиницею міського ополчення. Він мав свою церкву, каплицю або ікону в церкві. Кожне ремісниче об'єднання мало власні атрибутику і символіку: емблеми із зображеннями знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи й гроші.

Соціальна структура середньовічного ремісничого цеху характеризувалася феодальною ієрархічністю. Цех поділявся на соціально-вікові групи (учні — підмайстри — майстри — старші майстри). Кожна така група мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, які були зафіксовані в цеховому статуті. Членами цехів офіційно вважалися лише майстри, які також поділялися на дві групи — власне майстрів (молодших майстрів) і старших майстрів. Справами цехів керували виборні посадові особи. На чолі об'єднання цехів стояв цехмістер, посада якого не оплачувалася, але була дуже почесною.

У XIII–XV ст. цехова організація була економічно-раціональною і мала прогресивне значення в розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, вихованню ремісничої молоді. Але згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил. Зусилля цехів увіковічнити дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. Сувора регламентація виробництва і збуту призвела до застою у розвитку науки, техніки і, як наслідок, — занепаду промисловості.

У XIV–XV ст. у Європі виникла нова, вища форма виробництва — мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли більш організовані великі робітничі майстерні.

Розвиток торгівлі та фінансів. У XI–XV ст. в країнах Західної Європи інтенсивно розвивалася торгівля, чому сприяв розвиток ремесла та зростання міст. Особливо жваво вона здійснювалася у містах Північної Італії — Флоренції, Венеції, Генуї та інших. Італійські купці витіснили із середземноморських торгових шляхів візантійців та арабів. Генуезці, венеціанці, маючи торгові та військові кораблі, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в чорноморському басейні, а згодом також в пониззях Дону і Дніпра, на узбережжі Криму і Кавказу. Важливими їхніми колоніями були: Кафа (Феодосія) з її ринком рабів, Балаклава, Солдайя (Судак) та деякі

інші. Між італійськими містами відбувалася гостра конкурентна боротьба.

Італійські купці торгували переважно з країнами Леванту (Сходу), тому їхня торгівля набула назви левантійської. Звідти вони привозили південні овочі та фрукти (дактилі, фіги, помаранчі), а також пахуче коріння, ліки, перець, цукор, порцеляну, бавовну, фарбники, килими. Великий попит у Західній Європі мали дорогі тканини, скляні вироби, зброя, слонова кістка, ювелірні прикраси. З країн Причорномор'я привозили рибу, ікру, сіль, зерно, хутро, невідьників. У Єгипті найбільшим портом була Александрія, яка здобула славу “торгу двох світів”: з одного боку сюди приходили каравани з індійським крамом, а з іншого — італійські купці. Європейці торгували також із Багдадом, з країнами Середньої Азії, столицями монгольських ханів.

Важливими торговими шляхами були Балтійське і Північне моря, річки — Ельба, Одер, Темза, Західна Двіна, Рейн, Дунай, Вісла, Німан, Сена. Якщо купці, які торгували зі Сходом, займалися переважно продажем східних товарів, то торговці з північними країнами — виробів промисловості, продуктів сільського господарства — зерна, солі, воску, шкіри, хутра, будівельного лісу, парусини, риби, бурштину.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюге, Лондону. Згодом вони об'єдналися у союз приморських міст під назвою *Ганза* (об'єднання, спілка), який діяв з XII до XVII ст. і налічував 160 міст, у тому числі Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку.

Купці союзу мали низку привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Влада не могла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганзейський союз захищав своїх членів від грабежів та насильства з боку феодалів, піратів, місцевих властей. Купці союзу монополізували торгівлю Північної Європи.

Товари середньовічних торговельників продавалися на численних ярмарках Західної Європи. Найбільшою популярністю користувався ярмарок у м. Шампань, який тривав майже цілий

рік. Ярмарковій торгівлі завдавали великої шкоди безперервні війни.

У середні віки розвивалася і сухопутна торгівля. Їй заважали відсутність битих шляхів, натуральний характер господарювання, хижацька поведінка феодалів — власників земель, через які проходили торговельні каравани, встановлені ними різні обмеження, митні побори. Значною перешкодою були розбійницькі ватаги. Все це змушувало купців для захисту своїх інтересів та з метою монополізації ринку об'єднуватися у *торгові гільдії*, які мали свої статути і спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами.

Перешкодою у розвитку торгівлі були багатоманітність грошових одиниць та їх підробка. Купці змушені були користуватися послугами лихварів, які розумілися на грошових системах і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, обмінювали гроші, здійснювали інші операції. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Тому вони могли отримати їх від лихварів, які перебували там, де пролягали торгові шляхи, взамін на розписку (вексель). Вперше лихварі з'явилися в італійській провінції Ломбардія і поступово перетворилися на банкірів.

Одночасно з виникненням банківської системи з'явився і кредит. Рівень позичкового відсотка був досить високим — 15–25 %. У XIV–XV ст. кредитно-лихварська система найуспішніше розвинулася у Флоренції.

Отже, період середньовіччя став важливим етапом у розвитку Західної Європи. У V–XV ст. сформувалася феодална економіка, активно розвивалися міста, які стали центрами розвитку країн.

3.4. Особливості землеволодіння в Київській державі

У V–VII ст. у східних слов'ян відбувався процес становлення сільської сусідської громади, відомої під назвою *вервь*. Вона складалася з окремих сімейних дворитц, тісно пов'язаних господарськими стосунками. Земля перебувала в індивідуальній власності малих сімей, поступово утворювалося спадкове воло-

діння. У VIII–IX ст. поглиблюється майнове і соціальне розширення, виділяється племінна знать — князі, “лучші мужі”, воїни-дружинники. Виникає приватне землеволодіння — князівське, боярське та монастирське. Земля передавалася у спадок, вільно продавалася, обмінювалася, дарувалася.

Панівною формою в XI–XII ст. була державна власність на землю (в особі князя). Це були *бенефіції*, тобто тимчасова власність, що надавалася на час князювання чи служби. Наприкінці XI ст. розпочався процес перетворення її на феодалну власність, тобто велику спадкову. Проте цей процес не завершився до монгольської навали. Найбільшими землевласниками були київські князі. Так, княгиня Ольга володіла селом Ольжичі на Десні, селом Бутурино і містом Вишгородом під Києвом. Великі маєтки мав її син Святослав. В середині IX ст. утворилася Київська Русь, яка проіснувала до середини XIII ст.

Досить поширеним у Київській Русі було боярське землеволодіння. Але бояри і дружинники були на службі у князя і переїжджали за ним при переході в іншу волость. Боярське землеволодіння мало велике значення в часи роздробленості Русі, особливо в Галицько-Волинському князівстві. У Київській Русі значним було церковне та монастирське землеволодіння. Особливо великим землевласником був Києво-Печерський монастир.

Велика земельна власність на противагу Західній Європі не стала основою розвитку економіки. Існувала значна кількість малих землевласників. Переважала мала або общинна земельна власність. Всі однаково виконували закони. Розширення земельної власності відбувалося за рахунок освоєння цілини, а не відбирання землі у селян.

Феодалні тенденції щодо створення маєтків (манорів) стали помітними наприкінці XII ст. Розвиток землеробства був спричинений зменшенням зовнішньої торгівлі через постійні напади половців уздовж торговельних шляхів Дніпра та занепадом Візантії як торговельного центру після її завоювання хрестоносцями у 1204 р.

Селяни мали різний статус: абсолютно вільні, вільні з різними обмеженнями, кріпаки, невільники. Більшість населення Київської Русі проживала у сільській місцевості й називалася *смердами*, що означає вільний селянин, який займається землеробством, працює у власному дворі. Проте слово “смерд” вжива-

лося і в ширшому значенні: воно означало все населення, крім князя і княжих підданих. Економічне становище смердів було різним. Разом із смердами існувало залежне, безземельне селянство, яке працювало на чужій землі й було обмежене у політичних правах — це ізгої, сябри, закупи, рядовичі, холопи.

Ізгої, сябри — люди без суспільного становища, які з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, тому осідали в чужих дворах, при церквах.

Закупи — люди, які відробляли позичені гроші — “купу” або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Вони мешкали у дворі пана або у власному господарстві. Тих, хто виконував хліборобську роботу, називалися рільними закупамі. Вони мали своє майно, рухоме або нерухоме, особисто відповідали за свої вчинки. За покарання закупа господар повинен був платити. Закуп мав право поскаржитись на пана перед княжим судом. Проте його становище було дуже хитким і він міг кожної миті опинитися в категорії холопів.

Рядовичі — селяни, які уклали угоду з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. За соціальним і юридичним становищем рядовичі подібні до закупів. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві феодала або сплачували йому данину.

Холопи — невольники, раби. Причини невольництва — одруження з рабинею за відсутності застереження своїх прав; влаштування на двірську службу; банкрутство купця і продаж його майна на конкурс; втеча чи крадіжка, вчинена закупом; неспроможність сплати судового покарання. Діти холопів також ставали холопами. Найпоширенішим шляхом до невольництва був полон під час війни. Раби були об’єктом купівлі-продажу. Починаючи з X ст. поступово більшість рабів отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян.

Економічне життя того часу регулювалося законами та реформами. Одним із найвидатніших юридичних законів був прийнятий у 30-х роках XI ст. збірник “Руська правда”, який складався впродовж багатьох років — спершу Ярославом Мудрим, за ним його синами, потім Володимиром Мономахом і використовувався, доповнювався, редагувався в Київській Русі та інших

слов'янських князівствах упродовж XIII–XVII ст. Він закріплював норми звичаєвого права і частково обмежував феодальну сваволу, увічнював феодальну нерівність, захищав інтереси і власність феодалів, створював умови для закабалення феодально залежного населення. Водночас захищались закупи від сваволі господарів, не допускалось протиправного обернення їх на холопів (рабів). На відміну від багатьох аналогічних європейських пам'яток “Руська правда” не передбачала застосування смертної кари та членушкоджень. Вона визнавала у смердів рухоме і нерухоме майно і навіть холопів, які теж належали до майна. Смерди господарювали переважно на своїй землі, що є свідченням їхньої економічної самостійності.

3.5. Розвиток міст, ремесел та торгівлі в Київській Русі

У VI–IX ст. в Київській Русі почали виникати невеликі укріплені поселення. Причиною їх виникнення було відокремлення ремесла від землеробства та скупчення значної кількості ремісників і купців. Середньовічні *міста* утворювалися по-різному. Багато міст (Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир, Холм) заснували князі. Виростали міста із боярських поселень і навіть із сіл. Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торговельних шляхів, а також на берегах річок — Дніпра, Дністра, Дону, Волги та їх приток. Періодом найбільшого розквіту міст Русі були XI–XIII ст., коли нараховувалось майже 300 міст. Населення більшості з них становило від 1 до 3–5 тис. мешканців. У XIV–XV ст. великими вважались міста, де проживало 20–30 тис. людей.

Місто складалося з кількох частин: дитинця — міста, оточеного стіною, і передмістя, що виникло внаслідок нових поселень, де мешкали ремісники, торговці, розміщувалися склади та майстерні. Крім місцевих жителів у містах проживали іноземні громадяни: євреї, німці, поляки та ін. Стіни міста були дерев'яні, інколи кам'яні, з вежами, брамами. Передмістя поділялося на кінці, а кінці — на вулиці. Міські будівлі були дерев'яні, а церкви — кам'яні або дерев'яні.

У стольному місті керівною особою був князь, який тримав біля себе тіуна, в нестольному — посадник, який також мав тіуна; а також тисячник, сотник, десятник, старости кінців, вулиць, старости окремих промислів. Міста належали державі, церкві та князям. Міські правителі обкладали міщан податками та різними повинностями. Міста зберігали тісний зв'язок із сільським господарством.

У Київській Русі існувало понад 60 видів *ремесел*. Розвивалися металургія, обробка заліза, ковальська та ливарна справи. Провідне місце посідало виробництво сокир, серпів, кос, лопат, ножів, цвяхів, підків, замків, ключів, зброї та військової амуніції. Ремісничими центрами були Київ, Володимир, Чернігів та інші міста.

Великих успіхів досягли архітектори і будівельники Київської Русі. Спорудження церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення філіграні, застосовувалась також техніка позолоти та оздоблення черню. Успішно розвивалося гончарство, яке було дуже поширене в містах і селах. Вироблялася цегла — плінфа, з якої будували собори, церкви, фортеці та палаці. Високого рівня розвитку досягли склоробне виробництво, оброблення дерева, з якого робили практично все: вози, колеса, човни, діжки, відра, корита, ложки. Добре розвивалися кравецька і швейна справи.

Визначним досягненням в організації ремесла була спеціалізація, існування корпорацій та спілок, де могли працювати вільні майстри — ремісники, наймані працівники та невільники і холопи. Професійні спілки ремісників називалися дружиною і були зародками цехів. Монголо-татарська навала, яка тривала 120 років, призвела до тимчасового занепаду ремесла.

У господарському житті Київської Русі важливе значення мала *торгівля*, яка забезпечувала обмін між сільськогосподарськими виробниками і ремісниками. Велася вона на міських торгах у визначені дні тижня, у великих містах — щоденно. На торгах можна було придбати зерно, хліб, овочі, фрукти, рибу, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. В цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно через натуральний характер господарства.

Дуже добре була розвинена зовнішня торгівля. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів. Особливе місце займав шлях “із варяг у греки”, який проходив по Дніпру, його притоках, з’єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху виросли великі міста: Київ, Великий Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Торговці діставалися до Уральського хребта, де скуповували хутро, шкіри та іншу сировину і збували її в прибалтійських країнах. Важливими торговими шляхами були Соляний і Залозний, які з’єднували Київську Русь з Кримським узбережжям Чорного моря та Кавказом.

Київ був важливим центром грецької торгівлі з великою кількістю складів. До Візантії купці вивозили мед, віск, хутро, мечі; у меншій кількості хліб та ліс. Привозили дорогі тканини, заморську зброю, південні фрукти, прянощі, дорогоцінні ювелірні вироби, прикраси, художній посуд тощо.

Через Київ та Нижній Новгород торгували русичі з країнами Сходу — Хозарським каганатом, Булгарським царством, середньоазіатськими та арабськими країнами. Асортимент товарів, що обмінювалися, був надзвичайно різноманітним.

Руські купці торгували із країнами Центральної та Західної Європи: Чехією, Польщею, придунайськими країнами. Вони бували на торгах у Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торгові зв’язки із німецькими князівствами.

Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не лише купці, а також князі та бояри, які збирали данину від своїх підданих як для задоволення особистих потреб, так і частково для продажу.

Торговельні зв’язки сприяли культурному розвитку Київської держави, оскільки відбувався інтенсивний обмін духовними і культурними цінностями між сусідніми народами — надходили книги, ікони, витвори мистецтва.

У Київській державі існувала досить розвинена *грошова система*. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня. Київські гривні мали вигляд шестикутних зливків срібла, крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські. Меншими одиницями розрахунків були ногати, куни, різани, вівериці. Гривня мала 20 ногат, 50 різанів, 30 кунів. Рубель, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вівериця

була найменшою одиницею розрахунків і найдрібнішою монетою.

Серед археологічних знахідок трапляються менші від гривні золоті та срібні карбовані руські монети. Золотих було небагато, натомість срібні широко використовувалися в купецьких операціях.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення, які називалися даниною, що мала хижацький, стихійний характер. Після вбивства князя Ігоря девлянами за те, що він збирав з них надмірну данину (полюддя), княгиня Ольга впровадила перші в Київській Русі реформи, чітко встановила землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися данина, визначила стабільні норми податків “уроки”, час і пункти збору — погости, в які звозилася данина. Вона стежила за тим, щоб її підлеглі не позбавлялися всіх засобів до існування і могли надалі сплачувати данину.

Одиницею оподаткуванням був “дим” — сім’я, “плуг” чи “рало” — норма землі, якою користувалася сім’я. Поступово данина набула форми державного, феодалного податку чи ренти. Князі одержували також доходи від сплати штрафів, торгового мита та оплати за судочинство.

3.6. Господарство України в період роздробленості та монголо-татарського поневолення (XII ст. — середина XIVст.)

Під час правління Ярослава Мудрого в першій половині XI ст. в Київській державі почала формуватися тенденція до відокремлення руських князівств. Після його смерті (1054) Русь розпалася на окремі удільні князівства. Цей процес був притаманний всім державам Середньовічної Європи.

Основні причини феодалної роздробленості Київської Русі:

- відсутність тісних зв’язків між регіонами;
- панування натурального господарства;
- прагнення окремих князівств до економічної та політичної самостійності;

- неможливість контролювати з єдиного центру таку велику територію, як Київська Русь;
- перенесення світових торгових шляхів з України-Русі на Середземномор'я;
- постійні напади степовиків.

Як приклад розглянемо Галицько-Волинське князівство. Тут одночасно співіснували князівське, боярське, монастирське та селянське землеволодіння. У жорсткій боротьбі з князями боярство збільшувало свої земельні наділи, зосереджувало у своїх руках торгівлю, претендувало на владу в князівстві.

Водночас тут зміцнювалося князівське землеволодіння і утверджувалася ієрархічна структура земельної власності, які ґрунтувалися на міжкнязівських і князівсько-боярських відносинах. У князівстві також була бенефіціальна система західноєвропейського типу — землі надавалися у власність боярам на час служби і називалися “державою”. Це сприяло поступовому зростанню землеволодіння. Великі землевласники здобували право судочинства, збирання данини, управління всіма категоріями селянства, яке все більше потрапляло в економічну та юридичну залежність.

Найкраще розвивалося князівське вотчинне господарство, яке було багатогалузевим, але зберігало натуральний характер виробництва. Крім землеробства у вотчині займалися тваринництвом та різними промислами — рибальством, бджільництвом, млинарством тощо. Деяка частина продукції вироблялася для обміну. Основою економічного життя залишалися селянські господарства (“дим”, “рало”), хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

Торгівля у Галицько-Волинському князівстві істотно відрізнялася від зовнішньої торгівлі Київської Русі, оскільки сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Галич. Інтенсивною залишалася торгівля з Києвом.

Негативно вплинула на розвиток господарства Київської Русі навала татаро-монгольської орди на Україну (1240–1362). Знекровлені землі Русі, що лежала в руїнах після тривалих боїв, увійшли до заснованої ханом могутньої держави Золота Орда. Поневолене населення завойовники обкладали численними податками, примушували відбувати виснажливі повинності, не-

щадно грабували землеробів і ремісників, захоплювали молодь у рабство, а з хлопчиків виховували яничар. Для будівництва столиці Золотої Орди (м. Сарай) із завойованих земель було забрано більшість працездатного населення, особливо ремісників. Тому в Київській Русі занепадали ремесла і міста. Сплата високих ставок мита не сприяла розвитку торгівлі. Золотоординські правителі постійно втручалися у внутрішні справи князівств, знищували неугодних. Хан перетворив місцевих князів і бояр на своїх васалів. Русь була перетворена на провінцію, яка забезпечувала татар усім необхідним.

Руйнування від монголо-татар були великі, але знищити Русь вони не змогли — розвиток загальмувався, але не припинився зовсім. Частина населення перемістилась на північ, у ліси, частина залишилася на місці. Місцевим жителям вдалося зберегти свою мову, побут, звичаї, культуру.

Значним послабленням Русі внаслідок монголо-татарської навали намагалися скористатися західні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Тевтонський орден, Литва. У середині XIV ст. польські феодалі захопили Галицьку землю і частину Західної Волині. Інша частина Волині була успадкована князями литовської династії Гедиміновичів. Під владою Угорщини, а пізніше Молдавії та Туреччини, опинилася Північна Буковина.

3.7. Економічне становище українських земель у литовсько-польські часи

Протягом XIV–XV ст. більшість українських земель була поділена між кількома державами — Великим князівством Литовським та Польським королівством, а з 1569 р. — Річчю Посполитою, їх статус знизився до рівня провінції. Значна частина населення Русі вбачала в литовських князях могутніх спільників у боротьбі із Золотою Ордою. Литовські феодалі проявили велику мудрість і зберегли віру, звичаї та права місцевого населення. Поступово вони самі підкорилися впливу руської культури і почали вважати себе нащадками князів Київської Русі, прийняли Руську Правду як власне право, засвоїли давньоруську

писемність. Згодом вони прийняли свої акти, серед яких і три відомі Литовські статuti.

Суспільно-економічний розвиток Західної Європи вимагав постачання багатьох видів сировини і готових товарів. Це стимулювало збільшувати виробництво продукції шляхом посилення експлуатації аграрно-сировинних придатків, одним із яких були українські землі у польсько-литовську добу і, пізніше, у складі Російської імперії. Польське королівство і Велике князівство Литовське також вливалися в загальноєвропейський ринок.

У цей час в країнах Центральної та Західної Європи формувалося нове індустріальне суспільство, відбувалось становлення новоєвропейської християнської цивілізації. Це прискорювало розвиток ремесел, промислів, мануфактур на українських землях, а також процес феодалізації земельної власності, який полягав у розподілі землі та її юридичному закріпленні за власниками — королями, магнатами, шляхтою, церквою. Із середини XVI ст. почало формуватися козацьке землеволодіння. Значна частина земель була державною чи королівською і об'єднувалась у великі господарські комплекси, які складалися із адміністративно сполучених фільварків і окремих груп поселень.

Певну роль в господарському житті відіграло *шляхетське землеволодіння*. У 1522 р. сейм Польського королівства прийняв ухвалу “Про вивід шляхетства”, за якою було визначено, хто належить до стану шляхти. Після Люблінської унії 1569 р. та сеймової постанови 1590 р., за якими магнатам відкривалися простори Наддніпрянщини, їх землеволодіння швидко збільшується.

На початку XVII ст. в Україні було до тисячі шляхетських маєтків. Часто шляхтичі були орендарями державної або магнатської землі. Переважна їх більшість були дрібними та середніми власниками. Наприклад, у володіннях князя Вишневецького було 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, майже 230 тисяч селян. Найбільше землі було сконцентровано в руках магнатів — майже 250 *магнатських маєтків*. У Речі Посполитій на *королівські маєтки* припадало майже 10 % усіх поселень. Королівська земля орендувалась шляхтою та магнатами на вигідних умовах. Саме вони були її фактичними власниками.

У цей період продовжувало зростати *церковно-монастирське землеволодіння*. До кінця XVI ст. великим землевласником в Україні залишалася православна церква та її монастирі. Однак після підписання Брестської унії у 1596 р. її володіння поступово зменшуються. Натомість зростає земельна власність уніатської (греко-католицької) і особливо католицької церкви. На Волині, Брацлавщині та Київщині майже 50 маєтків належало католицькій церкві та монастирям.

Упродовж XVI ст. виникає і розвивається *козацьке землеволодіння*. Воно поділялося на маєтки реєстрових і запорізьких козаків. Реєстрові козаки отримували земельні наділи за службу королю, а запорожці, які також були на службі, освоювали степи за дніпровськими порогами. Їхня земельна власність поступово зростала, особливо під час Хмельниччини.

Тривалий час зберігалася *селянська земельна власність*. З розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію в Західній Європі відбувалося поступове обезземелення селян та їхнє закріпачення. Аграрні відносини польсько-литовської доби регулювалися правовими актами — трьома Литовськими статутами, які поширювалися й на українські землі. За першим Литовським статутом 1529 р. шляхтич мав право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на основі військової служби. Вводилася низка обмежень для селян: їм заборонялося без дозволу панів купувати або брати землю у заставу. Також гарантувалася недоторканість шляхетських володінь на державних землях, якщо їхні власники не були по службі залежними від великого князя чи магната.

Другий Литовський статут 1566 р. скасував основне обмеження щодо шляхетської земельної власності — вона могла продаватися, обмінюватися без дозволу великого князя. Він визнавав за селянами право тільки на рухому власність, а продаж селянської землі дозволяв лише в межах одного маєтку. Деякі обмеження зберігалися щодо земель, наданих за службу. Люблінська унія 1569 р. повністю звільнила шляхетські землеволодіння від усіх обмежень.

Важливу роль у розвитку аграрних відносин польсько-литовської доби відіграла “*Устава на волоки*” 1557 р. — аграрна реформа польського короля і великого князя литовського Си-

гізмунда II Августа, яка здійснювалася спочатку лише у його маєтках, а згодом поширилася на всю державу. Згідно з “Уставою” всі землі (дворові та селянські) перемірювали і поділяли на волоки. Кожне селянське тяглове господарство отримало за точно встановлену ренту волоку землі. Селянські наділи вважалися спадковими, але купівля-продаж їх була заборонена. Крім того, селяни отримували землю на окраїнах маєтків і гіршої якості. Цей переділ юридично закріпив належність селян феодалам. Для тяглових селян встановлювалася панщина 2 дні на тиждень, крім того, вони повинні були виконувати різні повинності (шарварки, толоки тощо) та платити грошові й натуральні податки.

“Устава на волоки” створила найсприятливіші умови для розвитку фільваркових, тобто багатогалузевих товарних господарств, в яких крім землеробства займалися також різними промислами. Продукція фільварків була орієнтована на внутрішній і зовнішній ринки. За фільварками було закріплено кращі землі й створено умови для ефективного використання на них праці селян.

“Артикули” польського короля Генріха Валуа 1573 р. і третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачили селян. Їм заборонялося переходити від одного до іншого маєтку, самостійно брати участь у судочинстві, свідчити щодо своїх панів. Селяни втрачали право розпоряджатися своїм майном. У першій половині XVII ст. у Галичині, на Волині та Поділлі для багатьох категорій селян стала нормою щоденна панщина та різні повинності.

Важливу роль у господарському житті України XIV–XVI ст. відігравали *міста*, які були центрами товарного виробництва й обміну, носіями суспільно-економічного прогресу. У цей період зростає значення старих міст України, відбудованих після монголо-татарської навали 1240–1362 рр. Процеси урбанізації проявилися спочатку на Заході — на Волині та в Червоній Русі, де у 1648 р. нараховувалось 253 міста.

У другій половині XVI ст. відбувалися колонізація та заселення Наддніпрянщини, з’явилася потреба у зміцненні кордону від нападів кримських татар. Більшість міст та містечок вирости на південних околицях заселеної території, на краю “дикого поля” — на Брацлавщині, Уманщині, Полтавщині. У створенні

міст ініціатива часто належала польським магнатам, але будували міста і проживали в них переважно українці. У першій половині XVII ст. в Україні існувало майже тисяча міст і містечок. Більшість з них були невеликими, з кількістю мешканців від 600 до 3 тис. осіб. Найбільшими були Львів (понад 20 тис. жителів), Кам'янець-Подільський, Умань, Біла Церква, Острог, Меджибіж (по 10 тис. мешканців). Знову важливу роль починає відігравати Київ.

Міста поділялися на великокнязівські та приватновласницькі залежно від того, на чийх землях вони стояли. Населення сплачувало податки, виконувало різні повинності. Міщани намагалися позбутися залежності від урядовців і феодалів. Держава також була зацікавлена в поширенні ремесел і торгівлі. З цією метою уряд видавав окремим містам грамоти на так зване магдебурзьке право. Населення цих міст звільнялось від управління та суду королівських або великокнязівських намісників, діставши право на самоврядування. Управління містом переходило до виборного магістрату на чолі з війтом, який призначався. Місто вносило до державної скарбниці податки. Самоврядування за магдебурзьким правом дістали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ.

Характерною рисою українських міст був їх аграрний характер, але сільське господарство не було головним заняттям міського населення.

Виробничу основу більшості міст становило *ремесло*. Кожен міський ремісник мав свої знаряддя праці, самостійно вів власне господарство, що базувалося на особистій праці з метою отримання засобів для існування. Міське ремесло, на відміну від сільського, мало професійний характер. Провідними галузями ремісничого виробництва були ковальське, швейне, кравецьке, а також деревообробні та харчові ремесла. Всередині цих галузей була поглиблена спеціалізація за вузькими спеціальностями. У містах України першої половини XVI ст. існувало майже 200 ремісничих спеціальностей.

Для міського ремесла України була характерна *цехова організація* — об'єднання ремісників однієї чи кількох професій в межах міста у спілки, чому сприяв досвід Західної Європи. Вперше наприкінці XIV ст. було документально засвідчено наявність цехів в українських містах. Тих ремісників, які залишалися

поза цехами, називали партачами. У XVI ст. з'являються виробництва мануфактурного типу. Їх виникнення та розвиток були пов'язані зі становленням індустріального суспільства у Західній Європі, формуванням національного ринку.

Зростання обсягів як сільськогосподарського, так і ремісничого виробництва зумовило розвиток *торгівлі* та появу базарів і торгів, які проводилися раз або двічі на тиждень у визначені дні. Право на їх влаштування надавалося містам і містечкам спеціальними привілеями. Торги відрізнялися від базарів тим, що на них продавалися товари певного виду. Асортимент товарів свідчив про господарську спеціалізацію окремих регіонів. Міські власті здійснювали контроль за торгівлею і якістю продукції, здавали в оренду міри і ваги, які були їхньою власністю.

Основними центрами формування національного ринку були ярмарки, які пов'язували між собою різні регіони України. Спершу вони були універсальними, згодом посилювалася їхня спеціалізація. Найбільший ярмарок був у Печерському монастирі. На ярмарках не тільки торгували, а й укладали угоди на виробництво окремих товарів. Вони відбувалися у різних містах впродовж року. Ярмаркова торгівля, часті переїзди купців з одного міста в інше збільшували взаємний обмін між різними регіонами. Торговельні шляхи з'єднували найвіддаленіші території, розширювався внутрішній ринок України, який поступово набував загальнонаціонального характеру.

Зростала зовнішня торгівля із Західною Європою через Польщу і Прибалтику. Особливо велику роль в експорті українських товарів (хліба, поташу, вовни, воску тощо) відігравав Гданськ. Через нього в Україну надходив європейський і східний імпорт. Але всі ці зв'язки стримувалися приписами середньовічної регламентації та численними митами.

Отже, захоплення українських земель Великим князівством Литовським та Польським королівством істотно вплинуло на розвиток українських земель — всі аграрні відносини регулювалися литовсько-польськими правовими актами. Наприкінці XVI ст. в Україні відбулося остаточне закріпачення селян, почало розвиватися фільваркове господарство.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Охарактеризуйте шляхи формування, форми і типи власності в добу середньовіччя.
2. Якими загальними рисами характеризувалося феодальне господарство? Назвіть його основні виробничі форми.
3. Розкрийте особливості становлення феодального господарства у країнах Західної Європи.
4. Як і чому відбувалася еволюція феодального маєтку протягом XI–XV ст.? Яким чином змінювалися відносини між сеньйорами та селянами в цей час?
5. Назвіть фактори піднесення міст Західної Європи в XI–XV ст.
6. Опишіть цеховий лад середньовічного ремесла.
7. Охарактеризуйте риси, характер європейської торгівлі в середні віки, її головні шляхи і райони.
8. Які були форми землеволодіння на українських землях в IX — першій половині XIV ст.?
9. Які категорії залежних селян були в Київській Русі?
10. Назвіть особливості утворення і розвитку українських міст в період середньовіччя.
11. Яким було українське ремісництво в X–XIII ст.?
12. Якими були економічні причини і наслідки феодальної роздробленості Київської Русі?
13. Розкрийте особливості господарського розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства.
14. Проаналізуйте характер, форми внутрішньої та зовнішньої торгівлі Київської Русі. Яку роль відігравали українські землі в зовнішньоекономічних зв'язках Речі Посполитої?

1. Основний вид господарювання в період середньовіччя:

- а) ремесло;
- б) торгівля;
- в) землеробство.

2. У добу середньовіччя домінувало господарство:

- а) натуральне;
- б) просте товарне;
- в) розвинуте товарне.

3. Місце людини у феодальному суспільстві визначалося:

- а) походженням;
- б) заслугами;
- в) освітою.

4. Феодальна рента — це:

- а) панщина;
- б) натуральний оброк;
- в) грошовий оброк;
- г) всі відповіді правильні.

5. Середньовічна економіка була:

- а) аграрно-ремісничою;
- б) індустріальною;
- в) постіндустріальною.

6. У Франкському королівстві в V–VI ст. відбувся процес зміни форми землеробської громади на:

- а) сусідську;
- б) родову;
- в) колективну.

7. Епоха середньовіччя тривала:

- а) у VIII–XIII ст.;
- б) у IX–XVI ст.;
- в) у V–XV ст.

8. Майнова та соціальна диференціація у франків посилювалася після:

- а) хрестових походів;

- б) завоювання Галлії;
- в) утворення імперії Карла Великого.

9. Поступово спадкові наділи у франків перетворювались на:

- а) бенефіції;
- б) алод;
- в) феодал.

10. Карл Мартелл, король Франкської держави (714–751), запровадив військово-аграрну реформу, сутність якої полягала в наданні:

- а) прекарних угод;
- б) бенефіціїв;
- в) земельних угод.

11. Із зростанням великого землеволодіння у франків формувалося феодално залежне селянство із:

- а) сервів;
- б) франкських солдатів і дрібних землевласників;
- в) всі відповіді правильні.

12. Факторії — це:

- а) торговельні місця в інших країнах;
- б) банківські установи;
- в) обмінні пункти грошей.

13. Вєрвь у східних слов'ян — це:

- а) племінна знать;
- б) збори жерців;
- в) сільська сусідська громада.

14. Смердами в Київській Русі називали:

- а) вільного селянина;
- б) раба;
- в) ремісника.

15. Рядовичами у Київській Русі називали:

- а) людей без суспільного становища;
- б) невільників і рабів;
- в) селян, які уклали угоду з феодалом.

16. Місто в Київській Русі складалося з кількох частин, центральна називалась:

- а) дитинець;
- б) майдан;
- в) площа.

17. Керівниками столичного міста були:

- а) боярська рада;
- б) князь;
- в) мер.

Відповіді: 1в, 2а, 3а, 4г, 5а, 6а, 7в, 8б, 9б, 10б, 11в, 12а, 13а, 14а, 15в, 16а, 17б.

МАНУФАКТУРНИЙ ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (XVII–XVIII ст.)

4.1. Передумови і наслідки великих географічних відкриттів

Становленню та розвитку новоєвропейської та світової цивілізації сприяли великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Наприкінці середніх віків торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари — прянощі, ювелірні вироби, тканини — стали звичними у помешканнях європейців. Проте у другій половині XV ст. торгівля ускладнилася внаслідок загарбання турками-османами Близького Сходу. Різноманітні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою і нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників арабів та італійців, що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Купці та моряки західноєвропейських країн замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії, в обхід арабів і турків.

Передумови великих географічних відкриттів:

- криза левантійської торгівлі, яка виникла після захоплення турками Константинополя у 1453 р., та занепад континентальної торгівлі;
- посилення попиту Західної Європи XV ст. на благородні метали, екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію та деякі види сировини;

- брак грошей у товарному обігу для заснування нових підприємств;
- зростання кількості людей та подальше їх соціально-майнове розшарування;
- підвищення рівня споживання престижної продукції привілейованими та заможними верствами населення.

Географічні відкриття були зумовлені також господарськими і науково-технічними досягненнями. У Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), які могли рухатись за будь-якого вітру, зросла їх вантажність (від 500 т до 2 тис. т), поліпилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. З'явилися морські карти, був виданий географічний атлас. Європейці почали використовувати винайдену арабами астролябію для визначення місцезнаходження корабля у відкритому морі за зірками. Також з'явилася перша вогнепальна зброя — аркебузи, пістолети, мушкети.

Великим географічним відкриттям сприяв розвиток абсолютизму — повної влади монарха. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору. До далеких подорожей спонукало бажання повернути невідомі народи до християнства. Особливо вабила до себе Індія — країна, яка з найдавніших часів постачала Європі спеції, ліки, слоновою кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави з Португалії та Іспанії. У 1486 р. мореплавець Бартоломео Діаш, плывучи вздовж західного узбережжя Африки, досягнув її південного краю, який назвали мисом Доброї Надії, і вийшов до Індійського океану. Але через бунт моряків змушений був повернути назад.

Успішною була подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який вирушив з Лісабону на чотирьох кораблях, обігнув Африку, дістався Мозамбіку і там, побачивши арабські кораблі із золотом і сріблом, перлинами і прянощами, зрозумів, які багатства має Індія. Він знайшов провідника, який показав шлях до берегів Індії, й отримав за це від короля Португалії титул “адмірала індійських вод”. Поступово португальці витіснили арабів з Індійського океану. Торгівля прянощами була оголошена мо-

нополією короля. Купці за доставку товару отримували 800 % прибутку.

Відкрити морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан намагався генуезець Христофор Колумб. Підтриманий Іспанією, у 1492 р. він у складі трьох каравел рушив на захід через Атлантичний океан і відкрив Америку — спершу острови Кубу, Гаїті, потім Малі Антильські острови, Пуерто-Рико, Ямайку, Тринідад, дослідив узбережжя Центральної Америки. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493–1496, 1498–1500, 1502–1504 рр. До кінця свого життя він вважав, що відкрив Західну Індію. Але родовищ золота і срібла не знайшов. Королівський двір був розчарований цим. Прибутки від його експедицій майже не покривали витрат. Його позбавили всіх звань, він помер забутий усіма.

Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Фернандо Магеллана в 1519–1521 рр. Він знайшов західний шлях до Індії. Подорож тривала три роки. Магеллан дістався до південного краю Америки, знайшов протоку, яка нині називається його ім'ям. Під час плавання стояла чудова погода, тому Магеллан назвав океан Тихим. На жаль, через нестачу харчів і води більша частина експедиції загинула. Лише восени 1521 р. вони досягли Філіппінських островів, де у бою з місцевими племенами Магеллан загинув. Два кораблі дійшли до Молуккських островів, де росли прянощі, у 1522 р. повернулись до Іспанії у кількості 18 осіб із 253 членів екіпажу. Вперше було доведено, що Земля є кулею, і знайдено прямий шлях для постачання спецій.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися із Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індички, а з Європи в Америку — зернові культури, овочі та фрукти, різні тварини. Почалося формування світового ринку та нової цивілізації, основою якої були європейська та американська, в яку втягувалися Східна Європа, Євразія та африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив *революцію цін* — значне подорожчання товарів. Вона почалася в

Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла, де ціни зросли на товари у 4 рази, а на хліб — навіть у 5 разів, у Франції — в 2,3, а в Англії — 2,5 рази. Водночас почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Отже, *наслідком* великих географічних відкриттів було створення світової колоніальної системи. Найбільшими колоніальними державами спершу були Іспанія та Португалія. Згодом до світового колонізаційного руху залучилися Англія, Франція й Нідерланди, які поступово перетворились на могутні колоніальні імперії. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

4.2. Основні чинники становлення мануфактурного виробництва

Занепад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного виробництва; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і поява розширеного відтворення; перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу; використання найманої робочої сили тощо. Внаслідок великих географічних відкриттів збільшився попит на вироби ремесла. Населення новоутворених колоній потребувало багатьох товарів, але слабке виробництво було не в змозі задовольнити високий попит на них.

Поява мануфактурного виробництва започаткувала становлення індустріального суспільства. Створенню мануфактур заважали цехові правила, які забороняли розширювати майстерні. Тому нові підприємства почали виникати в сільській місцевості. В цей час у селах внаслідок соціального розшарування з'явилося багато людей, які не мали засобів для існування.

Мануфактура — це велике підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі.

Це праобраз великого машинного виробництва. Існувало два типи мануфактур — розсіяна (децентралізована) і централізована.

Розсіяна мануфактура розвивалася в XVI — першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники працювали роз'єднано, тобто кожен у своєму господарстві. Незважаючи на свою відособленість, вони були пов'язані поділом праці — кожен виконував певну частину роботи: одні виробляли із сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

У містах деякі ремісники розбагатіли і почали розширювати свої майстерні, де під наглядом майстра підмайстри виконували певну частину роботи, яку доручав хазяїн. Одні кип'ятили вовну, інші промивали, висушували, чесали і потім пряли.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював необхідні умови. До них належали виробництво сукна, металургія, суднобудування, книгодрукування. Водночас у промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво. З появою мануфактур у суспільстві з'явилися нові верстви населення — наймані працівники та буржуазія (городяни).

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодальної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в розширене, ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилася торгова інфраструктура — монопольні торгові компанії, товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Феодальні країни Європи практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на продавців продукції своїх аграрних економік.

Значну роль у процесі становлення індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції.

4.3. Передумови і наслідки Нідерландської революції (1566–1609)

У першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку. Країна охоплювала територію, на якій нині розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Франції. Головним багатством країни були працелюбні люди. Родючих ґрунтів і корисних копалин ця країна не мала. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Питома вага феодального землеволодіння становила лише 20–25 %, а фермерського — 75–80 %. Провінції спеціалізувалися на вирощуванні окремих культур. Розвивалося рибальство, продукція якого мала великий попит і збут у багатьох країнах.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинену *промисловість* мануфактурного типу — виробляли сукно, полотно, шовкові тканини. Земля належала феодалам, на ній працювали особисто вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Сформувався національний ринок.

Після великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торгових шляхів. Успішно розвивалася *торгівля* з Італією, Францією, Англією і балтійськими країнами. Найголовнішим портовим містом був Антверпен. Сюди причалювало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа посідала одне з перших місць у Європі.

У цей час виник реформаторський рух, який став важливою передумовою Нідерландської революції і становлення нового типу суспільства. Він започаткував індивідуалізм, раціоналізм і прагматизм у трудовій діяльності людей. Установка на працю, осуд марнотратства сприяли нагромадженню капіталу, а відтак і появі почуття особистої свободи підприємців.

Реформація в перекладі з латини означає перебудова. Це був період, коли розгорнулася боротьба за переосмислення ролі католицької церкви у суспільстві, яка претендувала на першорядну роль у житті країн Європи. Продавались індульгенції, святі реліквії, збирались різноманітні податки на користь церкви. Невдоволення діяльністю католицької церкви охопило більшість

населення. Серед різних його верств почали поширюватись ідеали гуманізму — права людини на щастя у житті, вільний розвиток її природних здібностей. Нове вчення містило такі положення: людина спасається лише своєю вірою, спасіння надається лише Божою милістю, єдиним авторитетом у справах віри є Слово Боже. Отже, якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то навіщо посередництво католицької церкви. Лише милість Бога визначає долю людини. На чолі реформаційного руху стояли Мартін Лютер (Німеччина), Жан Кальвін (Швейцарія).

Економічний розвиток Нідерландів гальмувала феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну на свою провінцію. Король Іспанії прагнув повного економічного і релігійного підкорення Нідерландів. Було призначено 14 нових єпископств, розгорнула діяльність інквізиція, почалося переслідування єретиків. Усіх, хто наважувався виступати проти католицької церкви, страчували, а донощиків — нагороджували. Купцям заборонили торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшилось мито на вовну, яку закуповували в Іспанії. Почали закриватись мануфактури. Жорстока розправа з населенням протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки, обмеження у торгівлі та підприємстві призвели до масового невдоволення населення. Кальвіністські проповідники пророкували наближення перевороту, який знищить католицьку церкву і встановить справедливе царство. Населення Нідерландів почало партизанську боротьбу проти іспанців. Завдяки рішучим діям населення повстання перемогло, на жаль, тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 р. проголосили свою повну незалежність. Остаточо Іспанія визнала незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів лише у 1648 р. за Вестфальським миром.

Це стало стимулом для економічного зростання *промисловості* країни. Голландські мануфактури (кораблебудівні, текстильні та ін.) були кращими у Європі. Успішно розвивалися парусні, канатні, паперові, цукрорафінадні, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість були централізованими. На них працювало до 100 робітників. Кількість міського населення швидко зростала. Його частка у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50 %.

Розвиток *сільського господарства* Голландії поєднував феодалну земельну власність та фермерську селянську, яка збільшувалася за рахунок розподілу монастирських земель, осушування і мала пріоритет в аграрному секторі. Фермерство було орієнтоване на вирощування таких технічних культур, як льон, конопля, тютюн, хміль, рослини-фарбники, що давали найбільший прибуток. Ефективно розвивалося тваринництво. Голландські сир і масло знаходили покупців у всій Європі.

Найбільш прибутковою сферою діяльності голландців була *торгівля*, яка охоплювала весь світ. У 1602 р. було створено акціонерну компанію — Приватну акціонерну спілку, більшість акцій якої контролювала держава.

Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом, на її частку припадало приблизно 75 % загальної кількості кораблів європейських країн. Витіснивши португальців, вони створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії — закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями, а також работоргівлею і піратством. У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Вони були настільки вигідними, що Ост-Індійська компанія у 1606 р. виплатила своїм членам 67 % дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

Наприкінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам. Його кораблі перевозили майже 85 % товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Кількість його жителів перевищувала 100 тис. Щодня у його гавані стояло до 2 тис. кораблів. Він перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом.

Розвитку торгівлі сприяло зростання ролі *банківської справи та кредиту*. Заснований у 1609 р. Амстердамський національний банк був першим і протягом тривалого часу єдиним банком у Європі. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися. Використовува-

лись платіжні розпорядження (асигнації), що встановлювали відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. У XVII ст. Амстердам став найбільшим міжнародним фінансово-кредитним центром, на позичковий капітал встановлювали низькі відсотки (5 %).

Наприкінці XVII ст. Голландія, що базувалася на посередницькій торгівлі, почала втрачати торгіву першість на користь Англії, яка переважала її у промисловому розвитку. Її капітал дедалі більше ставав лихварським, переміщався з торгівлі та мореплавства у банківську сферу.

Отже, основними наслідками Нідерландської революції були: ліквідація залежності від католицької Іспанії, створення умов для розвитку протестантської віри, формування голландської нації. Поділ країни за релігійною ознакою став причиною виникнення двох народів — голландського і фламандського, які розмовляли однією мовою, але сповідували різні релігії.

4.4. Економічні причини і наслідки Англійської революції (1640–1660)

На початку XVI ст. Англія була державою з невеликою кількістю населення, 80 % якого проживало у сільській місцевості, а в містах — лише 20 %. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Другу половину XVI ст. англійці називають Єлизаветинською епохою на честь королеви, яка досягла великих успіхів у зовнішній політиці, формуванні абсолютної монархії, створенні англіканської церкви. Розвиток океанічної торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії.

Підтримка королевою текстильних майстерень сприяла їх швидкому розвитку, збільшенню вивозу англійського сукна, яке успішно конкурувало з голландським. В Англії знаходили притулок емігранти із Нідерландів, які втікали внаслідок релігійних переслідувань. Королева здійснила реформу цехів, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особ-

ливу увагу приділяла підготовці молоді. Все це позитивно вплинуло на розвиток англійської промисловості.

Промислове піднесення спричинило надзвичайний розвиток англійської *торгівлі*. Королева сприяла розвитку торговельних компаній, надавала їм привілеї. Вже у 1553 р. в Лондоні виникла “Гільдія відважних купців” — товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійських вовни та сукна. Поступово торгові факторії було відкрито у Гамбурзі, Антверпені, засновано Балтійську, Московську торгові компанії. Торговельна експансія Англії на півночі Європи підірвала монополію Ганзи і призвела до її занепаду. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття Лондонської біржі для здійснення різноманітних торговельних операцій. Засновнику біржі банкіру Грехему вона присвоєна звання рицаря.

Англійський торговий флот з'явився і на Середземному морі, внаслідок чого утворилися Левантійська, Турецька й Марокканська торгові компанії. Із Середземних вод англійці перекинулися на океани. Перші шляхи проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та інші. Волтер Рейлі заснував у 1584 р. північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI–XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами та Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх на сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індійської та Ост-Індійської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та роботи торгівлі, в якій займала монополію становище.

За часів королеви Єлизавети велася цілеспрямована політика підтримки землеробства, заборонялась заміна орних ґрунтів на пасовища, чого прагнули сільські землевласники.

У XVI–XVIII ст. важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв *аграрний переворот*. Зростання попиту на текстильні вироби спричинило розвиток вівчарства, перетворення орних угідь на пасовища. Широко застосовувалося огорожування земель. Почала формуватися земельна власність ринкового типу. З метою створення великих пасовищ для овець і використовуючи право власності на землю, великі землевласники виганяли селян із своїх наділів, перетворювали їх на орендарів-

фермерів. Фермерські скотарські господарства ставали товарними, ринковими, підприємницькими.

Формуванню земельної власності буржуазного типу сприяла Реформація, за якої у країні було закрито понад 3 тис. католицьких монастирів. Їхні землі підлягали конфіскації на користь держави і продавались на комерційній основі дворянам. Монастирські приміщення часто використовувались для створення ткацьких мануфактур. Розорені селяни, рядові ченці та інші категорії населення стали основним джерелом найманої робочої сили для мануфактур, які почали масово створюватися.

Для переходу від дрібнотоварного виробництва були потрібні значні кошти. Процес так званого *первісного нагромадження капіталу* найбільш яскраво виявився в Англії. Його основними шляхами були: аграрний переворот та Реформація; система державного боргу, в результаті якої надзвичайно збагатилися лихварі, купці та підприємці, які позичали державі гроші під великі відсотки; протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії; колоніальна система; піратство тощо.

У XVI — першій половині XVII ст. в Англії нові капіталістичні відносини проникли у всі галузі економіки. Сформувався клас нових власників — дворян: джентрі, підприємців, купців, заможних фермерів, які володіли значними капіталами, але з низки причин були позбавлені політичної влади. На середину XVII ст. в Англії загострилися релігійні суперечності. Саме вони стали основним приводом для *революції 1640–1660 рр.*

Англійська революція стала однією з найвизначніших подій в історії людства. Вона складалася з двох окремих революцій. Внаслідок першої, яку називають пуританською, було повалено абсолютну владу короля Карла I і проголошено республіку, де вирішальну роль відіграв Олівер Кромвель. У країні було проголошено диктатуру, що спиралася на суворі пуританські ідеали. Друга революція дістала назву славної і відбулася мирно. Було прийнято парламентом “Декларацію прав” (Біль про права), яка стала одним із найважливіших документів для формування нової європейської цивілізації, початку ери свободи. Також було прийнято Акт про віротерпимість, який встановлював релігійну свободу. Внаслідок революції було ліквідовано феодальну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до дер-

жавної влади. Було проголошено свободу промислового і торгового підприємництва, ліквідовано основні перепони для господарського піднесення.

Почав зростати обсяг багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке зайняло панівне становище в Англії. Третина промислового населення була зайнята у суконному виробництві. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами і масштабами англійська промисловість наприкінці XVIII ст. посіла перше місце в Європі.

У процесі *аграрного перевороту* було ліквідовано дрібні селянські господарства, утверджувалась велика земельна власність лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20 % урожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період *торговельний капітал* переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення. Велику роль в економічному зростанні Англії відіграв Навігаційний акт (1651 р.), за яким зовнішньоторгові операції країни могли здійснюватися лише англійськими кораблями або кораблями тієї країни, звідки імпортувався товар. Цей закон підірвав посередницьку торгівлю і мореплавство найбільшого супротивника Англії — Голландії, сприяв розвитку англійських суднобудування і мореплавства. Англія обігнала за масштабами колоніальної і торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський *фінансовий капітал* почав панувати у діловому світі. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки, яких у 1807 р. налічувалося 73. У провінціях з'явилися сільські банки та банки графств.

На відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, банки регулярно проводили клірингові розрахунки (злік взаємних вимог та зобов'язань). Сконцентровані у банках

гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості та торгівлі.

Отже, значення революції в Англії полягає в тому, що вона стала поштовхом до встановлення нового економічного і суспільно-політичного ладу. Було знищено все, що заважало розвитку ринкових відносин і товарного виробництва. Після революції розпочався промисловий переворот, внаслідок якого країна стала однією з найрозвиненіших у світі. Політичні ідеали Англійської революції стали взірцем для інших країн Європи.

4.5. Особливості становлення індустриального суспільства у Франції

До половини XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав світу. Такого становища вона досягла значною мірою за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, утворений зусиллями кардиналів Рішельє і Мазаріні та вивершений Людовіком XIV, “королем-сонцем”, поєднав у моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

За рівнем *промислового розвитку* Франція нічим не поступалася Англії, проте тут переважало ремісничє виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. У містах країни у XVI ст. проживало 15–17 % населення. Кількість мануфактур була незначною, займалися вони переважно виробництвом предметів розкоші, шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військового спорядження тощо. Париж був центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу; Ліон — столицею банківської справи і друкарства. Чотири рази на рік тут відбувалися славнозвісні Ліонські ярмарки, в яких брали участь купці з усієї Європи. Франція посідала провідне місце в Європі за виробництвом полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. На Ліонській шовковій мануфактурі працювало 12 тис. людей. Політика *протекціонізму* (захист державою

національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та *меркантилізму* (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження їх вивозу та збільшення експорту товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися *аграрні відносини*. У XVI–XVIII ст. у Франції зберігалася велике землеволодіння. Людина будь-якого статусу могла володіти і вільно розпоряджатися землею. Зберігалися рентні відносини, утверджувалися такі нові форми, як оренда та найм. Через невисокий економічний потенціал і пасивність буржуазії Франція відставала від багатьох країн у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

З половини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Було втрачено багато володінь у Європі, частину територій в Америці та Індії. Проте важливішими були ознаки внутрішнього занепаду держави. Король Людовік XV був легковажним та безвідповідальним, четверту частину прибутку держави витрачав на численні бенкети, полювання, утримання королівського двору. Його наслідувала французька аристократія та духовенство, які мали привілейоване становище в суспільстві. Все це призвело до зростання податкового тягаря, що ліг на плечі селян, ремісників, купців, банкірів, небачених розмірів державного боргу, безперервних війн і негативно вплинуло на економічне життя.

У середині XVIII ст. Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками почав виявляти третій стан, домагаючись, за прикладом Англії, зрівняння у правах з привілейованими станами, що поступово переросло у *революцію 1789–1794 рр.*

Її наслідком були радикальні зміни в економічному житті Франції. Було ліквідовано середньовічні порядки — феодальні привілеї, селянські повинності, особисті примуси селян, їхні борги феодалам, а також відмінені данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Скасовувались цеховий устрій та державна регламентація промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі та відмінено рабство у французьких колоніях.

26 серпня 1789 р. ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася святою і недоторканною. До-

корінно змінювалася податкова політика — оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно було проголошено власністю держави. Також було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, який поділявся на 100 сантимів.

Почала успішно розвиватися *промисловість*, особливо сталеливарна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька демократична революція 1789–1794 рр. мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного, аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресивного.

4.6. Боротьба північноамериканських колоній за незалежність

Колонізацію Північної Америки європейці розпочали у XVI ст. Найбільших успіхів у цьому процесі досягла Англія, яка створила низку колоній на Атлантичному узбережжі материка. У боротьбі з Нідерландами та Францією володіння Англії у Північній Америці значно розширилися. Англії не шукали багатих родовищ золота, як Іспанія, ринків для купівлі та вивозу до Європи рідкісних і цінних товарів, як Голландія і Португалія. Вона прагнула знайти вільні землі, придатні для обробітки. Клімат Північної Америки нагадував європейський, тут були багаті землі та ліси, повноводні ріки, придатні для судноплавства. Перше постійне поселення англійці заснували у 1607 р. Засновниками колоній були торговельні компанії та великі власники, які купували або отримували землі в дар від короля.

У північних колоніях (Нова Англія) успішно розвивалися різноманітні промисли (передусім хутряний), а також рибальство, скотарство і примітивного типу мануфактури. Тут переважали дрібні та середні фермерські господарства товарного характеру, а земля вільно відчужувалася. Колонії виникали з

вільних союзів людей, переслідуваних державами за релігійні переконання. Серед перших поселенців було багато сепаратистів, квакерів, пуритан, гугенотів. Всі вони визначалися підприємливістю та енергійністю. Попит на рибу та хутро у Європі був великий, тому торгівля ними стала важливою сферою діяльності колоніальних бізнесменів. Оскільки промисловість у цілому розвивалася повільно, провідне місце в суспільстві посідав торговець, що було характерно для більшості країн мануфактурного періоду.

Перші південні колонії були засновані, як правило, англійським урядом і торговими компаніями. Тут розвивалися великі *плантаційні господарства*, що займалися вирощуванням тютюну, рису, бавовни, цукрової тростини з використанням праці рабів. Тютюн та рис стали головними експортними товарами і приносили величезні прибутки землевласницькій аристократії, яку підтримувала королівська влада.

Незважаючи на те що колонії (особливо північні) мали свої органи самоуправління — законодавчі зібрання, ради при губернаторах, вони вважалися частиною Англії, а їхні жителі — підданими короля. Англія гальмувала економічний розвиток колоній, послідовно здійснювала політику меркантилізму. Так, ще у XVII ст. на підставі Навігаційних актів колонії позбавлялися права вільної торгівлі. Існувала заборона створення власних фабрик. Англійські королі розглядали Північну Америку як сировинний придаток метрополії або ринок, куди вона може збувати продукцію обробної промисловості. У самих колоніях сировину (зерно, худобу, залізну руду, хутро) обробляти заборонялося, її можна було лише вивозити. З 1699 р. також заборонялося вивозити вовняні вироби і займатися залізобудівним виробництвом (крім первинної обробки).

Що багатшими й багатолюднішими ставали колонії, то важче було утримувати їх в економічній залежності. Почала формуватися нова нація як спільнота ділових підприємливих людей, які досягли успіхів завдяки наполегливій праці. У середині XVIII ст. ситуація змінилась. У 1770 р. було введено заборону на завезення до Північної Америки цюйно винайдених машин і дозволялося торгувати лише з Англією. Постійно збільшувалося мито на іноземні товари. Це призвело до зростання контрабандної торгівлі та невдоволення жителів колоній. Особливо посилю-

ється тиск Англії після Семирічної війни з Францією за землі Північної Америки (Квебек). Коли різко зріс державний борг і парламент країни вирішив його перекласти на колоністів, було введено гербовий збір, а потім мито на товари, що вивозилися до колоній, особливо на чай. У колоніях з'явилися велика кількість державних посад і армія, утримання яких також лягло на плечі колоністів. Такими діями Англія демонструвала свою рішучість знищити свободи північних американців. Проте люди, для яких релігійні та політичні свободи були над усе, з цим примиритися не могли. Англійські війська у відповідь на протести колоністів були введені до Бостона, чим паралізували економічне життя міста і колонії.

Наприкінці 1774 р. зібрався I Континентальний конгрес, який прийняв рішення про бойкотування англійських товарів. II Континентальний конгрес відбувся у 1775 р., коли розпочалася війна, на чолі армії став Джон Вашингтон. 4 липня 1776 р. конгрес прийняв Декларацію незалежності, яка проголосила створення нової держави *Сполучених Штатів Америки*. Але війна тривала, і лише 3 вересня 1783 р. між Англією і США було підписано мирний договір і визнано незалежність США.

Війна водночас була буржуазною революцією. Вона знищила феодальні маєтки, конфіскувала і розподілила землі прихильників Англії. Було сформовано фонд державних земель на Заході, що створило сприятливі умови для розвитку фермерства. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі.

Проте здобуття незалежності не до кінця розв'язало соціально-економічні проблеми у США. Економічні інтереси Півночі та Півдня ставали розбіжними дедалі більше. У південних штатах зберігалось рабство. Землі Заходу внаслідок високих цін були недоступними для більшості бажаючих їх придбати. Ці суперечності зберігалися довгий час і були розв'язані лише у другій половині XIX ст. після громадянської війни між Північними і Південними штатами.

4.7. Аграрні відносини в козацько-гетьманську добу в Україні (XVII–XVIII)

У процесі Національно-визвольної революції, яка розпочалася в 1648 р., у соціально-економічному житті України відбулися величезні зміни. Внаслідок селянських повстань і боротьби Війська Запорозького магнати і значна частина шляхти були змушені залишити Наддніпрянщину. У 1652 р. Правобережжя та Лівобережжя остаточно були звільнені від польських панів. Феодальне землеволодіння зберігалось за православними монастирями та дрібною шляхтою. Було ліквідоване велике і середнє землеволодіння на території, підлеглий Війську Запорозькому. Величезні земельні простори, маєтності магнатів стали переходити у користування нових власників: козацької старшини, козаків, селян, міщан. На зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне, вільне *землеволодіння фермерського типу*.

Характерною рисою того часу стала займанщина козаками і селянами земель, покинутих польськими землевласниками. Козацька і селянська власність зросла, особливо господарства заможних козаків — отаманів, осавулів, писарів, хорунжих, вїтїв, сотників та селян, які володіли господарським реманентом і худобою. Селяни подїлялися на “пашенних”, які обробляли землю власною робочою худобою, і “бобилїв”, які не мали робочої худоби. “Бобилїв” було менше 20 %, оскільки українське козацьке село визначалося заможністю і добробутом.

Під час війни монастирі були зруйновані, але першими повернули свою землю. Гетьман Богдан Хмельницький захищав православні монастирі, видавав універсали, які захищали їх від сваволї козаків і селян, обороняли його маєтки, дарували села, млини. Величезними маєтками володіло світське духовенство, а Київська митрополія була одним із найбільших землевласників.

В Україні залишилася значна кількість української православної шляхти, яка в Речї Посполитїй зазнавала утисків і пересїдувань з боку польських магнатів та адміністрації. Вони також взяли участь у визвольній війні та будівництві української державності. У складі козацько-селянського війська було 6 тис. українських шляхтичїв. Деякі з них стали козацькими отамана-

ми, сотниками, полковниками. Шляхта володіла значними земельними наділами, які поступово збільшувалися. Юридичною основою для існування *шляхетського землеволодіння* були гетьманські універсали та договори гетьманів України з московськими царями.

Козацька старшина володіла здебільшого хуторами, невеликою кількістю орної землі та луками, лісами, ставами та іншими угіддями, які купила або отримала, зайнявши неосвоєні ґрунти. Вищі військово-адміністративні чільники розпоряджались величезним майном, яке залишили польська шляхта і магнати. Козацька старшина зверталася за землею до гетьмана, згодом прямо до царя. Старшинські володіння охоплювали найбільше Чернігівщину і Київщину.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького внесла кардинальні зміни в *аграрні відносини*. Було ліквідовано велике магнатське землеволодіння на більшій території сучасної України, знищено панщину, створено умови для виникнення індивідуально-приватної козацько-селянської власності на землю, що прискорило розвиток аграрних відносин, створило вигідні умови для ведення великого господарства.

Проте економічною основою розвитку України традиційно залишалося сільське господарство, а його провідною галуззю — зернове землеробство. Причому в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як це було до війни. Високопродуктивна праця найманих працівників, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень виробництва. Багато зерна вирощувалося в господарствах гетьманів, полковників, шляхти й монастирів. Розширювалися посіви технічних культур, особливо конопель. Садівництво та городництво поступово набували рис товарного характеру.

Важливе місце у господарстві посідало *тваринництво*, великі господарства якого базувались на використанні найманої робочої сили. Розвинуте тваринництво сприяло становленню суконних мануфактур і нагромадженню багатства в руках підприємливої старшини, шляхти, заможних козаків і селян. Зміни у земельних відносинах настали, коли Гетьманщина і

Слобідська Україна остаточно ввійшли до складу Російської держави, а їхня автономія ліквідувалась. У другій половині XVII і особливо у XVIII ст. зростало *старшинське землеволодіння*, яке поділялося на спадкове і рангове. Останнє надавалося за службу гетьманові чи цареві.

Із занепадом автономії в Україні збільшується *російська дворянська земельна власність*. У другій половині XVII ст. на Слобожанщині оселяються російські дворяни та духовенство. Після ліквідації Гетьманату значні рангові володіння перейшли до рук російських можновладців. Після зруйнування Запорозької Січі її землі були передані російським дворянам. Ще раніше почалася колонізація півдня України іноземцями — греками, татарами, сербами, болгарами. Найбільшим був вплив німецьких колоністів.

Становище селянства України поступово погіршувалося. Фактично за 100 років майже все лівобережне селянство втратило земельні багатства, здобуті в ході Національної визвольної революції. У 80-х роках XVIII ст. було повторно введено *кріпосне право*. Вчорашні козаки перетворювалися на державних селян. Козацька старшина отримувала або викупувала дворянські звання та привілеї, поступово втрачаючи національний український характер.

Отже, земельні відносини другої половини XVII–XVIII ст. розвивалися під визначальним впливом економіки Росії. Знищувалось землеволодіння селян, які перетворювалися на кріпаків. Козацька старшина домоглася зрівняння з російським дворянством і поступово денационалізувалася.

Аграрний розвиток західних і правобережних українських земель у XVII–XVIII ст. характеризувався зростанням і зміцненням феодальної власності на землю, її концентрацією в руках магнатів. Господарство розвивалося на основі фільварково-панщинної системи, що на початку 60-х років XVIII ст. поширилася по всій території. У західноукраїнських, правобережних і північно-західних землях продовжувала панувати відробіткова рента. У північно-східних районах Правобережної України еволюція йшла від особистої свободи селян, які створювали свої господарства на вільних землях і на 4–6 років звільнялися від повинностей до грошової, відробіткової ренти, що свідчило про повторне закріпачення.

4.8. Особливості мануфактурного періоду української промисловості

Національно-визвольна революція справила значний вплив на розвиток української промисловості. Склалася сприятливі умови для розвитку *міст* на тих українських землях, що були визволені від польсько-шляхетського володарювання. На великі промислово-торговельні центри перетворювалися Київ, Ніжин, Переяслав, Прилуки, Миргород, Лубни, Чернігів, Полтава, Новгород-Сіверський. Найбільші міста розвивалися за *Магдебурзьким правом*, яке надійшло в Україну не в німецьких оригіналах, а в польському варіанті й дещо відрізнялося змістом від першоджерела. Воно гарантувало незалежність міст від старшинських органів влади й закріплювало особливі права купців та міщан, порядок виборів і функції органів міського самоуправління, цивільного, кримінального права. Всього на Лівобережній Україні у XVII ст. налічувалося понад 100 міст і містечок, у середині XVIII ст. — 200. З освоєнням південних земель були засновані міста Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь, Одеса. На основі поселень українських переселенців виникали міста в Слобідській Україні. Правобережні й західноукраїнські міста після значних руйнувань під час воєнних дій другої половини XVII — початку XVIII ст. відроджувалися дуже повільно.

Ремесло на Лівобережжі та Слобожанщині розвивалося у межах цехової системи з її суворою регламентацією виробничих процесів. Хоча Національно-визвольна революція послабила і скасувала різні цехові заборони та обмеження, окремі майстри послуговувалися працею вільних наймитів, застосовували у роботі нові прийоми та інструменти. Ремесло поступово перетворювалося на свою вищу форму — дрібнотоварне виробництво.

Початок *мануфактурного періоду* промисловості припадає на першу половину XVI ст. Основою появи мануфактур стали селянські та міські промисли і ремесла, де не було цехових обмежень. Вони виявилися найпридатнішими для технічних нововведень, впровадження нових форм організації виробництва і праці. Технічною передумовою для створення мануфактур було

широке використання водяного колеса, що допомогло механізувати виробничі процеси не лише у борошномельній галузі промисловості, а й у текстильній, деревообробній, металообробній та інших галузях. У 1640 р. в маєтках Яреми Вишневецького було 476 млинів. У Гетьманській державі на будівництво та використання млинів видавалися спеціальні універсали, а їхніми власниками чи орендарями були шляхта, старшина, козаки та селяни.

Успішно розвивалися ґуральництво, броварництво та медоваріння, які мали добру сировинну базу в Україні й приносили великі прибутки своїм власникам. Ґуральні та пивоварні були в кожному фільварку, маєтку, селі.

Розвивалося металургійне виробництво, найпоширенішою формою якого була рудня. Рудні склалися з млина, димарні, де з руди плавилася залізо, і кузні. Наприкінці XVIII ст. з'явилися перші доменні мануфактури, на яких спершу виплавляли чавун, а потім сталь.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти папір. Здобутки у паперовій промисловості України зумовили виникнення доби книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу. Основним центром українського паперового виробництва була Східна Галичина впродовж XVII–XVIII ст. Папірні були здебільшого власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини.

У Слобідській та Лівобережній Україні успішно розвивалося виробництво селітри, зосереджене в басейнах рік Псьол, Ворскла, нижнього Дніпра та Бугу, в районі Чугуєва і Путивля. Наприкінці XVIII ст. лише на Слобожанщині було 500 таких мануфактур.

В Україні у XVI–XVIII ст. існувало багато інших видів мануфактур. Серед них успішно розвивалися гуті (виробництво скла), буди (виробництво поташу), солеварні, пороховні. До мануфактур належали підприємства з виробництва гармат і дзвонів, карбування монет, текстильні, суднобудівні та інші підприємства.

У другій половині XVIII ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, які виникли в текстильній галузі й вважаються зародками великого капіталістичного виробництва, їх виникнення було тісно пов'язане з військово-господарськими

потребами держави. Подібні мануфактури з'явилися в інших галузях промисловості. Це був період розквіту мануфактурного виробництва в Україні.

4.9. Внутрішня і зовнішня торгівля в Україні

З розвитком товарного виробництва в Україні активізувалися економічні зв'язки між населеними пунктами, регіонами і країнами. Збільшилася кількість торгів і базарів та днів їх проведення. Наприкінці XVIII ст. на території Східної Галичини і Північної Буковини їх діяло 5000 на рік, Лівобережної України — 8680, Слобожанщини — до 2000. Основними товарами на них була продукція переважно місцевих ремісників і селян. У сферу товарно-грошових відносин втягувалися і віддалені села та хутори.

Значно ширший асортимент товарів надходив на ярмарки, кількість і тривалість яких збільшувалась. Якщо в 1666 р. на Лівобережжі діяло 76 ярмарків, то наприкінці XVII ст. — 390, у Слобожанщині — 271, у Галичині й Буковині — до 120, у Закарпатті — понад 70. Розвиток торгівлі гальмували зловживання властей, високі мита й митні кордони.

Значну роль відігравали *контрактові ярмарки* у Львові та Києві, що збиралися щорічно. У Львові такі ярмарки перетворилися на біржі, де купували, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. Кількість учасників досягала 4000. На Хрещенський контрактний ярмарок у Києві, що був відкритий в 1797 р. замість ярмарку в Дубно на Волині, приїжджало до 5000 осіб.

Торгівля сприяла економічному зближенню українських земель. Незважаючи на міждержавні кордони, зв'язки між Слобожанщиною, Лівобережжям, Північним Причорномор'ям, Правобережною і Західною Україною ніколи не припинялися. Жоден київський ярмарок не відбувався без купців з цих регіонів та іноземних купців.

Розвивалася також *постійна торгівля*, яку здійснювали через стаціонарні заклади — крамниці, магазини, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки. Наприкінці XVIII ст. на західноук-

раїнських землях з'явилася *аукціонна торгівля*. Продавали і купували землі, маєтки, будинки, хатне майно, худобу, право на відкуп і оренду прибутків міста.

Торгівлею займалися різні прошарки населення. Якщо купці здійснювали перепродаж товарів у значних масштабах, то торговці часто продавали свої вироби, на яких спеціалізувалися. Окрему групу торговців становило *чумацтво* — торгово-візницький промисел, який у XVIII ст. переживав піднесення. Валки чумаків досягали 100 і більше возів.

З розвитком торгівлі поживалися старі й з'явилися нові *торгові шляхи*. Більшість їх перетиналися у Києві. Тут сходилися і звідси розходилися дороги, що зв'язували північні та південні, східні та західні українські землі, а також країни Західної Європи та Близького Сходу. Густа мережа старих і нових шляхів з'єднувала між собою міста і села та створювала умови для подальшого розширення торгівлі.

Розвиток торгівлі в XVII–XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування *фінансово-грошової системи*. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм — використання як золотих, так і срібних монет, що оцінювалися за ринковою вартістю вміщеного в них металу.

У XVI ст. в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські динарії, срібні таляри, угорські золоті дукати та інші. Із середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні та мідні монети.

Протягом XVIII ст. здійснювалися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської імперії, в тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні, срібні та золоті монети. У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися на українські землі, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. Відбулося об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему.

Значні зміни в XVII–XVIII ст. на українських землях відбулися у *фінансово-податковій системі*. В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману і були невіддільні від його приватного господарства.

Головним джерелом прибутків були загальні податки з населення. Зокрема, стягували: *побір* або *подимне* — постійний по-

даток від хати, дворів, землі; *стацію* — спеціальний податок, який йшов переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих. Інколи їх сплачували зерном. Податки платили здебільшого селяни і міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався *показенищиною*, платили і козаки.

Значні доходи козацька держава одержувала також за рахунок внутрішніх торгових зборів, мита та сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королям або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української держави вони здавалися в оренду.

З посиленням політичної залежності України від імперського центру зростала її фінансова залежність. Російські монархи здійснювали політику, спрямовану на руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її на російську колонію. Місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею за кордоном. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців. Нерідко центральною владою визначались торги і ярмарки, де могли торгувати українці. Фактично була скасована вільна українська торгівля.

Економіку підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. осіб), які утримувалися за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було також збування на території українських земель мідних грошей, щоб срібні й золоті залишались по можливості в обігу в Росії і накопичувалися у державній скарбниці.

Останню спробу відстояти фінансову автономію України зробив гетьман К. Розумовський, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про доходи та видатки української держави. Із скасуванням в 1764 р. гетьманства фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою Російської імперії.

4.10. Розвиток господарства Запорозької Січі

Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену наприкінці XV ст. Воно успішно освоювало землі Передстепової України, Південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я і Приазов'я. Визначну роль у згуртуванні козацтва відіграла Запорозька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою, яка ґрунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоуправління, федералізму та економічного лібералізму.

Економічна система запорозького козацтва складалася з двох секторів — січового та індивідуального. У свою чергу, *січове господарство* поділялося на загальносічове та курінне. Ядром соціальної організації Січі був курінь, де й минало все козацьке життя. Як самостійна економічна одиниця кожний курінь мав майно і доходи, якими кіш — центральний запорозький уряд — не розпоряджався. Щорічно кіш жеребкуванням переділяв між куренями найбільш прибуткові угіддя — рибні лови, пасовища та сіножаті. Він утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними із сусідами: Польщею, Гетьманщиною, Росією, Кримом.

Індивідуально-трудова діяльність на приватному рівні запорожці займалися в паланках — адміністративно-територіальних округах на землях Вольностей запорозьких козаків (у межах нинішніх Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської та Кіровоградської областей).

Землеробство в економіці Запорозької Січі через свою трудомісткість було малорентабельним, тоді як *скотарство* порівняно з ним приносило в 5 разів більший дохід. Природні й соціальні умови визначили організаційну форму запорозького господарювання в степу — *зимівник* (хутір) — великі тваринницькі ферми зі значними посівами зернових. Виробництво базувалося на власній та найманій праці.

Проте, вкладаючи у господарство свої гроші та працю, окремі господарі прагнули змінити умовний титул власності на безумовний. У Вольностях Війська Запорозького спостерігався без-

поворотний процес перетворення загальнокозацької власності, що перебувала у спільному неподільному користуванні всього війська, на приватну власність.

Значного розвитку на Запорозжжі набули *ремесло і промисли*. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі й з виробництва холодної зброї, куль, ядер. У середині 70-х років XVII ст. тільки на Січі перебувало не менше 100 ковалів. Запоріжжя славалося своїми майстрами кораблебудування. На Дніпрі існували корабельні верфі, де запорожці будували річковий і морський флот. Хоч за розмірами суден Чорноморський козацький флот поступався турецькому, але створював йому найбільшу конкуренцію на Чорному морі.

Торгівля та фінанси Запорозжжя визначалися особливостями його господарства, способу життя і суспільного ладу. Внутрішня торгівля обмежувалася продуктами харчування і предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечували місцеве виробництво і кустарні ремесла. Велике значення мала зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, а також тканину, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра.

Ресурси Січі формувалися з податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита на перевезення й транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій (монопольного права коша розподіляти між куренями рибні та звірині лови, ліси й сіножаті при виключенні конкуренції з боку сторонніх). Значну роль також відігравали військова здобич, царське пожалування тощо. Відомо, що в останній рік існування Запорозької Січі її річний бюджет оцінювався у сьогоднішній валюті в 40–50 млн грн.

Запорозька Січ не мала власних банківської та грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. На Запорозжжі здійснювалися досить значні кредитні операції й продаж цінностей з відстрочкою платежів.

Таким чином, внаслідок Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій території України були створені сприятливі передумови для формування індустріального суспільства, розвитку мануфактурного вироб-

ництва і формування ринку найманої праці, становлення фермерського господарства та національного ринку. Проте на заваді стали Московська держава і Річ Посполита, які спрямували свої зусилля на ліквідацію Української держави, перетворення її на колонію.

◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆ Термінологічний словник ◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆

Абсолютизм — абсолютна влада монарха; склався в Європі у XVI–XVII ст. Характеризується тим, що держава досягає такого рівня розвитку, за якого створюється великий бюрократичний апарат влади, посилюються карні органи, формується професійна армія.

Віги — політична партія, яка виражала інтереси нового дворянства і буржуазії в Англії.

Каравела — три- і чотирищоглове морське вітрильне судно зі складною системою вітрил.

Колонія — поселення громадян якоїсь держави поза її межами; загарбана область або країна.

Колоніальна держава — держава, що має завойовані колонії в інших частинах світу.

Мануфактура — рання форма індустриального виробництва, заснована на поділі ручної праці на окремі операції.

Парламентська монархія — система влади, за якої влада монарха обмежена парламентом.

Пуритани — послідовники кальвінізму в Англії, які вимагали очищення англіканської церкви від старих католицьких обрядів.

Політика меркантилізму — політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження їх вивезення та збільшення експорту.

Протестантизм — один з головних напрямів у християнстві. Виник внаслідок Реформації в XVI ст. Відображав прагнення людей до спрощення релігійного культу (дешева церква). Основними формами прояву були лютеранська, кальвіністська та англіканська церкви.

Торі — політична партія в Англії, яка виражала інтереси великих землевласників — лендлордів.

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної і Центральної Європи в XVI ст., що набув форми боротьби проти католицької церкви — опори феодалізму. Внаслідок реформації в Німеччині та інших країнах виникли протестантські церкви (лютеранство, кальвінізм, англіканство та ін.).

Революція цін — різке підвищення цін на товари через падіння вартості золота і срібла внаслідок знижених затрат на їх видобуток. 1550–1650 рр. — революція цін в Європі.

Стани — соціально-правові верстви суспільства, кожен з яких визначався своїм юридичним становищем, правами і обов'язками. Класичного вираження стани набули у Франції: перший стан — духовенство, другий — дворянство, третій — буржуазія, селяни та ін.

Станово-представницька монархія — форма державного правління, за якої королівська влада поєднувалась з наявністю зборів представників станів. В Англії — парламент, у Франції — Генеральні штати, у Польщі — сейм, у Московському царстві — Земський собор.

Цивілізація — рівень матеріальної і духовної культури, досягнутий суспільством.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Назвіть економічні причини і наслідки великих географічних відкриттів.
2. Обґрунтуйте положення про те, що зародження індустріального суспільства у країнах Західної Європи почалося в XVI ст.
3. Дайте визначення мануфактури, її типів. Розкрийте особливості мануфактурного періоду в розвитку промисловості у країнах Західної Європи та США.
4. Розкрийте значення буржуазних революцій XVI–XVIII ст. для становлення індустріального суспільства.
5. Якими були наслідки аграрного перевороту в Англії?

6. Охарактеризуйте процес первинного нагромадження капіталу, його джерела, методи та результати.
7. Якими були соціально-економічні завоювання українського народу в ході Національно-визвольної революції середини XVII ст.?
8. Проаналізуйте зміни, що відбулися в земельних відносинах в Українській гетьманській державі та Слобідській Україні протягом другої половини XVII–XVIII ст.
9. Яким було господарство старшин, козаків, селян в Українській гетьманській державі?
10. Проаналізуйте форми землеволодіння на правобережних та західноукраїнських землях.
11. Якою була економічна система Запорозької Січі?

Тести

1. Географічні відкриття були спричинені:

- а) господарськими і науково-технічними потребами;
- б) сприянням абсолютизму;
- в) потребами заможних станів у привозних товарах;
- г) всі відповіді правильні.

2. Колумб здійснив до Америки:

- а) одну експедицію в 1492 р.;
- б) дві експедиції 1492 і 1493–1496 рр.;
- в) три експедиції;
- г) чотири експедиції.

3. До Європи з Америки було завезено:

- а) просо, кавуни, ячмінь;
- б) кукурудзу, картоплю, індиків;
- в) рис, часник, виноград;
- г) всі відповіді правильні.

4. Внаслідок географічних відкриттів колоніальними імперіями стали:

- а) Німеччина, Норвегія;

- б) Іспанія, Португалія;
- в) Японія, Італія.

5. Революція цін в Європі відбулася:

- а) у 1550–1650 рр.;
- б) у 1500–1550 рр.;
- в) у 1492–1500 рр.

6. Революція цін почалася:

- а) в Московському царстві, Литовському князівстві;
- б) в Османській імперії;
- в) в Іспанії, Португалії.

7. Передумовами індустріалізації сільського господарства були:

- а) створення нових форм земельної власності;
- б) перетворення товарної ренти на грошову;
- в) зростання товарності;
- г) всі відповіді правильні.

8. Кругосвітню подорож здійснила експедиція на чолі з:

- а) Васко да Гама;
- б) Бартоломео Діашем;
- в) Фернандо Магелланом.

9. Важливою передумовою Нідерландської революції 1566–1609 рр. була:

- а) реформація в Європі;
- б) фанатизм;
- в) заснування Ордену Єзуїтів.

10. Хід економічного розвитку Нідерландів гальмували:

- а) католицька Іспанія;
- б) інквізиція;
- в) високі податки і колоніальна залежність від Іспанії;
- г) всі відповіді правильні

11. Голландія після революції стала володіти великим торговим флотом в Європі, що становило від загальної чисельності європейського флоту:

- а) 75 %;
- б) 50 %;
- в) 35 %.

12. Наприкінці XVII ст. капітал Голландії перемістився:

- а) у сферу торгівлі;
- б) у сферу мореплавства;
- в) у банківську сферу.

13. Наприкінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів став:

- а) Амстердам;
- б) Роттердам;
- в) Утрехт.

14. США утворились:

- а) 1776 р.;
- б) 1786 р.;
- в) 1789 р.

15. Іспанія визнала незалежність Голландії:

- а) 1509р;
- б) 1609 р.;
- в) 1709 р.

16. Наслідки Нідерландської революції:

- а) голландський флот став найбільшим у світі;
- б) країна з аграрної перейшла у стадію індустріального розвитку;
- в) утворено велику колоніальну імперію;
- г) всі відповіді правильні.

17. Для розвитку Англії велике значення мали:

- а) аграрний переворот XVI–VIII ст.;
- б) створення Вест-Індійської та Ост-Індійської торговельних компаній;
- в) піратство і работоргівля;
- г) всі відповіді правильні.

18. Дайте відповідь (так/ні)

- а) В Англії аграрна реформа мала форму огороження земель;
- б) у середині XVIII ст. Англія стала індустріальною країною.

Відповіді: 1г, 2г, 3б, 4б, 5б, 6в, 7г, 8в, 9а, 10г, 11а, 12б, 13а, 14а, 15б, 16г, 17г; 18 — а) так; б) так.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ ТА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (XVIII–XIX ст.)

Доба від початку великих географічних відкриттів до середини XVII ст. стала часом, коли в Європі розгорнувся технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Європейці вже не запозичували винаходи, зроблені арабами, китайцями та індійцями, а самі робили відкриття і значно випередили інші народи. Промисловий переворот — це світовий процес. У кожній окремо взятій країні були свої особливості, закономірності та специфіка.

5.1. Англія — батьківщина промислового перевороту (1770–1850)

Наприкінці XVII ст. в Англії розпочався промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Важливою складовою промислового перевороту було впровадження у виробництво машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Соціально-економічні передумови перевороту:

1) буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства;

2) аграрний переворот XVI–XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне сільське господарство. Англійські фермери поліпшували агротехніку і агрокультуру: були поширені сівозмінна система, травосіяння,

застосовувались парові плуги, машини, проводились дренажні роботи, використовувались мінеральні добрива;

3) вивільнення великої кількості людей і забезпечення фабрично-заводської промисловості дешевою робочою силою;

4) формування у країні єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому;

5) перетворення Англії наприкінці XVIII ст. на найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які надходили від зовнішньої торгівлі та використання незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість;

6) зручне географічне розташування Великобританії та вигідні природно-економічні умови країни: водні комунікації, великі гавані, значні поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості;

7) наявність ринку збуту для Англії, який забезпечував постійний попит на англійські вироби в Європі;

8) політика протекціонізму та меркантилізму, яку здійснював англійський уряд.

Важливим фактором промислового перевороту було впровадження у текстильне виробництво нових машин і механізмів. Найважливішим винаходом, який дав поштовх промислому перевороту, стало вдосконалення ткацького верстата. Джон Кей, який працював ткачем, а потім механіком, винайшов у 1733 р. “летючий човник”. Це дало змогу виготовляти тканину ширшого розміру, вдвічі зросла продуктивність праці, роботу двох ткачів уже виконував один.

Із прискоренням виробництва тканини виникла проблема нестачі пряджі. Процес прядіння потребував удосконалення. Технологічний прорив здійснив винахідник і ткач Джеймс Харгрівс, який у 1764 р. винайшов механічну прядку “Дженні”, яка забезпечувала одночасне витягування і скручування нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18 разів. У 1784 р. Едмунд Картрайт винайшов принципово новий механічний ткацький верстат, який заміняв працю 40 ткачів. Цей винахід став початком промислової революції в Англії. В цей час С. Кромптон створив “мюль-машину”, яка базувалася на принципах роботи прядки, але виготовляла тонку і міцну бавовняну пряжу. Відкриття поширилися у виробництві й стали технічною

основою механізованого прядіння. Проте всі ці пристрої пускали в хід руки людини, що гальмувало подальше зростання продуктивності праці. У 1771 р. Річард Аркрайт вперше у світі заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії фабрика, тобто промислове підприємство, де основні операції здійснює система машин. У 80-х роках XVIII ст. почали з'являтися фабрики в інших галузях промисловості. Через 20 років подібних фабрик було уже 150. Але всі вони розміщувалися тільки на річках. Потрібен був універсальний двигун, яким стала парова машина.

Надзвичайно велике значення в історії промисловості мав винахід у 1769 р. шотландського механіка Джеймса Ватта — першої парової машини. У 1782 р. він удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, що ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. Створення верстатів і двигунів зумовило виникнення машинобудівної галузі, яка дала поштовх розвитку металургії, вугільної промисловості. Після відкриття заводу з виробництва парових машин біля Бірмінгема вони почали застосовуватися у різних галузях промисловості. У 1820 р. їх уже було 320.

Зростання промислового виробництва потребувало нових доконаліших транспортних засобів. Парову машину почали застосовувати на залізничному і морському транспорті. У 1812 р. в Англії було пущено пароплав на р. Клайд. Дослідник Р. Тревітік збудував кілька моделей парових візків для залізниці. Продовжив його пошуки Дж. Стефенсон, який у 1814 р. створив перший паротяг, що рухався зі швидкістю 10 км/год і мав 8 вагонів. У 1829 р. він розробив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини — локомотив, який розвивав швидкість 22 км/год. У 1830 р. було побудовано залізницю, яка з'єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення. Будівництво залізниць спричинило докорінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Це сприяло виникненню нових промислових районів, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів,

та значному зростанню обсягів промислового виробництва. На середину XIX ст. Англія перетворилася на “майстерню” світу і виробляла майже половину світової промислової продукції. Продукція, яка вироблялась на фабриках і заводах, була дешевою, що зумовило витіснення ремісників і мануфактур з ринку. Змінювався і характер торгівлі: до країни завозили більше сировини, а за межі вивозили дешеві товари. Великі зміни відбулися у соціальній структурі суспільства. Старі соціальні верстви — феодала та селяни, поступилися підприємцям і найманим працівникам, кількість яких швидко зростала. Промисловий пролетаріат становив 45,5 % зайнятого населення.

Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень. Наприкінці XIX ст. у містах проживало майже 75 % населення. У цей час з’явилася наукова школа, яка намагалася обґрунтувати процеси, що відбуваються в країні. Одним із її засновників був Адам Сміт, який вважав, що держава не повинна втручатися в економіку, потрібні вільна торгівля і свобода підприємницької діяльності, а ринком керує невидимий механізм — конкуренція.

Промислово-торговий гегемонії Англії сприяла економічна політика держави. До 40-х років XIX ст., коли індустріалізація ще не була завершена, в Англії панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість настільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — *фрітредерство*. Його сутність полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися до Англії, з розрахунком на зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввезення англійських товарів в інші країни. Це забезпечило Англії як вільний збут своїх товарів за кордоном, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

5.2. Промисловий переворот у Франції (1805–1850)

Промисловий переворот у Франції мав певні особливості та специфіку. Він розпочався пізніше, ніж в Англії, і був затяжним. Велика демократична революція 1789–1794 рр. негативно

вплинула на хід економічного розвитку країни. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панували економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані “національною катастрофою”.

У Франції промисловий переворот відбувався у три етапи. Інженерно-технічна думка в цій країні відставала від англійської. Перші машини тут з’явилися ще наприкінці XVIII ст., але не мали широкого застосування.

Перший етап промислового піднесення розпочався за часів правління Директорії та Наполеона (1805–1810), які активно підтримували промисловість і торгівлю. В цей час почали поширюватись англійські розробки, проте були і свої винахідники. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграли верстат Жаккарда, створений у 1804–1808 рр., який виготовляв тканини з візерунком, та машина Жирара (1810), що здійснювала хімічно-механічну обробку льону, але поширення у текстильній промисловості вони набули лише у 40-х роках.

Розвитку Франції, як вважав Наполеон, заважала розвинена Англія. Для панування в Європі він вирішив підкорити її, створити для її розвитку складні умови. Наприкінці листопада 1806 р. Наполеон підписав декрет про континентальну блокаду Англії, за яким всій Французькій імперії та залежним від неї країнам суворо заборонялося торгувати з Англією. Було перервано і поштовий зв’язок. За порушення цього декрету, контрабанду англійських товарів карали жорсткими репресіями, позбавляли життя. Щоб здійснити блокаду, зруйнувати економічний потенціал Англії, потрібно було підпорядкувати всю континентальну Європу. Проте поставлена мета виявилася не досяжною. Труднощі, яких зазнала англійська промисловість в цей період, не були катастрофічними. Англія володіла колоніями, мала добрі контакти з Америкою і продовжувала розвиватися.

Континентальна блокада прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної). Але ті виробництва, які працювали на привізній колоніальній сировині (бавовняна, цукрова), зазнали занепаду. Прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначили-

ся на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство країни страждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були також невдоволені європейські країни — союзники Наполеона. 22 червня 1815 р. Наполеон Бонапарт після битви під Ватерлоо змушений був зректися престолу і здався англійцям. Уряд Англії заслав його на острів Святої Єлени в південній частині Атлантики, де він 5 травня 1821 р. помер.

На *другому етапі* промислового перевороту (1815–1848) процес економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвиваються текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості, зароджується машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції Франція посідає друге місце у світі після Великобританії. Проте її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими, оскільки зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво, що було зумовлено консервативністю і обережністю дрібного ділка. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси. Жорстке антиробітниче законодавство спричинило в 1831 і 1834 рр. повстання робітників у Ліоні.

У цей час у Франції сформувалася фінансова буржуазія, яка мало опікувалася розвитком промисловості, оскільки збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових і біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий. Банківські спекуляції сприяли перерозподілу коштів із промислової сфери в торговельно-фінансову.

У Франції XIX ст. повільними темпами зростало населення, попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, які із збільшенням кількості сільського населення подрібнювалися ще більше. Зростання кількості дрібних селянських господарств стримувало капіталістичний розвиток французького села. Не-

зважаючи на державну митну політику, яка сприяла аграріям, рівень розвитку сільського господарства порівняно з іншими європейськими країнами залишався низьким.

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після третьої революції 1848–1849 рр., яку історики назвали “Весною народів”, що відродила республіку і відмінила кріпосне право. Він тривав до кінця 60-х років. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Завдяки зваженій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду за 1851–1865 рр. загальний обсяг промислової продукції зріс майже вдвічі, кількість парових двигунів у промисловості й транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тис., протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. Попит на машини дав поштовх розвитку металургії та машинобудування.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Особливо успішно розвивалися кредитна справа, біржі, банки та акціонерні товариства.

Отже, внаслідок промислового перевороту французька економіка остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Проте на відміну від Англії у господарстві Франції значну роль відіграло лихварство.

5.3. Особливості промислового перевороту у Німеччині (1830–1870)

Промисловий переворот у Німеччині розпочався пізніше, ніж в Англії та Франції, — у 30-х роках XIX ст. Найважливішою причиною такого відставання були наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздробленість країни. Після закінчення наполеонівських воєн Німеччина залишилась під владою різних європейських монархій. Згідно з рішенням Заключеного акта Віденського конгресу вона була поділена на 37 самостійних монархій і 4 вільних міста — Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні. Ці держави входили до складу об'єднання — Німецький союз, який мав тільки формальні функції. До того ж європейські монархії боялися створення

сильної німецької держави і можливого суперника. Найвизначнішими в Німецькому союзі були Австрія і Пруссія.

Особливістю розвитку капіталізму в Німеччині було повільне формування єдиного загальнонаціонального ринку. Становлення суспільства нового типу відбувалося еволюційним шляхом. Середньовічні порядки — панування феодального землеволодіння та повинності селян — ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Після революції 1848 р. у Німеччині зберігалися феодальна монархія і політична та економічна влада великих землевласників-юнкерів, деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізоляваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політично роздібнені німецькі держави мали свою економічну політику, власні гроші, метричну систему, митні кордони і норми господарського законодавства, які гальмували розвиток єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни — Прусько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський — були економічно слабо пов'язані між собою.

У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури з'явилися наприкінці XVIII ст. у сільській місцевості. Ремісниче виробництво було малоефективним, а продукція неконкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним додатком промислово розвинених Англії та Франції.

Поворотним етапом у намаганні німецьких держав звільнитися від феодальної роздробленості стало створення 1 січня 1834 р. Німецького митного союзу. Було відмінено залежність селян від юнкерів, почалося обезземелення селян, збільшувалась кількість міст, створювався ринок дешевої робочої сили. У 20-х роках почали з'являтися пароплави, а в 30-х — залізниці.

Перші парові машини в німецькій промисловості набули застосування у 30-х роках XIX ст. У 1837 р. в промислово розвиненій Сілезії працювало всього 8 парових двигунів, тоді як на бавовняних фабриках Ланкашира в Англії їх було 714. У про-

мисловості широко використовувались привізні напівфабрикати та машинне обладнання.

У 50–60-х роках промисловий переворот прискорюється. Німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Високими темпами розвивається важка промисловість. У Берліні було зосереджено третину всього машинобудування та ситцевививної промисловості Пруссії. Але відсутність новітніх технологій не давала можливості збільшувати і розширювати виробництво. Доменні печі працювали на деревно-вугіллі. Перша коксова домна з'явилася в 1847 р.

Особливістю запізнілого промислового перевороту в Німеччині було те, що він розвивався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. Створювалися великі машинобудівні підприємства з найновішим обладнанням. Це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Особливого розвитку досягла хімічна промисловість.

В аграрному секторі Німеччини характерною була поступова ліквідація феодално-кріпосницьких відносин, яка затягнулася до 80-х років XIX ст. Індустріалізація сільського господарства тут також відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їхня низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість. У маєтках пруських юнкерів відбувалися капіталістичні перетворення — розвивалося велике сільськогосподарське виробництво, зводилися переробні заводи.

Боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни із Францією стали важливим стимулом промислового зростання країни: прискореними темпами розвивалася військово-промислова база, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круша (Рейнська область). Будівництво залізниць ліквідувало економічну розрізненість країни та сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту, а згодом і політичному об'єднанню держави сприяли митний союз німецьких держав (1867) та переможна франко-пруська війна (1870–1871).

5.4. Промисловий переворот у США (1790–1850)

Важливим явищем в економіці США стали створення єдиного внутрішнього ринку і розвиток вільної зовнішньої торгівлі. Невипадково початок XIX ст. назвали золотою добою торгового мореплавства. Американські торговці використали руйнівні війни, конфлікти, революції в Європі для власного збагачення, постачаючи продукти харчування і колоніальні товари із штатів до метрополії. Англійці орендували для перевезення промислових виробів з Америки торговий флот США. Посередництво у торгівлі зброєю і безпріпасами приносило великі прибутки.

Промисловий переворот розпочався у північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. Його особливістю була відсутність докапіталістичних пережитків та цехових порядків, які мали місце у країнах Західної Європи. Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування країни. Створення незалежної держави давало змогу американцям відмежуватися від боротьби Англії та Франції за гегемонію у Європі. П'ятий президент США Джеймс Монро у славетному маніфесті від 2 грудня 1823 р. заявив, що Сполучені Штати не допустять, щоб європейські країни втручалися у їхні внутрішні справи і висунув гасло “Америка для американців!”, яким вони керуються до сьогоднішніх днів. Це сприяло консолідації американської нації, її збагаченню і примусило світ рахуватися з її інтересами.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграв демографічний фактор. Жодна країна світу не знала таких темпів зростання населення. До середини XIX ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 рази, переважно за рахунок переселенців із Європи — людей підприємливих, енергійних, які, в першу чергу, спричинили економічний поступ США.

Перші прядильні машини у США з'явилися наприкінці 80-х років. Вони були завезені з Англії, незважаючи на заборону англійським урядом вивозу технічних інновацій. Парові машини з'явилися в останньому десятилітті XVIII ст. На початковому етапі промислового перевороту вони використовувалися мало, оскільки більшість текстильних фабрик застосували енергію водяних двигунів.

Особливістю промислового перевороту у США було використання європейських винаходів і капіталів. Промисловість

працювала переважно на англійських машинах, але застосовувалися і власні оригінальні винаходи — циліндр для механічної набивки тканин. У 1807 р. на р. Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном. Швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Високими темпами будувалися залізниці — за 1830–1850 рр. їх протяжність зросла у 300 разів.

Одночасно розвивалися металургія, широко застосовувалися пудлінгові печі, а виробництво чавуну зросло у три рази. В середині XIX ст. у США почали створюватися власні машинобудівні заводи, особливо сільськогосподарської техніки. У цей час активно впроваджуються оригінальні винаходи американської інженерно-технічної думки — швейна машинка Зінгера, ротаційна друкарська машина, телеграф Морзе, револьверний, шліфувальний і фрезерний верстати, косарка Мак-Корміка, комбінована молотарка — віялка Хейрема та багато інших.

Незважаючи на високі темпи промислового розвитку в першій половині XIX ст., США залишалися переважно аграрною країною, промисловий переворот відбувався тільки на Півночі. На Півдні зберігалось рабство на плантаціях, що було основною перепоною на шляху розширення внутрішнього ринку — товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного розвитку сільського господарства. З появою винайденого у 1793 р. Е. Уітні бавовноочищувального верстата, який легко відокремлював волокно від насіння, продуктивність праці значно зросла. Очищена бавовна надходила на текстильні фабрики до країн Європи, приносячи величезні прибутки плантаторам-землевласникам. Проте стрімке зростання попиту на бавовну підштовхувало плантаторів до використання дешевої робочої сили. Якщо наприкінці XVIII ст. кількість рабів становила 760 тис. осіб, то в 1860 р. — 4 млн.

Суперечності між північними і південними штатами, між віджолою системою плантаційного рабства і прогресивною ринково-політичною системою, що ґрунтувалась на засадах економічної зацікавленості людей, спричинили *Громадянську війну* в США (1861–1865 рр.), яка водночас була буржуазною революцією.

Війна закінчилася перемогою Півночі. Важливими її наслідками були скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США, остаточне завершення промислового перевороту. Важливу роль у цьому відіграв прийнятий 20 травня 1862 р. Закон про гомстеди (поселення), який давав право кожному громадянину США за 10 доларів придбати 160 акрів землі, яка ставала власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови. Тисячі безземельних селян повірили президенту А. Лінкольну і перейшли на бік Півночі.

Сільське господарство США почало розвиватися на основі індустріалізації, що забезпечило йому переваги у світовому сільськогосподарському виробництві. З 1862 по 1901 р. експорт пшениці зріс майже у 5 разів, кукурудзи — в 16. Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв власну землю, не платив ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні кошти за її оренду. Такий швидкий розвиток США призвів до європейської аграрної кризи 1875–1896 рр., коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі.

На початку XX ст. колонізація вільних земель завершилася, ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги, що зумовило зменшення експорту продукції.

5.5. Передумови та особливості промислового перевороту в Східній Україні (1850–1900)

З кінця XVIII до початку XX ст. українські землі були у складі Російської та Австрійської імперій, які розглядали їх як сировинний придаток до свого промислового розвитку. Панщина, кріпосне право гальмували розвиток економіки.

Промислова революція у країнах Західної Європи позначилася на економічному розвитку всіх європейських країн, у тому числі й України. На землях Лівобережної та Слобідської України успішно розвивалося землеробство, основою якого були дрібні та середні поміщицькі господарства. На Правобережжі ефективно господарювали великі магнатські маєтки, які спе-

ціалізувалися на вирощуванні зернових та буряків. Найуспішніше розвивалися господарства Степової України, де більшість землі перебувала в руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар, євреїв, вірменів, греків. Розвивалося також поміщицьке тваринництво, особливо конярство та вівчарство. Відбувався вивіз худоби та інших продуктів сільського господарства.

Величезні прибутки поміщикам, особливо Правобережної України, давали ґуральництво та цукроваріння. Важливе місце у промисловості України посідали виробництво сукна, залізобромя, скляна, паперова, кам'яновугільна галузі.

Промисловий переворот у Східній Україні відбувався у два етапи.

Перший етап розпочався у 20-х роках XIX ст. і тривав до 40-х років. Мануфактурне виробництво, незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері, досягло значних успіхів: зростали кількість мануфактур і чисельність найманих працівників. Почали використовуватися механічні робочі машини, підвищилася зацікавленість поміщиків, купців у збільшенні виробництва.

Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі промисловості. У 20-х роках з'явилися перші парові ґуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила вихід горілки з одиниці сировини. Водночас виникає цукрова промисловість. Перший цукровий завод збудував польський поміщик граф І. Понятовський у 1824 р. в с. Трощин Канівського повіту Київської губернії. У наступному році такий самий завод побудував князь О. Безбородько у с. Макошин на Чернігівщині. На цих заводах почали використовувати машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для добування соку, парові котли для випарювання і згущення цукробуракового соку. Таких заводів було небагато, але їх поява свідчила про початок промислового перевороту в Україні.

Робочі машини та механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, в тому числі на суконних. На Лівобережжі парові машини в цій галузі запроваджувалися повільно. У 1823 р. в маєтку графа Воронцова у містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено перший на Дніпрі пароплав, який назвали "Бджіл-

ка". Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину потужністю 6,5 кінських сил. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла акціонерна пароплавна компанія, у власності якої було кілька потужних пароплавів.

Зростаючі потреби у машинах і механізмах зумовили появу машинобудівної галузі. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. український поміщик Кандиба. На час реформи 1861 р. (відміна кріпосного права та здійснення земської, судової, міської реформ Олександром II) в українських губерніях було до 20 машинобудівних заводів. Проте багато машин ввозилося із-за кордону.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Почав зростати попит на вільнонайманого робітника. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і зростала чисельність капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики та заводи будувалися переважно в містах.

Отже, незважаючи на кріпосницькі порядки, промисловий переворот відбувався успішно, хоч і повільніше, ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права в 60–80-х роках XIX ст. У цей час фабрики та заводи остаточно витіснили мануфактурне виробництво. Основне місце в структурі української промисловості посідало цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру в 80-х роках XIX ст. досягла майже 90 %. Всі основні операції на цукроварнях були механізовані, на них використовувалася праця вільнонайманих робітників. Зростали концентрація виробництва та продуктивність праці.

Аналогічні процеси відбувалися в горілчаній, борошномельній, олійній, текстильній промисловості. Постійно збільшувалися обсяги виробництва продукції, запроваджувалися парові машини та інше обладнання.

Повільніше розвивалися галузі важкої промисловості. Наприкінці 30-х — на початку 40-х років дві геологічні експедиції (французька і англійська) виявили великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі та поклади залізної

руди в околицях Кривого Рогу. На півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства, в пореформений період їх кількість зростає. У 80-х роках у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що становило 43,1 % від усього видобутку вугілля Росії. Металургійні заводи постійно нарощували виробництво чавуну, сталі й прокату, у тому числі Юзівський та Сулінський. Проте їх потужностей було недостатньо.

Поступово зростає обсяги виробництва на машинобудівних і суднобудівних заводах. Але найкраще розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була продовжена до Києва. На Лівобережжі залізниця з Курська була продовжена до Броварів. Після будівництва моста через Дніпро у 1870 р. вся Україна з півночі на південь була сполучена залізницею. За період 1860–1890 рр. в Україні збудовано 10 тис. км залізничної колії. Вона з'єднала найбільші міста і промислові райони України, що сприяло розвитку національного ринку, зростанню продуктивності праці, консолідації української нації.

Отже, після ліквідації кріпацтва в Росії й Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот. В Україні він мав певні особливості. Перший етап промислового перевороту відбувався в умовах панування кріпосницьких порядків, що гальмувало його здійснення. Почався він у харчовій галузі промисловості на поміщицьких мануфактурах. Машинобудування в Україні мало яскраво виражену сільсько-господарську спрямованість. Активно розвивалося залізничне будівництво, яке було підпорядковане колонізаторським, військово-стратегічним прагненням царського уряду Росії.

5.6. Промисловий розвиток Західної України (1850–1900)

Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття входили до складу Австро-Угорської імперії і були колоніальним аграрно-сировинним придатком до промислово розвинених центральних та західних її провінцій. У 80-х роках XIX ст. тут від-

бувалося формування фабрично-заводської промисловості в нафтово-озокеритній, лісопильній та борошномельній галузях, на яких почали широко застосовувати парові двигуни. Більшість підприємств належали іноземним власникам: австрійським, німецьким, навіть канадським. Свідченням низького розвитку промисловості та колоніальної політики центральних і місцевих властей було те, що у 90-х роках XIX ст. кількість робітників на підприємствах Прикарпаття становила лише 3 тис. осіб, з яких більша частина були поляки.

У Східній Галичині розвивалися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна. Найпоширенішими були ґуральництво і цукроваріння. Проте застосування передової техніки у цих галузях відбувалося дуже повільно. Перешкодою цьому був початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії. Ремісничі та мануфактурні виробники краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості. Негативно впливала також колонізаторська політика властей, які не були зацікавлені у промисловому зростанні західноукраїнських земель. Вкладалися капітали у виробництво напівфабрикатів, видобуток сировини, первинну обробку тощо.

Закарпаття мало великі природні ресурси, власниками яких були переважно іноземці. Величезні лісові простори забезпечували сировиною деревообробну, будівельну та хімічну галузі, які почали розбудовувати у 70-х роках коштами підприємців США, Англії, Німеччини, Франції. З деревини, зокрема буку, стали виробляти деревне вугілля, оцет, метил, алкоголь, ацетон та інші хімічні продукти.

Наприкінці XIX ст. на Закарпатті почали видобувати граніт, каолін, мармур, вогнетривкі та гончарні глини, вапняк тощо. Велике значення мав видобуток бурого вугілля, а також кам'яної солі у найбільшій соляній копальні в Україні — Солотвині, в кількості 200 тис. т щорічно, тобто майже 20 % усієї соляної продукції України. Функціонувало там також кілька нафтових копалень, ґуралень і броварень.

У 60–70-х роках західноукраїнські землі були з'єднані залізницею із Заходом. У 1861 р. завершено будівництво залізничної лінії Краків — Перемишль, а у 1864 р. її з'єднали зі Львовом. У

Продуктивні сили — засоби виробництва і люди, що приводять їх в дію завдяки трудовим навичкам, знанням та досвіду.

Промисловий переворот — такий стан розвитку продуктивних сил, коли на зміну ручній праці приходять машини, на зміну мануфактурі — фабрика і завод, а основними виробниками товару є капіталісти і наймані працівники.

Фрітредерство — необмежена свобода торгівлі.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки, сприяння розвитку власної промисловості та торгівлі.

Шляхта — суспільний стан, основним заняттям якого була військова служба, за що його представники отримували землю і різні пільги.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. У чому полягає сутність промислового перевороту? Які його наслідки?
2. Якими були особливості промислового перевороту у Великобританії, Франції, Німеччині та США?
3. Складіть порівняльну таблицю ходу промислового перевороту в провідних країнах світу.
4. Як вплинула континентальна блокада Англії, яку запровадив Наполеон Бонапарт, на економічний розвиток Франції?
5. Назвіть економічні причини і наслідки Громадянської війни у США.
6. Яке значення мав Закон про гомстеди для аграрного розвитку США?
7. Поясніть зміст політики протекціонізму і фрітредерства.
8. Охарактеризуйте передумови, основні етапи та наслідки промислового перевороту в Східній Україні. Які його особливості?
9. Коли почався і як відбувався промисловий переворот в Західній Україні?

1. Батьківщиною промислового перевороту були:

- а) Франція;
- б) Англія;
- в) Іспанія;
- г) США.

2. Важливими чинниками промислового перевороту в Англії були:

- а) буржуазно-демократична революція середини XVII ст.;
- б) чартистський рух;
- в) політика партії торі;
- г) політика партії віги.

3. Важливий політичний чинник становлення економічної основи цивілізації нового типу в Англії:

- а) двопартійна система;
- б) формування нації;
- в) правління королеви Вікторії.

4. Зовнішньоекономічними передумовами промислового перевороту в Англії було:

- а) пограбування колоній;
- б) географічне розташування Англії;
- в) попит Європи на англійські товари;
- г) політика протекціонізму та меркантилізму;
- д) впровадження нових машин і механізмів;
- е) всі відповіді правильні.

5. Механічна прядка Дженні була винайдена у 1764 р.:

- а) Джеймсом Уаттом;
- б) Джорджем Стефенсоном;
- в) Джемсом Харгривсом.

6. У 1830 р. в Англії було збудовано першу в світі залізницю, яка з'єднала:

- а) Манчестер і Ліверпуль;
- б) Лондон і Оксфорд;
- в) Глостер і Ньюпорт.

7. Французька революція 1789–1794 рр. у Франції, на думку вченого М. Леві-Лебуайє, вважалася:

- а) національною катастрофою в економічному плані;
- б) подією, яка позитивно вплинула на хід економічного розвитку;
- в) нейтральною силою для розвитку.

8. Континентальну блокаду проти Англії здійснювала:

- а) французька Директорія;
- б) влада Людовіка XVI;
- в) імперія Наполеона Бонапарта I.

9. Другий етап промислового перевороту у Франції відбувся:

- а) у 1794–1814 рр.;
- б) у 1815–1848 рр.;
- в) у 1849–1895 рр.

10. Становлення індустріального суспільства відбувалося:

- а) революційним шляхом;
- б) еволюційним шляхом;
- в) всі відповіді правильні.

11. У сільському господарстві Франції в роки промислового перевороту домінувало:

- а) велике поміщицьке землеволодіння;
- б) розвинене фермерське господарство;
- в) дрібне селянське господарство.

12. Промисловий переворот у Німеччині відбувся:

- а) у 1795–1830 рр.;
- б) у 1830–1870 рр.;
- в) у 1871–1895 рр.

13. Запізнення промислового перевороту в Німеччині було зумовлено:

- а) ізоляваністю країни;
- б) відсутністю власного флоту;
- в) політичною роздробленістю німецьких держав;
- г) всі відповіді правильні.

14. Об'єднання Німеччини відбулось:

- а) 1867 р.;
- б) 1869 р.;
- в) 1871 р.

15. Промисловий переворот в США відбувся:

- а) у 1776–1780 рр.;
- б) у 1781–1787 рр.;
- в) у 1790–1850 рр.

16. Промисловому перевороту в США сприяло:

- а) вигідне географічне розташування;
- б) посередництво у торгівлі зброєю;
- в) гасло “Америка для американців”;
- г) всі відповіді правильні.

17. Україна на початку XIX ст. була у складі:

- а) Росії та Австрії;
- б) Росії та Польщі;
- в) Росії та Туреччини.

18. Перший етап епохи індустріалізації в Україні відбувся:

- а) у 20–40-х роках XIX ст.;
- б) у 60–80-х роках XIX ст.;
- в) у 80–90-х роках XIX ст.

19. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці:

- а) з Києва до Фастова;
- б) з Курська до Броварів;
- в) з Балти до Одеси.

**20. Кріпосне право у Наддніпрянській Україні було відмі-
нено:**

- а) 1848 р.;
- б) 1861 р.;
- в) 1863 р.

**21. Формування фабрично-заводської промисловості захід-
ноукраїнських земель охопило такі галузі:**

- а) металургійну та машинобудівну;
- б) текстильну та борошномельну;
- в) нафтово-озокеритну, лісопилну, борошномельну.

Відповіді: 1б, 2а, 3б, 4е, 5в, 6а, 7а, 8в, 9б, 10б, 11в, 12б, 13г, 14в, 15в, 16г, 17а, 18а, 19в, 20б, 21в.

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ТА УКРАЇНИ у 1870–1913 рр.

Після завершення промислового перевороту розвинені країни світу вступили в *дому індустріалізації* — період структурних змін у господарствах окремих країн, виникнення нових виробництв на основі науково-технічних і технологічних винаходів, модернізації старих галузей, збільшення частки промислових підприємств у виробництві валового національного продукту. Водночас зростала концентрація виробництва, відбувалися істотні зміни в організації й управлінні виробництвом — виникали монополії, акціонерні товариства. На початку ХХ ст. завершилося формування світового ринку, поглибилася нерівномірність у розвитку окремих країн, загострилися суперечності між державами.

6.1. Науково-технічний прогрес наприкінці ХІХ ст.

Індустріалізація економік розвинених країн відбувалася на основі *науково-технічного прогресу*. Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресу, створенню оригінальних машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво.

Характерними рисами технічного прогресу цього часу були:

- застосування електроенергії в усіх галузях виробництва і побуту;
- витіснення заліза сталлю;
- зростання видобутку і переробки нафти;
- поширення двигунів внутрішнього згорання.

Винайдення М. Фарадеєм електромагнітної індукції дало змогу перевести машини з парового двигуна на електричний. Після винаходу динамомашини (В. Сіменс — Німеччина, 1867), генератора електричного струму (Т. Едісон — США, 1883), трансформатора для його передавання на відстань (1891), електро-двигуна було створено технічну лінію з виробництва передавання і споживання електричної енергії.

Винайдення у 1888 р. М. Доливо-Добровольським системи трифазного змінного струму дало змогу передавати електрику по дротах від електростанцій на сотні кілометрів і сприяло розв'язанню проблеми енергозабезпечення промисловості, транспорту, зв'язку та міського освітлення.

Нафта швидко перетворилась на один із найважливіших видів палива і сировини для хімічної промисловості. Це було пов'язано з впровадженням розробленого Д. Менделєєвим у 1880 р. крекінгу — методу розщеплення нафти при високих температурах та тиску. Почали будуватися нові нафтопереробні заводи, а для транспортування нафти — трубопроводи.

Найважливішим винаходом останньої третини XIX ст. було створення двигунів внутрішнього згорання, що працювали на рідкому пальному. В середині 80-х років німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили нові типи двигунів, що працювали на бензині. У 1893 р. Бенц збудував чотириколісний автомобіль. З'явилися автомобілі й в інших країнах. У 1886 р. свій автомобіль створили датчани А. Хаммель і Х. Йохансон, у 1888 р. — англієць Е. Батлер, у 1889 р. — француз А. Пежо, в 1896 р. — американець Г. Форд. Почалося масове їх виробництво і використання. У 1897 р. німецький вчений Р. Дизель винайшов дизельний двигун, який набув широкого використання у важкому транспорті.

Застосування двигунів внутрішнього згорання сприяло розвитку авіації. Вперше 17 грудня 1903 р. біплан американців братів Райт пролетів 260 км. Згодом головним центром авіаційного будівництва стала Франція. У 1909 р. біплан А. Фармана пролетів 234 км за 4 години 18 хвилин. У Росії найбільші досягнення були пов'язані з ім'ям конструктора І. Сікорського, біплан якого 1911 р. встановив світовий рекорд швидкості — 111 км/год. Вагомий внесок у розроблення теорії повітроплавання зробили М. Жуковський та К. Ціолковський.

Останні десятиліття XIX ст. ознаменувалися великими відкриттями в розвитку засобів зв'язку. Крім винайдення радіо було вдосконалено дротовий електричний зв'язок. У галузі телеграфування забезпечено можливість передання однією лінією відразу кількох телеграм. Французький механік Ж. Бордо розробив дешифратори і друкарські механізми. На початку XX ст. протяжність телеграфних мереж у світі становила приблизно 8 млн км. У 1876 р. американець А. Белл отримав патент на винайдення телефону. В 90-х роках було створено автоматичні телефонні станції.

Парова енергія стала витіснятися електричною. Було винайдено електричну плавильну піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електричну залізницю — трамвай (1879), електричну лампу (1886) та зроблено багато інших відкриттів.

Відкриття у галузі виробництва хімічної продукції (синтетичні барвники, кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби) дали поштовх для прискореного розвитку хімічної промисловості.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення у металургії — конверторний спосіб виробництва сталі, впровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці. Цьому сприяли також технічні та технологічні новації в металообробці. Було винайдено автоматичний револьверний верстат (США), вдосконалено токарний та інші металорізальні механізми. Важливі вдосконалення було зроблено в технічній сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості (автоматичний ткацький верстат, лінотип, автомат для виробництва пляшок тощо).

Досягнення науки і техніки використовувались і у військових цілях. Серед нових досягнень була автоматизація стрілецької зброї — у 1883 р. американський інженер Х. Максим створив станковий кулемет. В арміях різних країн на озброєння надійшли гранати, гранатомети, міномети, важкі гармати, зенітні кулемети, танки.

Темпи технічного прогресу були вражаючими, їх результати важко перебільшити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їх собівартість.

Структурні зрушення останньої третини XIX — початку XX ст. зумовили зміни у галузевій структурі машинної індустрії, її провідними галузями стали виробництво електроенергії, продукції органічної та неорганічної хімії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості. Розвивалися нові галузі: сталеливарна, нафтодобувна і нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, автомобільна.

Значне зростання продуктивних сил, виникнення нових капіталомістких галузей і нової технології вимагали істотного укрупнення виробництва, створюючи для цього технічні умови. Так, нова сталеливарна технологія вимагала переходу від окремих дрібних доменних печей до великих заводів з повним металургійним циклом. Впровадження електроенергії замість пари дало змогу збільшити розміри промислових підприємств.

Проте розширення виробництва вимагало великих капітальних вкладень. Тому якісно нові зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам на основі акціонерної колективної власності, завдяки яким залучалися вільні капітали. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу, що охопив усі розвинені країни й основні галузі їх економіки. У промисловості, банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки перетворюються на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Зрощення банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

6.2. Економічне піднесення США та Німеччини

США. Наприкінці XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, обігнали Великобританію, яка втратила роль “фабрики світу”. Прискорений розвиток США пояснюється низкою факторів, серед яких важливе місце належить політичним, соціальним, географічно-кліматичним, природним.

Під час Громадянської війни було усунуто останні перешкоди на шляху розвитку американського капіталізму. Знищення рабства, роздача землі, міграція мільйонів людей створили умови для розвитку підприємницької і комерційної діяльності, ефективного використання багатих природних ресурсів країни.

Тут активно впроваджувалися власні та європейські винаходи. У зв'язку із запізненням промислового перевороту в США використовувалися найновіші досягнення інженерії, застарілого обладнання практично не було. В країні сформувався широкий внутрішній ринок, розширювалася географічна спеціалізація.

Економічному зростанню сприяли зовнішня політика держави — високі митні тарифи на ввезення готової продукції і повна свобода для ввезення іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські, особливо англійські капітали.

Використання у промисловості та сільському господарстві новітніх досягнень науки і техніки, ефективних методів організації праці дало можливість не тільки посісти перше місце у світі за обсягами виробництва, а й взятися за переділ світу та розмежування сфер впливу серед великих держав. У 1867 р. США розширили свої володіння шляхом купівлі у Росії Аляски за 12 млн дол. та західного побережжя Америки до Сан-Франциско. Згодом було анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни, частина островів Самоа. У Португалії було куплено Ліберію, щоб повернути туди рабів, завезених раніше, у Франції — штат Луїзіану. Водночас посилюється економічно-торговельна експансія в країни Латинської Америки, які втягувалися в орбіту економічної діяльності США.

Вражаючими були темпи економічного розвитку країни. За період 1870–1913 рр. національний дохід зріс у 5 разів, а національне багатство — майже у 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промисловості та будівництва перед Першою світовою війною становила 75 % сукупного суспільного продукту.

Важливе значення в економічному розвитку США мало будівництво залізниць, протяжність яких за 1870–1913 рр. збільшилася у 8 разів, що стимулювало зростання металургійної, мета-

лообробної та вугледобувної галузей промисловості, сприяло освоєнню родючих земель західних штатів, зміцнило економічну єдність країни. Суттєві зміни відбулися у структурі промисловості. Надзвичайно високими темпами розвивалася важка промисловість — вперше в історії США її частка перевищила частки легкої та харчової галузей. Такого рівня інші розвинені країни досягли лише перед Другою світовою війною. Особливо швидкими темпами розвивалися такі нові галузі, як нафтова, алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна, сталеплавильна.

У 1882 р. на р. Ніагара було збудовано першу у світі гідроелектростанцію. Напередодні Першої світової війни потужність американських електростанцій становила понад 5 млн кВт, тоді як потужність англійських, німецьких і французьких разом взяті не перевищувала 3 млн кВт.

У цей час легка та харчова галузі промисловості переходять на виробництво стандартизованої продукції, чого не було ще в інших країнах. Розпочалося масове серійне виробництво товарів із застосуванням раціональних методів організації виробництва: вперше було впроваджено поточний конвеєрний метод на автомобільному заводі Г. Форда у 1913 р., що дало вражаючі результати, продуктивність праці зросла в багато разів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулися суттєві зміни в управлінні виробництвом, спричинені зростанням концентрації та централізації виробництва і капіталу. Почали виникати акціонерні товариства та монополістичні об'єднання. Перші монополії виникли ще у 60–70-х роках. Однією з найбільших була “Стандарт-ойл Компані”, яку створив у 1872 р. Дж. Рокфеллер. Згодом вона приєднала ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти і у 1882 р. була реорганізована у трест, монополізувавши виробництво понад 90 % очищеної нафти у країні. На початку XX ст. у США було до 800 трестів, у які входило понад 5 тис. підприємств з капіталом 7 млрд дол. Монополізація сприяла ефективнішому управлінню виробництвом, але поступово монополії зосередили у своїх руках велику економічну владу.

Трести виробляли 75 % усієї промислової продукції. Могучість нерідко породжувала у власників трестів прагнення до розширення свого впливу шляхом усунення конкурентів. Вплив

трестів позначився на житті всього американського суспільства: зростали ціни, розорялися дрібні та середні виробники. Це зумовило значне невдоволення серед широких верств населення. Уряд США був змушений приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси. Перший антитрестівський закон, запропонований Дж. Шерманом, було прийнято у 1895 р. під тиском широкого антимонопольного руху робітників і фермерів. Він оголошував незаконним будь-яке об'єднання у формі тресту та обмеження торгівлі. Серед антитрестівських законів, ухвалених конгресом з ініціативи президента Т. Рузвельта, були закони про запровадження інспекції на м'ясокомбінатах, про контроль над виробництвом продовольчих товарів і медичних препаратів, про контроль над залізницями.

Німеччина. Внаслідок індустріалізації країна посіла друге місце у світі після США та перше місце у Європі. Цьому сприяло багате чинників, серед яких найголовнішим була перемога у франко-пруській війні 1870–1871 рр., внаслідок якої відбулися об'єднання Німеччини навколо Пруссії та консолідація німецької нації.

18 січня 1871 р. було проголошено Німецьку імперію, яка об'єднала 22 монархії, а пруський король Вільгельм I став її імператором. Було ліквідовано політичну роздрібненість, митні бар'єри, сформовано єдину грошово-фінансову систему, прийнято загальнодержавну систему мір і ваги, залізничного і поштового права, заохочувалась підприємницька діяльність. Все це сприяло швидкому розвитку капіталізму, єдиного внутрішнього ринку країни та зміцненню імперії.

Перемога над Францією, насильницьке приєднання промислово розвинених провінцій — Ельзасу та Лотарингії та встановлена контрибуція у розмірі 5 млрд франків сприяли економічному зростанню Німеччини. Почали різко зростати інвестиції у промисловість, що зумовило до створення нових заводів і фабрик.

Піднесенню Німеччини сприяв також фактор часу. Внаслідок записнення промислового перевороту та індустріалізації у промисловості запроваджувалися найновіші науково-технічні досягнення. Інженерно-технічна думка Німеччини наприкінці XIX — на початку XX ст. за кількістю та якістю впроваджень і нових розробок поступалася лише американській.

Після смерті у 1888 р. імператора Вільгельма I престол перейшов до його онука Вільгельма II, який розпочав впровадження нової політики Німеччини — політики переділу світу на свою користь. Особливістю індустріалізації у Німеччині в цей час був прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, спрямований на мілітаризацію. Державні замовлення на зброю і боєприпаси зумовили зростання галузей важкої індустрії, особливо металургії, добувної промисловості, будівництво залізниць — до 2 тис. км на рік. Німецька металургія поступалася лише американській. Важлива роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згорання. Успішно розвивалися нові галузі промисловості: хімічна, електротехнічна, автомобілебудівна.

У процесі індустріалізації змінилася структура господарства Німеччини — частка промисловості перевищила частку аграрного сектора. Напередодні Першої світової війни вона стала індустріально-аграрною країною, в якій частка населення, зайнятого у промисловості, становила майже 50 % загальної кількості працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими у Європі.

Повільніше розвивалася легка промисловість внаслідок відсутності достатньої сировинної бази, високих цін та низької купівельної спроможності населення, оскільки заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Англії.

Монополізація економіки Німеччини на відміну від США відбувалася на основі картелів та синдикатів. Найбільше їх виникло у вугільній, хімічній, електротехнічній, суднобудівній та військовій галузях промисловості. Напередодні Першої світової війни у Німеччині було до 600 монополістичних об'єднань. Небаченої економічної сили досягли Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, Фарбеніндустрі та деякі інші.

Незначна кількість колоніальних володінь примушувала німецьких підприємців підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, домагатися високої її якості, щоб перемагати на світовому ринку товарів. Відсутність джерел сировини і ринків збуту зумовили агресивність Німеччини.

6.3. Особливості промислового розвитку Англії та Франції

Англія. В останній чверті XIX ст. Англія вже не відігравала провідної ролі у промисловості та торгівлі, як це було в 60-х роках. Уповільнення розвитку економіки пояснювалось технічною відсталістю виробничої бази: устаткування, яке було впроваджено в період промислового перевороту, застаріло як фізично, так і морально, тоді як США та Німеччина використовували для оснащення своїх підприємств найновіші технічні досягнення. На розвитку англійської промисловості позначалась слабка енергетична забезпеченість країни.

Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість почала втрачати іноземні ринки збуту. Водночас американські та німецькі товари, дешевші та кращі за якістю, потрапляли на внутрішній ринок країни.

Англійська промисловість потребувала технічної модернізації, яка вимагала додаткових капіталовкладень. Але англійські підприємці та банкіри віддавали перевагу експорту капіталу за кордон, в колонії та залежні країни, в яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм швидкі та високі прибутки. Підприємства створювались в економічно відсталих країнах, де були дешева сировина, низький рівень заробітної плати, малі витрати на доставку. Вивіз капіталу був бажаним також з огляду на зростаючі потреби в колоніальній сировині — нафті, руді, кольорових металах, каучуку та ін.

Водночас в англійській промисловості поступово відбувалися структурні зміни. Як і в США та Німеччині, в Англії досить високими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Вони випередили традиційно розвинені галузі — видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку бавовни.

Свідченням вступу Англії у нову стадію індустріального суспільства в цей період стало утворення в країні монополістичних об'єднань і підвищення їх ролі в управлінні. Процес монополізації промисловості в Англії відбувався повільніше, ніж у США та Німеччині, тут тривалий час зберігалися дрібні та середні підприємства. Банківський капітал випереджав промисловий за темпами концентрації та централізації. Напередодні Першої сві-

тової війни 27 великих банків Англії володіли 86 % усіх вкладів. Надлишковий капітал Англії інвестувала в економіку своїх колоній, які на початку ХХ ст. у 100 разів перевищували розміри метрополії.

Інвестиції спрямовувалися, як правило, у виробничу сферу — будівництво підприємств, шахт, портів, доріг. Англійські монополії в колоніях та напівколоніях відігравали роль важливого механізму переливання капіталів і технологій, будували транспортні комунікації, створювали соціальні інституції, готували місцеві кадри для підприємницької діяльності. Незважаючи на окремі випадки (спроба придушити розвиток індійської текстильної промисловості), політика Англії сприяла економічному становленню залежних країн, формуванню сучасної макророзвинутої загалом.

Отже, англійський варіант розвитку індустріального суспільства мав важливу особливість — його основу становила експлуатація колоній не тільки як джерел дешевої сировини та ринків збуту, а й як захищену від конкурентів сферу для вивозу капіталу. Саме завдяки своїм величезним колоніальним володінням загальною площею понад 3 млн км² з населенням 400 млн Англії, незважаючи на втрату промислової першості, зберігала міцні економічні позиції. Зовнішня політика Англії ґрунтувалася на продовженні розширення своєї території. Враховуючи претензії Німеччини на переділ світу, Англії пішла на компромісний союз з Францією і Росією з метою створення військово-політичного блоку Антанта і підготовки до війни.

Франція. На початку ХІХ ст. країна посідала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Проте наприкінці ХІХ ст. вона за випуском основних видів продукції опинилася на четвертому місці й відстала від США, Німеччини та Англії.

Уповільнення темпів розвитку французької економіки було зумовлене низкою причин. Основною з них була поразка у франко-прусській війні. Її наслідком став мирний договір 1871 р., за яким Франція зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд франків контрибуції і як гарантію виплати віддавала частину своєї території — провінції Ельзас та Лотарингію. Ці землі були економічно найрозвиненіші, багаті на залізну руду, вугілля, тут добре розвивалися текстильна та інші галузі промисловості.

Втрата Ельзасу та Лотарингії примусила Францію ввозити велику кількість залізної руди і чорних металів, половину необхідного їй вугілля, що зумовило зростання собівартості французьких металовиробів та зменшення їх конкурентоспроможності.

Другою причиною уповільнення розвитку була технічна відсталість підприємств. Потрібні були значні капіталовкладення для заміни застарілого фабрично-заводського обладнання. Тим часом французькі капітали експортувалися і становили 30 % світових інвестицій. У 1908 р. у французьку промисловість і торгівлю було вкладено всього 9,5 млрд франків, тоді як в облігації та закордонні цінності — 104,4 млрд франків. Вивіз капіталу в колонії та напівколонії давав величезні прибутки. Значна частина населення перетворилася на рантьє, тобто людей, які ведуть паразитичний спосіб життя за прибутки, отримані у вигляді відсотків на облігації.

Відсталою порівняно із США та Німеччиною була й структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургійної, вугільної та інших галузей промисловості. Успішно розвивалася легка промисловість. Перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною.

Стримували розвиток економіки проблеми у сільському господарстві. Аграрні реформи середини XIX ст. не змогли ліквідувати наявні суперечності. Парцелярність (роздрібненість) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, затримували “зайве” населення у землеробстві, зменшували ринок робочої сили, приріст населення.

Непосильною для французького сільського господарства виявилася конкуренція американського зерна та інших продуктів, що призвело до гострої кризи і необхідності структурної перебудови аграрного сектора країни. На світовий ринок Франція виходила переважно з дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та іншими предметами розкоші.

У зовнішній політиці для Франції основними пріоритетами були зміцнення своєї колоніальної системи, пошук держав-союзниць, підготовка до війни з Німеччиною за новий переділ світу. Знайшовши союзників — Англію і Росію, вона почала готуватися до реваншу за поразку у війні з Німеччиною 1870 р.

6.4. Становлення індустріального суспільства в Японії

Японія до середини XIX ст. була типовою аграрною країною, в якій панувала феодальна система господарства, починало формуватися мануфактурне виробництво. Японці вважали себе винятковою нацією, вищою порівняно з іншими народами. Торгових та економічних зв'язків з іншими країнами не було. Країна перебувала у самоізоляції від зовнішнього світу. Тому перехід до індустріального суспільства розпочався пізніше, ніж в країнах Західної Європи та США, і мав певні особливості.

Основною причиною повільного розвитку економіки були політична роздрібненість країни, складна соціальна структура суспільства, в якій панівне становище займали самураї (до 7 % всього населення), що гальмувало становлення індустріального укладу. 80 % від загальної кількості населення становили селяни, а 20 % — купці та ремісники, які не виявляли підприємницької активності.

Зміни у розвитку Японії почали відбуватися у липні 1853 р., коли до її узбережжя підійшла невелика американська ескадра під командуванням командора Перрі. Демонстративно спрямувавши гармати своїх кораблів на берег, американці передали лист президента США з вимогою відкрити японські портові міста для торгівлі американськими товарами. Невдовзі така угода була підписана також з Англією, Францією та Голландією. Завершився майже 250-річний період ізоляції країни від зовнішнього світу, введений військовими правителями Японії.

Торгівля з економічно розвиненішими країнами мала негативні наслідки для японської економіки. В країну ринув потік європейських дешевих промислових товарів. Почали занепадати національні ремесла і мануфактури. Для придбання заморських предметів розкоші багата самурайська верхівка обкладала податками просте населення. Японії загрожувало перетворення на колонію. Це спричинило соціальне невдоволення, суспільство віднайшло в собі сили протистояти такому розвитку подій, яке вилилося у революцію "*Мейдзі*". В Японії не було єдиного центру державної влади. Імператор був символом єдності японської нації, але не правив країною, реальна сила була в руках сьогуна, який, проте, не мав авторитету імператора та апарату, щоб контролювати всю країну. Сьогун запропонував

ідею вигнати варварів, але англійці піддали обстрілу кілька міст. З січня 1868 р. влада по всій країні перейшла до рук імператора, внаслідок державного перевороту було ліквідовано феодальний режим і започатковано процес модернізації. Важливим результатом революції була ліквідація феодальних володінь та привілеїв. У 1872–1873 рр. було здійснено аграрну форму, яка змінила систему землеволодіння, модернізувала аграрне японське суспільство, створила умови для розвитку промисловості. Власниками землі оголошувались ті, хто фактично розпоряджався нею. Офіційно дозволялася купівля-продаж землі. Було запроваджено єдиний державний податок на землю у розмірі 3 %. Аристократія отримала відшкодування готівкою та облігаціями, які були інвестовані у виробництво, в індустріалізацію.

Мейдзі, або освячене правління, стало девізом імператора Муцухіто. Він розумів, що майбутнє Японії залежить від здійснення нових перетворень, впровадження досвіду європейських країн. Імператор заявив, що знання запозичуватимуться у всьому світі, що дасть змогу зміцнити імперію.

Держава відіграла важливу роль в індустріалізації країни. Уряд створював власні підприємства — зразкові фабрики та корабельні, що діяли як державні із широким залученням іноземних експертів для управління ними. У 70–80-х роках за рахунок держави було збудовано понад тисячу промислових підприємств — військові заводи, суднобудівні верфі, броварні, цементні заводи. Згодом уряд передав ці підприємства у приватні руки за низькими цінами. Метою імператора було підштовхнути приватну промисловість, пробудити підприємницьку ініціативу. Уряд виконував функції науково-дослідної і дослідно-конструкторської установи для нових підприємців і поступово перестав брати безпосередню участь у виробничому процесі.

Ліквідація феодальних відносин в Японії створила ринок вільної робочої сили, люди всіх станів стали вільними, а приватна власність і приватне підприємництво — захищеними від сваволі старої аристократії. Крім того, уряд всіляко сприяв розвитку системи загальної освіти.

В Японії починає формуватися стан підприємців. У нього вливалися колишні воїни-самураї, які привнесли в нову ділову етику традиції старого самурайського кодексу — чесність, відданість справі та дисципліну.

Важливу роль в індустріалізації Японії відіграв іноземний капітал, але в цілому японці поклалися на власні заощадження. Це хоч і затримувало “зліт” економіки, але робило її стійкою та надійною у наступні десятиліття.

Особливістю японського капіталізму була побудова приватної фірми як традиційної общини, родини, в якій підприємець виступав як батько і покровитель, а робітники — як діти, покликані робити все для процвітання фірми. Цим пояснюються великі виробничі успіхи японських фірм, відсутність гострих класових конфліктів у країні.

Отже, становленню індустріального суспільства в Японії сприяли аграрна та інші реформи 70-х років XIX ст. Вони ліквідували феодалні права самураїв на землю, закріпили земельні наділи за селянами. У країні почався промисловий переворот і водночас індустріалізація, які відбувалися прискореними темпами. Спираючись на традиції та використовуючи європейський досвід, Японія швидко досягла рівня західних країн, але напередодні Першої світової війни ще залишалася аграрно-індустріальною країною, 60 % її населення було зайняте в сільському господарстві.

6.5. Міжнародні економічні відносини розвинених країн

У першій половині XIX ст. сформувався *світовий ринок* як підсистема господарства, пов’язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Внаслідок розвитку транспорту та будівництва доріг зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний та валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв’язків.

Основними чинниками розвитку міжнародних зв’язків були:

- розвиток великої машинної індустрії;
- утворення колоніальної системи;

- міжнародний поділ праці;
- розподіл світу на промислово розвинені й економічно відсталі країни.

У цей час почали відокремлюватися галузі, які працювали на основі імпорتنих надходжень або на експорт. Значно зріс масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень якості продукції та цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. У 1914 р. територія колоній промислово розвинених держав становила 85 млн км² з населенням 560 млн осіб. Найбільшими колоніальними імперіями стали Великобританія, про яку казали, що в ній ніколи не заходить сонце, та Франція.

Основою формування світового ринку став *міжнародний поділ праці (МПП)* — спеціалізація окремих країн на виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважаючою формою МПП була міжгалузєва предметна спеціалізація. Великобританія як майстерня світу спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування, а також взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості. Німеччина посідала чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості, Франція — текстильних машин, шовкових і суконних тканин, Бельгія — зброї та інструментів. Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, кави, цукру, натурального каучуку.

З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрігалузєва спеціалізація. Так, у металургійному виробництві експортерами чорних металів були Великобританія, Бельгія, Люксембург, кольорових — Австро-Угорщина, Франція.

Провідною і найстарішою формою світових господарських зв'язків була *міжнародна торгівля*, до якої були залучені всі незалежні та колоніальні країни. Її характерною ознакою був імпорт сировини з колоніальних країн, оскільки найрозвиненішим країнам, за винятком США, її бракувало. З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі властивою була тенденція зростання

протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни уклали між собою торгові договори, підписували інвестиційні угоди. Починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу, який спрямовувався у колонії та залежні країни. Найбільшими експортерами були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія.

Формою зовнішньоекономічних зв'язків були *міжнародні міграційні процеси*, пов'язані з переселенням європейців до Америки. З 1816 по 1856 р. з Європи до США емігрувало 5 млн, а в другій половині XIX ст. — 18 млн осіб. Економічним наслідком міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і водночас імпорту товарів у них.

На початку XX ст. співвідношення сил між великими державами зайшло у винятково гостру суперечність щодо поділу світу, який склався наприкінці XIX ст. Німеччина — одна з найбільш економічно розвинених країн Європи виявилася обділеною колоніями. Постало питання про перерозподіл зон впливу, ринків збуту, джерел сировини, сфер вкладання капіталу, початок якому поклала Перша світова війна.

6.6. Особливості індустріалізації в Україні

Наприкінці 80-х років XIX ст. у *Східній Україні* завершився промисловий переворот. Головною ознакою цього було широке застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів і верстатів. Широко застосовувалися у виробництві досягнення науки і техніки. Основним паливом для промисловості стало кам'яне вугілля.

Найшвидше розвивалася цукрова промисловість, в якій господарювали підприємці — представники різних національностей. Зростала концентрація виробництва — загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х років зменшилась з 247 до 153, а робітників, навпаки, збільшилась з 38 тис. до 78 тис. Обсяги виробництва цукру на заводах зросли в 14 разів

і становили 84 % всього виробництва в Російській імперії. Почали створюватись монополні об'єднання. В 1887 р. у Києві найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат. Через 5 років у нього входили 90 % діючих заводів в Україні.

В останні десятиріччя XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, дев'ять з них належали іноземним: англійським, бельгійським та французьким підприємцям. Вони були збудовані на їхні кошти: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк); Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині м. Дніпродзержинськ); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського біля Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського у Донбасі.

За період 1888–1894 рр. в Україні було створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн крб. Ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України займали французький, бельгійський, англійський і німецький капітали. У вугледобуванні іноземці володіли 63 % основного капіталу, в металургії — 90 %. У 1900 р. іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Процесу індустріалізації України сприяло будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів, на яких до 1900 р. було випущено 233 паровози.

Процес монополізації став особливо активним на початку XX ст. Переломним моментом була економічна криза 1900–1903 рр., внаслідок якої стали банкрутами сотні дрібних і слабких підприємств. Замість них виникли великі монополістичні об'єднання: “Продамет”, “Продвагон”, “Продвугілля”. Монополії проникли в усі сфери господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні не існувало вже жодної важливої галузі промисловості, в якій виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації у промисловості Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі. Монополізуючи виробництво, підприємці встановлювали високі ціни на готову продукцію, забезпечували великі прибутки, жорстоко експлуатували робітників.

Ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний поступ уперед у своєму розвитку. Вона перетворилася на один з найрозвиненіших промислових районів Російської імперії. Тут склалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукрово-буряковий район. Проте докорінних змін в економіці не відбулося. У зв'язку з початком Першої світової війни індустріалізація в Україні так і залишилася незавершеною. До того ж царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України, мало цікавився її економічними проблемами. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило понад 75 % загальнодержавного, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізницями. Наприкінці XIX ст. Україна давала 70 % усієї продукції добувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила лише 15 %. Росія робила все, щоб Україна стала залежною від неї, розміщуючи виробництво готових виробів в інших віддалених районах імперії. Так, вироцування тютюну було в Україні, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви. Тому, хоч і відбулося потужне піднесення промислової активності в Україні, але воно приховувало однобічний, незбалансований характер цього розвитку.

Аналогічним був і товарообмін. Політика ціноутворення в імперії була побудована так, щоб вартість готових російських виробів була високою, а ціни на українську сировину залишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Застосування таких методів державного регулювання позбавляло українську економіку прибутків і змушувало служити інтересам центру.

Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку Першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

У Західній Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. в економічному житті відбуваються суттєві зрушення. Прискореними темпами почали розвиватися лісопильна та деревообробна

галузі промисловості, свідченням чого є великі обсяги експорту. Так, Галичина щорічно експортувала 80–85 тис. вагонів лісо-матеріалів.

Наприкінці 90-х років XIX ст. з'явилися ознаки концентрації виробництва, одним з проявів якої було утворення у 1892 р. нафтового картелю. За період 1905–1906 рр. виникло понад 50 акціонерних компаній з видобутку нафти, найбільшими з яких були “Галицько-карпатське товариство”, “Східниця”, “Галичина”.

Акціонування та монополізація стали характерними й для інших галузей промисловості. Проте переважна більшість підприємств залишалися дрібними. На початку XX ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося до 100 фабрик і заводів, де працювало 62–63 тис. робітників, тоді як усього в промисловості зайнятих різними видами діяльності було 300 тис. осіб. Отже, решта — майже 240 тис. працювала в маленьких ремісничих майстернях або вдома.

У цілому промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Галузева її структура залишалась однобокою, займалася видобутком і первинною переробкою сировини і мала колоніальний характер. Незважаючи на значні зрушення наприкінці XIX — на початку XX ст., становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях ще не відбулося.

6.7. Реформування відносин у сільському господарстві України

До середини XIX ст. почала проявлятися значна відмінність між економічним і політичним розвитком Росії та Європи. Якщо на Заході вже завершувався промисловий переворот, то в Росії відбулося повільне становлення капіталізму. Загроза перетворення Росії на другорядну європейську країну вимагала докорінних перетворень. Невдоволення у суспільстві зростало. Частина дворян, які пристосувалися до нових ринкових відносин, бачила у кріпацтві ганебне явище і хотіла вирішити швидше це питання.

Селянські реформи 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперіях не вирішили всіх проблем. Позитивним було те, що вони створили сприятливіші умови для індустріального розвитку. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, розвивалося селянське підприємництво, розширювалися ринкові відносини. Водночас реформи мали і низку недоліків. Зокрема, усі питання були розв'язані на користь поміщиків. Залишалися пережитки панщинно-кріпосницької системи господарювання: поміщицьке землеволодіння, незабезпеченість селян землею, викупні платежі тощо. Реформи не зрівняли селян у громадянських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпацтва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі. В Росії 30 тис. великих поміщиків володіли 70 млн десятин землі, а 10,5 млн селянських дворів мали лише 75 млн десятин. Пригноблені народи були позбавлені освіти рідною мовою, царський уряд намагався їх русифікувати, переслідувалась їхня культура.

Наростання невдоволення народу особливо виявилось в умовах першої російської революції 1905–1907 рр. Царський уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин. У квітні 1906 р. головою Ради Міністрів і водночас міністром внутрішніх справ Росії було призначено реформатора Петра Столипіна. Він прагнув змінити Російську імперію шляхом економічних і соціальних реформ, активно боровся з національно-визвольними рухами, особливо українським.

Аграрна реформа Столипіна мала на меті розв'язати завжди нелегке для Росії земельне питання. Указ від 9 (22) листопада 1906 р. скасував обов'язкові “земельні общини” і надав кожному селянщині право виходу з общини й виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву “відруб”. Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі та створювати “хутір”. Це повинно було сприяти перебудові земельних відносин, створити стан заможних селян-фермерів.

Іншим важливим кроком аграрної реформи було створення Селянського земельного банку і надання йому права давати селянам вигідні кредити для купівлі землі та реманенту. Наступний крок реформи — переселення селян із густозаселених ре-

гійонів європейської частини Російської імперії у Сибір, за Урал та на Далекий Схід, де був надлишок вільної землі. За період 1906–1912 рр. з українських губерній було переселено майже 1 млн осіб. У 1914 р. в Сибіру і на Далекому Сході проживало 2 млн українців.

За неповних чотири роки чверть господарств в Україні, що входили до земельних громад, вийшла з них, а протягом 1916–1917 рр. селяни купили у поміщиків понад 7 млн десятин землі. Внаслідок цього напередодні Лютневої революції 1917 р. в руках селян було вже 65 % усієї землі, а на одне господарство припадало 8,6 га. На Правобережній Україні й Полтавщині, де общинне землеволодіння було слабо поширене, майже вся селянська земля стала приватною.

У цілому столипінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909–1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла у півтора раза. Земські агрономи організовували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 р.

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві мав місце і на *західноукраїнських землях* — Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, які продовжували бути аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. У сільському господарстві було зайнято до 90 % населення.

У Західній Україні збереглося велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські угорські, німецькі поміщики. Основна ж маса селянства була безземельною або малоземельною. Господарства з наділами до 5 га становили в Галичині 80 %, на Буковині — 85 %, у Закарпатті — 73 %.

Користуючись малоземеллям селян, землевласники зберігали з ними напівкріпосницькі стосунки, які базувалися переваж-

но на відробітках селян за відсотки, які сплачували за борг взятого до “нового врожаю” збіжжя, за “порцію” — певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законів тощо.

Щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати інших заробітків поза селом. Почалася масова еміграція українських селян до Канади і США, менше — до Бразилії та Аргентини, де було багато неосвоєних територій і уряди цих країн заохочували масове переселення з-за кордону. Крім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштувалися чорноробами на заводах, шахтах, будівництві.

Масштаби еміграції особливо зросло на початку ХХ ст. Якщо в 1890–1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. осіб, то за перше десятиріччя ХХ ст. виїхало понад 224 тис. осіб. Підраховано, що з 1890 по 1913 р. кількість емігрантів дорівнювала майже третині всього приросту населення за цей період. Крім того, американські емігранти та європейські сезонні робітники велику частину заощадженого заробітку переказували додому. У результаті вперше у західноукраїнських селян з’явилися гроші, на які вони почали скуповувати землю. Становище селян стало поступово поліпшуватися і не було вже таким безраднішим, як кілька десятиліть тому.

Отже, на початку ХХ ст. перед Росією постало питання здійснення глибоких соціально-економічних і політичних перетворень. Революція 1905–1907 рр. не змогла розв’язати ці проблеми. Реформи, очолювані П. Столипіним, були спробою ліквідувати селянську общину і досягти суспільної стабільності, обминаючи криваву революційну боротьбу. Однак Столипін не спромігся створити умови для вирішення селянського питання. Його було вбито внаслідок терористичного акту, здійсненого в Києві у 1911 р. Селянські виступи остаточно не припинилися.

Тяжке становище трудового люду, особливо селянства, посилювалося його соціальною та політичною незахищеністю. Після скасування кріпацтва в Україні виникають різні форми економічної самооборони громадян, які ґрунтувалися на багатівікових народних традиціях. Найважливішою з них стає кооперація

як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Перший *споживчий кооператив* в Україні був створений у 1866 р. в Харкові. Крім торгівлі предметами широкого вжитку товариство мало свої їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало своїх членів пальним. Проте проіснували вони лише кілька років, оскільки переважна більшість громадян ще не розуміла суті та значення кооперації, а високі на ті часи внески (25–50 крб) не давали змоги вступати у кооперативи незаможному населенню.

У 90-х роках XIX ст. кооперативна діяльність пошвавилася. На Херсонщині утворилась перша хліборобська спілка, так звана артіль. Її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих та площі землі. Артільно керував староста, якого обирали голосуванням. Артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки, об'єднуючи переважно 15–20 господарств, не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше трьох років.

У 1908 р. було засновано Київський союз споживчої кооперації. За два перших роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність, скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком проти Московського союзу. Але в 1913 р. після фінансового краху його було ліквідовано.

З початком українського кооперативного руху виникали також *кредитні товариства*. Вже в 1901 р. було засновано перший на українських землях Союз кредитних кооперативів у м. Бердянську, другий — 1903 р. у Мелітополі. Ці союзи були лише організаційно-ревізійними надбудовами без права здійснювати банківські операції, вони надавали практичну допомогу низовим кооперативам.

У 1911 р. розпочав свою діяльність реорганізований Київський кредитний банк — Союзбанк, який швидко став важливим організаційним та фінансовим осередком не тільки Київщини, а й всієї Наддніпрянської України. Він здійснював банківські та торгово-посередницькі операції, організовував промислові під-

приємства, провадив видавничу діяльність, скликав кооперативні наради.

Перед *західноукраїнською кооперацією* від самого початку її заснування було поставлено завдання створити внутрішній ринок для національних товаровиробників. Перше західноукраїнське кооперативне товариство — торгове підприємство “Народна торгівля” було організоване 1883 р. у Львові. Його діяльність спершу зводилась виключно до підтримки української приватної торгівлі. Проте у 1907 р. воно перетворилось на союзне об’єднання споживчих кооперативів, яке відповідно до статуту мало організувати торгіві кооперативи, перевіряти їхню діяльність та бути для них центральною організацією. У 1899 р. у Перемишлі було організовано Спільку для господарства і торгівлі. Протягом короткого часу вона охопила усі українські кооперативи цього типу в Галичині й стала Крайовою спілкою для господарства і торгівлі.

Значного розвитку в Західній Україні досягла *кредитна кооперація*, оскільки кредит був дуже важливим для опанування кооперативами економічного життя. Попит населення, зокрема селянства, яке намагалось знайти порятунку від лихварства, на кредити зріс, що спричинило підвищення відсотків і збільшення вкладів широких верств населення в кредитні спілки. Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу.

З усіх видів *виробничої кооперації* в Галичині найбільше розвинулася молочарська. До Першої світової війни існувало до 100 молочарських кооперативів. Паралельно з Галичиною розвивався кооперативний рух на Буковині та в Закарпатті.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. Він став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення українського народу.

Трест — форма монополій, що об'єднує підприємства однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якої втрачають свою комерційну і виробничу самостійність, підпорядковуючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передання контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакету акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест очолює холдинг — держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Назвіть основні здобутки науки, техніки, технології виробництва в останній третині XIX ст., вкажіть їх наслідки.
2. Охарактеризуйте особливості індустріального розвитку США, Німеччини, Великобританії, Франції.
3. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн світу протягом останньої третини XIX — на початку XX ст.?
4. Якими були передумови та наслідки створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.
5. Що було характерним для економічного розвитку Японії в другій половині XIX ст.?
6. Якими були економічні причини Першої світової війни?
7. У чому полягає сутність індустріалізації України? Якими були її наслідки до початку Першої світової війни?
8. Як вплинула індустріалізація на розвиток українських міст?
9. Що призвело до зростання протиріч в аграрному секторі України на рубежі XIX–XX ст.?
10. У чому полягало прогресивне значення столипінської аграрної реформи? Якими були особливості її здійснення в Україні?

- б) Колумбія, Уругвай, Парагвай;
- в) Куба, Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни.

7. У 1882 р. було збудовано першу у світі гідроелектростанцію на річці:

- а) Міссісіпі;
- б) Ніагарі;
- в) Амазонці.

8. Особливістю індустріалізації у Німеччині був розвиток:

- а) легкої промисловості;
- б) харчової промисловості;
- в) військової промисловості.

9. Головною причиною відставання промислового розвитку Англії на початку ХХ ст. було:

- а) мілітаризація економіки;
- б) розвиток торгового флоту;
- в) фізичне і моральне старіння виробничої бази.

10. Наприкінці ХІХ ст. Франція опинилася на четвертому місці у світі за промисловим розвитком, що було зумовлено:

- а) акцентуванням уваги на легкій промисловості;
- б) поразкою у Франко-пруській війні;
- в) парцелярністю (роздробленістю) селянських господарств.

11. Важливим результатом революції “Мейдзі” у 1868 р. в Японії було:

- а) ліквідація феодалних володінь і привілеїв;
- б) надання самураям більших прав;
- в) ліквідація титулу імператора.

12. Найбільш незадоволеною співвідношенням сил між великими державам наприкінці ХІХ ст. була:

- а) Англія;
- б) Франція;
- в) Німеччина.

13. Промисловий переворот у Східній Україні в ХІХ ст. завершився:

- а) у 60–80-х роках;

- б) у 20–40-х роках;
- в) у 30–50-х роках.

14. Світова економічна криза початку XX ст. припала на:

- а) 1900–1903 рр.;
- б) 1905–1907 рр.;
- в) 1908–1910 рр.

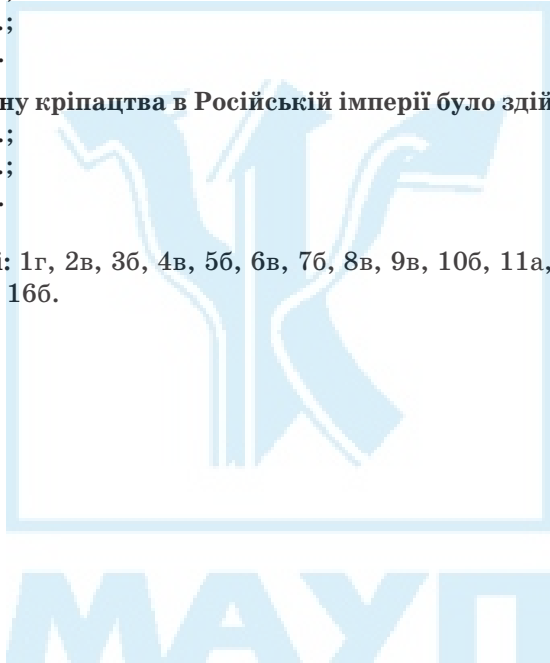
15. Відміна кріпацтва в Австрійській імперії для українців відбувалася:

- а) 1848 р.;
- б) 1852 р.;
- в) 1860 р.

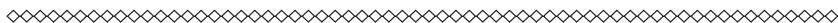
16. Відміну кріпацтва в Російській імперії було здійснено:

- а) 1871 р.;
- б) 1861 р.;
- в) 1865 р.

Відповіді: 1г, 2в, 3б, 4в, 5б, 6в, 7б, 8в, 9в, 10б, 11а, 12в, 13а, 14а, 15а, 16б.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ТА УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1938)

7.1. Економічні наслідки Першої світової війни 1914–1918 рр.

Перша світова війна тривала з 1 серпня 1914 р. до 11 листопада 1918 р. Крім значних людських (10 млн загиблих), економічних (30 % матеріальних цінностей) і моральних втрат вона призвела до загострення міждержавних економічних відносин. У війну було втягнуто 30 країн з населенням 1,5 млрд, або 75 % всього людства. Економіки більшості країн переживали потрясіння і нестабільність. Мілітаризація країн, які воювали, заміна ринкових господарських зв'язків на державне регулювання економіки досягли небаченого рівня.

Основні військові дії Першої світової війни відбувалися на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва.

Сполучені Штати Америки зберігали нейтралітет до 6 квітня 1917 р., вступили у війну на боці країн Антанти, а вийшли з неї лідером світового господарства. Людські втрати становили 120 тис. осіб.

У період підготовки і особливо під час війни США підтримували торговельні відносини з усіма країнами, втягнутими у війну. Виконання контрактів на постачання зброї сприяло прискореному розвитку промисловості, а поставки продуктів харчування — зростанню сільськогосподарського виробництва у країні. У зв'язку зі зростаючим попитом на всі види стратегічної

сировини США перетворилися на економічно найрозвиненішу державу світу. Американський експорт за 1914–1919 рр. зріс більш ніж у три рази — з 2,4 млрд дол. до 7,9 млрд.

Війна була великим бізнесом для американських підприємств, прибуток яких в ті часи становив 35 млрд дол. США сконцентрували у своїх руках 50 % світового запасу золота. Завдяки великим прибуткам від експорту було погашено всі зовнішньо-економічні борги, і з боржника країна перетворилася на найбільшого кредитора. На відміну від інших індустріальних країн у США продовжувало розвиватися ринкове господарство.

Англія належала до держав-переможниць, проте війна знесилила її економіку, оскільки країна зазнала значних людських (950 тис. осіб) і матеріальних (30 % національного багатства) втрат. Зріс державний борг. Країна перестала бути світовим фінансовим центром, який перемістився у США. Удвічі зменшився експорт товарів, натомість зріс імпорт. Технічний застій у промисловості, втрата значної частини торгового флоту, негативний зовнішньоторговельний баланс зумовили повільний розвиток економіки. До того ж Англія стала боржником США (у сумі 4 млрд дол.).

Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо у гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим. Водночас країна частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій та збільшення своїх колоніальних володінь.

Франція ще більше, ніж Англія, постраждала в роки війни. Загибло 1,4 млн осіб, втрачено 15 % національного багатства. Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Понад 10 % працездатного населення і кращі сільськогосподарські райони опинилися під німецькою окупацією. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти. Загальний рівень промислового виробництва за роки війни скоротився на 40 %, сільського господарства — на 30 %, а обсяг експорту знизився на 50 %. Матеріальний збиток, завданий господарству країни, оцінювався у 200 млрд франків.

Водночас під час війни розпочалася індустріалізація не окупованих Німеччиною економічно відсталих південних районів

Франції, де продовжувала розвиватися промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. Брак сировини, енергоресурсів змушували промисловців підвищувати інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології. У південних районах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво.

Японія була союзником Антанти, але активних бойових дій не здійснювала, тому під час війни зміцнила свій економічний потенціал, розширила колоніальні володіння, нав'язала невигідні економічно-торговельні умови Китаю. Все це дало їй змогу подолати промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни тихоокеанського регіону.

Після завершення війни внаслідок конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічної кризи 1920–1921 рр. та потужного руйнівного землетрусу, який завдав великих людських жертв (загинуло 140 тис. осіб), Японія послабила свої позиції на світовому ринку.

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому становищі. З метою облаштування повоєнного світу переможцями було скликано всесвітню мирну конференцію, на якій були присутні 72 делегати із 26 суверенних країн і чотирьох британських домініонів. Переможені країни не запрошувались (Німеччина, Туреччина, Австро-Угорщина і Болгарія). 28 червня 1919 р. було підписано Версальський мирний договір між країнами Антанти і Німеччиною, який став справжньою катастрофою для країни та народу. Цим документом вирішувалась доля не лише Німеччини, а майбутнє світу. За договором Німеччина поступалась територіями на користь п'яти сусідніх країн: повертала Франції Ельзас і Лотарингію, значні території поверталися чи передавалися Бельгії, Польщі, Литві, Данії, Чехословаччині. Саарська область переходила на 15 років під управління міжнародної міжурядової організації Ліги Націй, яка була створена на цій конференції, а її вугільні шахти передавалися у власність Франції. Німеччина була позбавлена всіх своїх колоній, її зобов'язали відшкодувати у формі репарацій збитки, завдані урядам і окремим громадянам країн Антанти. Розміри відшкодувань, встановлені спеціальною Репараційною комісією, сягали суми 132 млрд золотих марок. За перші два повоєнних роки

держава повинна була виплатити країнам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей Німеччина не мала, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система, погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

7.2. Роль плану Дауеса у стабілізації та відновленні Німеччини

До 1922 р. Німеччина справно виплачувала репарації, але наприкінці року припинила виплати, оскільки її економіка збанкрутіла. Це спричинило занепокоєння урядів країн Антанти, які за повоєнний час вийшли з кризи і стабілізували економіку. Міжнародним комітетом експертів під головуванням Чарльза Дауеса було розроблено новий план економічного оздоровлення Німеччини, який затвердили 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представники країн-переможниць. Він був прийнятий Німеччиною.

Метою плану було відновлення промислового потенціалу Німеччини та забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики у сумі 200 млн дол., у тому числі 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що джерелом покриття репарацій мають бути прибутки держави за рахунок встановлення високих податків на товари широкого вжитку, а також прибутки від важкої індустрії та залізничного транспорту. Відбудова господарства і його піднесення сприятимуть регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість перед США.

Щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків, план Дауеса передбачав, що основна маса німецької промислової продукції повинна спрямовуватися в СРСР, який постачатиме сировину в Німеччину. План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1–1,75 млрд марок на рік, а потім — по 2,5 млрд марок на рік. Для забезпе-

чення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким державним бюджетом, грошовим обігом і залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент з репарацій — спершу О. Юнг, а згодом П. Гілберт — представники США. Кредити були спрямовані насамперед на подолання інфляції, відбудову економіки, житлове будівництво, громадські роботи для зменшення безробіття.

Також було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну Францією і Бельгією і виведення звідти їхніх військ. План Дауеса діяв до 1929 р. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввезенню іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (переважно американських) капіталовкладень у Німеччину становила 27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів — понад 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73 % у 1924 р. до 9,79 % у 1929 р.

Внаслідок виконання плану Дауеса великі прибутки у вигляді відсотків від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість отримали США.

7.3. Господарство розвинених країн у 20-х роках ХХ ст.

США у 1922–1929 рр. вступили в період стабілізації, а потім піднесення, яке називалося періодом процвітання — “проспериті”. Головним гаслом тих часів було: “Головна справа американців — робити діло”. Наприкінці цього періоду тут вироблялась майже половина промислової продукції світу. Вартість фондового ринку зросла в небачених масштабах, підприємства випускали доступні за ціною легкові автомобілі, холодильники, новинки домашньої техніки. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мали стандар-

тизація, уніфікація та механізація виробництва і побуту американців. У країні різко зросла кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя.

У 1922–1929 рр. автомобільні заводи США виготовили (у готовому і незібраному вигляді) понад 39 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку низки галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Іntenсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис.) їх капітали зросли на 21 млрд дол. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х роках переважав імпорт. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 р. по 1931 р. становили 11,6 млрд дол., причому 40 % цієї суми припадало на Європу, а 22 % — на Латинську Америку.

Проте почали з'являтися перші ознаки нестабільності — зазнавала вугільна промисловість через використання нафти і газу, зменшилось виробництво продукції сільського господарства, залізничний транспорт не витримував конкуренції з автомобільним. Ці явища згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка *Англії* на відміну від США розвивалася повільніше. Спостерігалось технічне відставання деяких галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Традиційні галузі економіки — вугледобувна, металургійна, суднобудівна — суттєво скоротили своє виробництво, але машинобудування, хімічна, авіаційна, автомобільна, електротехнічна галузі перебували на піднесенні. Проте нові галузі давали всього 10 % обсягу промислового виробництва країни. Негативно позначалася на економіці країни залежність її від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

Не уникла Британія і загальноєвропейських проблем: безробіття та зниження загального рівня життя більшості населення. Насамперед ці проблеми були пов'язані зі змінами у світовій торгівлі. Падіння цін на сировину призвело до збідніння британських колоній, а відповідно і скорочення британського експорту в колонії. Також продукція індійських і японських текстильних фабрик через дешеву робочу силу почала витісняти

англійську з традиційних ринків збуту. В країні загострилася боротьба за соціальну справедливість між працівниками і роботодавцями, почало ставитися “ірландське питання”.

Наприкінці 20-х років у країні було досягнуто передвоєнного рівня розвитку.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Було відновлено господарське життя північно-східних районів, денаціоналізовано промисловість, майже повністю ліквідовано безробіття, встановлено 8-годинний робочий день. Промислове виробництво поступово перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5 %.

Швидкому економічному зростанню сприяли: повернення Ельзасу і Лотарингії з їх металургійними і текстильними підприємствами; окупація Саару; величезне будівництво у розорених районах; репарації з Німеччини (8 млрд золотих марок). Проте це не усувало напруженості у відносинах між Францією і Німеччиною.

Досить гострою була фінансова проблема. У роки війни уряд фінансував витрати не за рахунок надходжень від податків, а переважно за рахунок англо-американських кредитів та внутрішніх позик. До того ж потрібно було після війни виділяти значні кошти на виплату пенсій вдовам та інвалідам, на відбудову економіки.

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Особливістю повоєнної відбудови було збереження великої кількості дрібних підприємств. Важливим прибутком країни залишалось ліхварство. Більшість французів вкладали кошти не у виробництво, а у цінні папери. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери — у тричі більше.

Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, зростанню капіталовкладень, що вплинуло на розвиток промислового виробництва, темпи якого були найвищими серед розвинених країн. Поступово Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну.

Німеччина після війни переживала політичну та економічну дестабілізацію, причинами якої були: втрата зовнішніх ринків, занепад промислового і сільськогосподарського виробництва, крах кредитно-фінансової системи. Зростання економічних про-

блем було зумовлено суттєвими людськими втратами внаслідок війни, емісією значної кількості грошей у 1921 р. для виплати репарацій, падінням довіри до німецької марки, окупацією 1923 р. Рурської області Францією і Бельгією, відмовою від підвищення податків.

Проте реалізація плану Дауеса швидко дала відчутні результати. Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації господарського життя країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше інвестицій. Поступово Німеччина стала випереджати Англію за експортом машин та індустриального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості. Але в цей час у Німеччині сформувався реваншизм, метою якого було повернення втрачених територій.

Японія вийшла із повоєнної економічної кризи лише у 1924 р. Було успішно переведено економіку на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну і сталі наприкінці 20-х років подвоїлася. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Маньчжурії, окупованих Японією. Текстильна галузь, продукція якої становило 40 % промислового виробництва, також успішно розвивалася, а японські текстильні вироби не поступалися англійським.

У 20-х роках спостерігалися інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливістю монополій Японії полягала у їх тісному зв'язку з державою, імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх досягнень науково-технічного прогресу.

Проте в Японії не згасали мілітаристські настрої, представники яких вважали себе несправедливо обійденими західними державами і США, оскільки недостатньо розширили зони свого впливу на Китай, Далекий Схід, зону Тихого океану.

7.4. Перша світова економічна криза 1929–1933 рр.

Циклічний спад виробництва, який розпочався 1929 р. у США, став найбільшою в історії індустріальних господарств економічною катастрофою.

У США криза розпочалася різким падінням цін акцій на Нью-Йоркській біржі наприкінці жовтня 1929 р. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу ж почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавка чавуну і сталі скоротилися на 80 %. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі, збанкрутіло 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, заощадження, робочі місця. Криза призвела до небаченого зростання безробіття. На околицях міст виростили “губервілі” — селища із халуп, у яких мешкали безробітні та їхні сім’ї, названі на “честь” президента США Герберта К. Гувера (1929–1933). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Мали місце масовий рух безробітних, “голодні походи” на Вашингтон. Безробіття досягло астрономічної цифри — 17 млн осіб.

Головні причини “Великої депресії”:

- зростання обсягів виробництва, яке не було забезпечене доходами громадян;
- встановлення монополіями великих цін на сировину і готові вироби;
- великі суми заборгованості країнами — учасницями війни; неповернення кредитів пересічними американцями;
- закриття європейських ринків для американських товарів.

Економічна криза у США поглиблювалася через невпевнені дії уряду, який відмовився від втручання в економічне життя.

Для Німеччини, незважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені планом Дауеса, світова криза 1929–1933 рр. мала тяжкі наслідки. Різко скоротилося промислове виробництво, значно зросла кількість банкрутств (до 30 тис. виробників). Припинили роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт. Якщо у 1929 р. він перевищував 13 млрд марок, то у 1934 р. знизився до 4 млрд. Кількість безробітних у Німеччині досягла 8 млн осіб. Країна не мала змоги виплачувати репарації.

Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй допомогу. У 1929 р. американським банкіром Оуеном Юнгом було розроблено новий репараційний план, названий на його честь. Затвердили його на Гаазькій конференції у серпні 1929 р. Головною ідеєю плану було зменшення загальних розмірів щорічних репарацій та платежів до 114 млрд марок. Репарації повинні були сплачуватись винятково за рахунок надходжень до бюджету та прибутків залізниць, скасовувались відрахування від прибутків промисловості. Передбачалась ліквідація всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 р. було достроково виведено війська Ліги Націй із Рейнської області. Проте у 1931 р. Німеччина через поглиблення кризи взагалі відмовилася від сплати репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив своє існування.

Економічна криза у Німеччині тривала до початку 1934 р., коли намітились ознаки стабілізації. Внаслідок кризи до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичних режимів — нацистський.

Англію світова економічна криза перевиробництва зачепила у серпні 1931 р. Найзначніші труднощі виникли у зв'язку з перевиробництвом і реалізацією товарів. Найбільшої глибини криза досягла навесні 1932 р., коли обсяги виробництва скоротилися більш ніж на 25 % порівняно з 1929 р. В окремих галузях падіння було ще більше: виробництво чавуну скоротилося на 53 %, суднобудування — у 8 разів, сільськогосподарської продукції — на 34 %. Кількість безробітних становила 22 % загальної кількості робітників.

На відміну від США, уряд країни не ставив завдання порятунку промисловості. Єдиною його функцією було забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету. Уряд збільшував витрати на підтримання бідного населення шляхом збільшення податкового пресу на багатих, що призвело до урядової кризи.

Новий уряд своєчасно вжив низку заходів, спрямованих на подолання кризових явищ і оздоровлення економіки, отримав велику зовнішню позику для відновлення платіжного балансу. За сприяння держави здійснювалася концентрація виробництва, встановлювався контроль за випуском продукції, її реаліза-

цією та за цінами. Все це робилося з допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Виходу із кризи сприяла зовнішньоекономічна політика держави. У 1931 р. було створено “стерлінговий блок” 25 держав. Саме вони допомогли Англії подолати економічну кризу. Оздоровленню економіки сприяла також ліквідація у 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінга.

У Франції світова економічна криза розпочалася у 1930 р. Вона виявилася особливо затяжною і тривала до 1936 р. За період кризи загальний рівень промислового виробництва знизився на 30 %, виробництво сільськогосподарської продукції — на 40 %, зовнішня торгівля — на 60 %. У країні розорилось 10 тис. дрібних підприємств, 100 тис. магазинів, десятки крупних компаній. Безробіття досягло 1,5 млн осіб.

Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої перебували у приватному секторі. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. У цій країні особливо відчутними були ножиці цін. Деякі галузі промисловості так і не вийшли із кризи, а їх занепад тримався до Другої світової війни. Вихід із кризи уряд шукав у посиленні державного управління, збільшенні держзамовлень для підприємств військово-промислового комплексу, надаючи їм кредити та митні пільги.

Нестабільність економіки Франції була спричинена непослідовністю антикризових заходів, відсутністю загальнонаціональної програми виходу з кризи. Внаслідок цього Франція поступилася своїми позиціями на світових ринках.

Японія в епіцентрі світової економічної кризи опинилася в середині 1929 р. Найтяжчого удару зазнала торгівля. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. На 50 % знизилось виробництво продукції сільського господарства, на 32 % — промислових виробів. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення спрямовувалися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з військовою промисловістю.

7.5. Економіка розвинених країн світу у 30-х роках ХХ ст.

У 30-х роках держава внаслідок світової економічної кризи стала одним із визначальних чинників економічного життя. Почалася заміна ринкових механізмів державним регулюванням і навіть плануванням. Методи і мета державного втручання у національні господарства різнилися у різних країнах.

США. Уряд країни всіляко намагався пом'якшити наслідки кризи: посилював політику торгового протекціонізму, підтримував великі банки і фермерські господарства шляхом державного кредитування, здійснював політику ціноутворення. Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, який запропонував програму виходу із кризи під назвою “Новий курс”, яка здійснювалась протягом 1933–1938 рр. Могутнім інструментом політики “Нового курсу” стали відновлення і розвиток системи державного регулювання ринкових відносин.

Перший етап реформи тривав з 1933 по 1934 р. Насамперед було здійснено реформи у фінансово-кредитній сфері. У березні 1933 р. було призупинено діяльність всіх банків країни, припинено обмін банкнот на золото, яке взагалі вилучалося з обігу. Громадяни були зобов'язані здавати золото банкам.

Президент Рузвельт здійснив програму порятунку банківської системи. Допмагаючи перспективним банкам (ім було надано урядовий депозит), ліквідували малі. Кредитним установам США заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довготермінових і короткотермінових кредитів. Складовою банківської реформи було страхування дрібних і середніх депозитів.

Стабілізація банківської системи створила умови для відновлення виробництва та національної промисловості шляхом введення системи державного регулювання промислового сектора. У 1933 р. було прийнято закон про відбудову промисловості. Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості “кодексів чесної конкуренції”, які фіксували ціни на продукти, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної платні тощо. Основне призначення кодексів — підтримання конкурентоспроможного виробництва.

У тому ж році розпочав діяти закон про регулювання сільського господарства, спрямований на підвищення цін на його продукцію. Передбачалось надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації та механізації сільськогосподарського виробництва.

Другий етап реформи тривав з 1935 по 1938 р. В цей час було прийнято важливі акти соціального характеру — почалося створення США на соціально орієнтовану державу. У 1935 р. під тиском народного руху було прийнято закон про трудові відносини — закон Вагнера. У ньому фіксувалося право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. Адміністраціям було заборонено застосовувати репресії за належність до профспілок і втручатись у їх діяльність. Також вперше в історії США у цьому ж 1935 р. набув чинності закон про соціальне страхування і допомогу безробітним; у 1938 р. — закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

У 1938 р. було також прийнято закон про регулювання сільськогосподарського виробництва, метою якого була боротьба за збереження родючості ґрунту. Фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або введення сівозмін, завдяки чому здійснювався контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії відомого вченого-економіста Джона Кейнса (“Загальна теорія зайнятості, процентів і грошей”, 1936 р.).

Англія. З економічної кризи країна виходила дуже повільно. Наприкінці 30-х років в ній панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій, тоді як в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній спостерігалися значний прогрес і приріст продукції.

Сільське господарство Англії у 30-х роках відставало від промисловості. Воно перебувало у стані застою і лише на 35 % задовольняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплатувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони платили лендлордам, власникам землі ренту, яка становила 20 % валового врожаю. Тому вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж у американських фермерів, які нікому не сплачували ренту, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Англії децю нормалізувалася, то зовнішня мала значні труднощі через посилення конкуренції з боку США, які відтіснили її на друге місце у світовому експорті, значно поступаючись, щоправда, за розмірами імпорту. Але особливо небезпечним для Англії виявився економічний і політичний наступ фашистської Німеччини, яка швидко витіснила англійські промислові товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці.

Проте у 1937 р. нова економічна криза спричинила спад промислового виробництва на 14 %. З цієї кризи країна вийшла лише завдяки підготовці до нової світової війни, яка вимагала збільшення військового виробництва.

Франція. Розвиток світової економічної кризи у Франції був особливо повільним, затяжним. Зберігалось дрібне виробництво, де було зосереджено майже 40 % всіх промислових робітників. За рівнем механізації і продуктивності праці промисловість відставала від всіх провідних держав.

Не могло вийти з кризи і сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10 %, але цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У країні посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86 % усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише в 1936–1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд франків. Внаслідок цього вдвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта —

франк. Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися вклади громадян у банки.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції. Її питома вага у світовому промисловому виробництві знизилася з 7 % у 1913 р. до 4 % у 1938 р. Аналогічною була ситуація і в світовому експорті, де внаслідок гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913–1938 рр. скоротилася з 7,2 до 3,7 %. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, а й Японії та Канаді.

Німеччина. Економічна криза в Німеччині привела до влади нацистів на чолі з А. Гітлером. У перші роки їхнього правління відбулося нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя. На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що сприяло різкому скороченню кількості безробітних і пожвавленню будівельної індустрії.

У середині 30-х років основна увага була зосереджена на прискоренні розвитку військової промисловості. “Гармати замість масла” — головне гасло внутрішньої політики фашистської Німеччини. За 1933–1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн до 15,5 млрд марок. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. Зростання витрат та зниження податків призвели до дефіциту бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції, уряд ввів контроль над цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу, що посилювало масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки Німеччини було об’єднання всіх підприємств у галузеві картелі та підпорядкування їх Імперському міністерству господарства. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості, а уповноваженим з його реалізації призначено Германа Герінга. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну “Герман Герінг” виплавляли понад 7 млн т сталі, на них працювало 600 тис. осіб.

Було встановлено жорсткий контроль над ринком робочої сили та трудовими відносинами. Національні інтереси ставилися вище від інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки, вводилася загальна трудова повинність.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще радикальніші зміни. Великі приватні підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління. Проте свобода підприємництва була суттєво обмежена. Ринки товарів, послуг і праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Вийшло так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживача, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу тощо) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Така система заходів сприяла швидкому виходу Німеччини із кризи. У 1935 р. було досягнуто докризового рівня виробництва, а в 1939 р. — значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Однак розвиток військових галузей гальмував інші виробництва, які працювали на експорт. Бажання встановити свою гегемонію в Європі потребувало великої кількості озброєння.

Японія. Як і Німеччина, країна виходила з кризи 1929–1933 рр. шляхом мілітаризації. Після окупації Маньчжурії вона розпочала напади на Китай. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витратила понад 80 % державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей. Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день подовжено до 14–16 годин, заробітну плату зведено до мінімуму.

Особливо складне становище було в сільському господарстві. Основна маса землі належала самураям і лише 30 % її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За оренду землі вони віддавали поміщикам половину врожаю. Лише завдяки працьовитості японців країна забезпечувалась, хоч і не повною мірою, продуктами харчування.

У 30-х роках посилювався вивіз японського капіталу в країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише у 1939–1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Великобританія.

Отже, наприкінці 30-х років знову виявилися різкі протиріччя між провідними країнами світу, передусім Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією — з іншого. Їх причиною було намагання найбільш розвинених держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

Загостренню суперечностей між країнами сприяла світова економічна криза 1929–1933 рр., яка не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил всередині індустріальних країн, а й збільшила розшарування між багатими й бідними державами, посилила агресивність їх зовнішньої політики.

7.6. Соціально-економічна політика України у 1917–1920 рр.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку і призвела до краху російське самодержавство. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили *Центральну Раду*, метою якої було створення автономії у складі Росії. Але вона не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність розвитку, організувати економічне життя. Лише після прийняття Третього універсалу і створення УНР, тобто із запізненням у кілька місяців, Центральна Рада оприлюднила основні принципи своєї економічної політики. Оголошувалося скасування приватної власності на поміщицькі, монастирські, кабінетські та церковні землі, які мали перейти до рук селян без викупу.

У Третьому універсалі декларувалась необхідність упорядкування виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання й удосконалення організації праці. З цією метою Центральна Рада зобов'язала Генеральний Секретаріат спільно з

представниками робітників встановити державний контроль над продукцією в Україні. Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Проте уряд УНР був непослідовним в реалізації наміченої Третім універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада 1917 р. на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло свавільне захоплення земель та іншої власності. Передбачалося покарання тих, хто порушуватиме встановлений порядок. Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільського господарства, але не відповідали прагненням безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо *фінансів та промисловості*. Катастрофічно бракувало грошей навіть для виплати заробітної плати, але зачіпати царські банки, які діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради, уряд не ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли сутності програми, а промисловці зустріли її взагалі вороже.

Остаточне банкрутство економічної політики, соціалістичної за переконаннями Центральної Ради, стало очевидним після окупації України німецькими та австро-угорськими військами. Рада виявилася неспроможною гарантувати виконання умов Брестського мирного договору про вивезення до Німеччини продовольства. Внаслідок цього та інших причин Центральна Рада була повалена німцями і замінена Гетьманатом.

Гетьманат. Уряд гетьмана Павла Скоропадського прагнув побудувати нову за формою Українську державу зі стабільним устроєм, що базуватиметься на засадах приватної власності. Він зумів налагодити функціонування державного апарату та виконання союзницьких домовленостей. Великі землевласники стали відновлювати свою власність на землю і майно в Україні. Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у

великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (понад 100 дес.) залишалися за власниками і поміж селянами не ділилися.

Відновлювалися старорежимні порядки і в *промисловості*. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики. Внаслідок такої політики влітку і особливо восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які повалили уряд Павла Скоропадського, скориставшись тим, що в Німеччині почалась революція і німці залишили Україну. Була утворена директорія, в складі якої працювало п'ять міністрів.

Директорія. Її економічний курс не визначався послідовністю. Одним із перших своїх заходів був намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресу, який обирало трудове населення без участі “поміщиків і капіталістів”. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату — всіх, без кого нормальне існування держави було неможливим.

Непослідовність курсу Директорії виявилася у розробленні *аграрної політики*. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсацію витрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишились будинки, худоба, виноградники та ін. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали і землі іноземних підданих.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) утворилася 10 листопада 1918 р. внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії. Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Край був зруйнований і пограбований. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування і промисловими виробами.

Уряд Наддніпрянської України надіслав 1000 вагонів продуктів харчування і виділив гроші для їх купівлі. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ, щоб врятувати людей від голоду, змушений був здійснити радикальні заходи — при випіканні хліба до тіста треба було додавати четверту частину картоплі.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемії, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Проведена *земельна реформа* зберігала приватну власність на землю. Конфіскації підлягали лише землі, що належали членам пануючої династії, двірські, церковні, державні. Але успіхи державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки були перекреслені воєнними невдачами.

Отже, бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у здійсненні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

7.7. Політика “воєнного комунізму” та неп в Україні

Політика “воєнного комунізму”. Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні, більшовики заборонили діяльність банків, конфіскували на користь Рад золото та інші цінності. Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості. Його здійснювала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ). Державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства “Продамет” і “Кровля”, 9 з 15 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80 % чавуну і сталі, 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, низка підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст.

Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з 1 квітня — по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, терором над українським селом.

Було розгорнуто широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств. Державні підприємства в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїхати у село.

Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УРСР прийняв закон про хлібну розкладку, що мала забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, службовців продовольством. Було створено спеціальні загони, до яких мобілізовано майже 15 тис. робітників, у тому числі понад 2 тис. членів більшовицької партії. Влітку 1920 р. збирання продрозкладки було покладено на Першу кінну армію С. Будьонного, що перекидалася на радянсько-польський фронт. Селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозкладки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10 %.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони півдня України (передусім Донецька, Запорізька, Катеринославська, Миколаївська та Одеська губернії), Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став *голод 1921–1923 рр.* Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12 % населення України, в січні 1922 р. — 20 %, а в травні — вже 48 %, тобто не менше 10 млн осіб.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були небезпечніші, ніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать, що поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава

забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що у 1921–1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. Водночас до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби експорту хліба (з України в цей час було вивезено 15 млн пудів зерна). Як наслідок, голод в південних губерніях України протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 рр. — офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Загалом же голод 1921–1923 рр. за приблизними оцінками забрав до 1,5–2 млн українців. Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками.

У 1921 р. більшовики та їхній вождь В. Ленін були змушені визнати повний провал політики “воєнного комунізму” і перейти до *нової економічної політики (неп)*, який мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозкладки проподатком, розмір якого визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозкладки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам, децентралізацію управління промисловістю. Підприємства могли об’єднуватися у трести. Було відмінено обов’язкову трудову повинність, створювались умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Залу-

чався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було введено єдину систему податків, створювалися ощадні каси та ощадний банк.

З 1923 р. працелюбне українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли землі на 10 % більше, ніж у 1913 р., а виробництво зерна вже у 1925 р. досягло довоєнного рівня.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств. В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які так само, як і транспорт та зв'язок, були під контролем держави.

Наприкінці 20-х років неп було скасовано. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. На початку 1928 р. партійно-державне керівництво почало застосовувати “воєнно-комуністичні” адміністративні заходи щодо селян, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами. Неп замінили командно-адміністративною системою управління.

7.8. Особливості індустріалізації в Україні

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, у тому числі й Україна, залишався аграрно-індустріальною країною. Для здійснення технічної і технологічної модернізації Й. Сталін та його соратники обрали стратегію прискореного розвитку важкої промисло-

вості, основними етапами якої стали п'ятирічки. Перший п'ятирічний план 1928–1933 рр. ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні ж прискореними темпами мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд руб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 18,3 %, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68 %.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи, коли роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — в другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7 % від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки — 14,5 %. Частка ж Росії зросла до 71 %.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, зростання прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та інші.

На відміну від розвинених країн світу індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для виробництва переважно зброї та засобів виробництва. Фінансові ж кошти для цього черпалися з бюджету. Важливим джерелом індустріалізації було пригноблення поневолених народів, у тому числі й українського, встановлення неадекватних цін на ввезення і вивезення продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили в 3,6 раза менше, ніж на світовому ринку. Найдешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.

Курс на індустріалізацію був слабо підготовлений. Катастрофічно бракувало коштів, обладнання, кваліфікованих кадрів і багато іншого. Проте завдяки ентузіазму простих людей, їхній вірі у краще майбутнє з'явилися сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них — “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Дніпрогес”, Харківський тракторний завод та інші.

7.9. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні

Колективізація сільського господарства була одним із джерел індустріалізації. Водночас вона забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством і була важливою складовою формування тоталітарної системи.

Переходу до колективізації сприяла криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. — селянство відмовлялось продавати державі хліб за низькими цінами. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства. Суцільна колективізація почала здійснюватись вже у 1929 р., названому “роком великого перелому”. Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попередити інших республік здійснити колективізацію. Вона була віднесена до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Партиїно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив — повністю колективізувати всю Україну до осені 1930 р., тобто на 1–1,5 року раніше.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Селяни відповіли антиколгоспними, антирадянськими виступами локального характеру, які жорстоко придушувалися. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття.

У ході колективізації, яка у наступні роки проводилася дещо меншими темпами, розпочався активний наступ проти заможних селян — встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору — на 1 червня 1930 р. було “розкуркулено” 90 тис. селянських господарств України. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, реманенту, будівель на суму 90–95 млн руб. Під розкуркулення потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи.

Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано майже 200 тис. селянських господарств, разом з членами сімей це становило до 1,5 млн осіб. Майже 800 тис. з них заслали на Північ і до Сибіру, де українці масово вмирили або жили і працювали у нелюдських умовах. На їхніх кістках виникли Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

Найжорстокішим злочиним сталінського режиму проти українського народу був організований ним *голодомор 1932–1933 рр.* Це була спланована акція комуністичного режиму проти українського селянства, яка повинна була ліквідувати базу української нації і національного відродження, протистояння радянській владі. В українському селі здійснювалася політика геноциду. (Це, нарешті, визнала Верховна Рада України 28 листопада 2006 р.) Держава систематично конфісковувала більшу частину продовольства. Ігноруючи заклики і попередження українських представників влади, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44 %. Це рішення і та жорстокість, з якою виконувалися його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Але конфіскації збіжжя тривали, незважаючи на те, що з голоду вимирали цілі села. За вказівкою В. Молотова, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Намагаючись врятуватися, тисячі селян йшли до міста, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Проте сільським жителям хліб продавати заборонялося. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства. Незважаючи на те що шляхи, які вели до міста, були блоковані, тисячі сільських жителів пробивалися туди, але не знаходили порятунку і вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві кожного ранку збирали і вивозили до братських могил померлих від голоду селян. Прагнучи врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Загалом же, за підрахунками дослідників, від голоду 1932–1933 рр. в Україні загинуло від 5 до 9 млн осіб. Цим самим підривалася етнічна основа становлення української нації — село, знищувався той про-

Проспериті — процвітання, економічне піднесення США у 20-х роках ХХ ст.

Репарації — повне або часткове відшкодування державою, яка розв’язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

Реквізиція — примусове вилучення державного майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна.

Реприватизація — повернення державою націоналізованих підприємств або майна колишнім власникам.

Теорія Джона Кейнса — теорія державного регулювання економіки, прийнята в 30-х роках ХХ ст. у США в період “Нового курсу” президента Ф. Рузвельта.

Універсали Центральної Ради — документи, що започаткували процес юридичного закріплення державної незалежності України: 1-й Універсал, 23 червня 1917 р.; 2-й Універсал, 16 липня 1917 р.; 3-й Універсал, 20 листопада 1917 р.; 4-й Універсал, 22 січня 1918 р., що оголосив УНР незалежною державою.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Проаналізуйте економічні наслідки Першої світової війни для країн, що воювали.
2. Як розвивалося господарство світу у 20-х роках ХХ ст.?
3. У чому полягала сутність планів Дауеса та Юнга? Якими були їх причини та наслідки?
4. Охарактеризуйте світову економічну кризу 1929–1933 рр. та її особливості у провідних країнах світу.
5. Чим різнилися шляхи виходу зі світової економічної кризи США та Німеччини?
6. Як вплинула Перша світова війна на економіку українських земель?
7. Проаналізуйте економічну політику урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.
8. Якою була специфіка здійснення “політики воєнного комунізму” в Україні? Назвіть основні причини голоду 1921–1923 рр.

9. У чому полягала сутність нової економічної політики? Що призвело до її згорання?
10. Охарактеризуйте хід, особливості та наслідки сталінської індустріалізації в Україні.
11. Як вплинула суцільна колективізація на стан сільського господарства? Назвіть основні причини голодомору 1932–1933 рр.

Тести

1. Роки Першої світової війни:

- а) літо 1914 р. — осінь 1917 р.;
- б) осінь 1915 р. — осінь 1918 р.;
- в) літо 1914 р. — осінь 1918 р.

2. Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на:

- а) європейському континенті;
- б) азійському континенті;
- в) території Російської імперії.

3. У Першій світовій війні США воювали на боці:

- а) Троїстого союзу;
- б) країн Центральної Європи;
- в) Антанти.

4. Після Першої світової війни у найскладнішій ситуації опинилася:

- а) Японія;
- б) Франція;
- в) Німеччина.

5. План Дауеса передбачав:

- а) відновлення промислового потенціалу Німеччини;
- б) забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям;
- в) надання Німеччині позики у сумі 200 млн дол.;
- г) всі відповіді правильні.

6. Економіка США в 1922–1929 рр. перебувала у стані:

- а) піднесення;
- б) глибокої кризи;
- в) виходу з кризи.

7. Для економіки США 20-ті роки були періодом:

- а) стабілізації;
- б) процвітання;
- в) занепаду.

8. Німеччина на початку 20-х років перебувала у стані:

- а) політичної та економічної дестабілізації;
- б) політичного та економічного піднесення;
- в) виходу з кризи.

9. Найбільша в історії індустріального господарства світова криза була:

- а) у 1900–1903 рр.;
- б) у 1929–1933 рр.;
- в) у 1921–1924 рр.

10. План Юнга щодо Німеччини передбачав:

- а) зменшення розмірів репарацій і платежів;
- б) ліквідацію контролю над економікою Німеччини;
- в) припинення окупації Рейнської області;
- г) всі відповіді правильні.

11. “Новий курс” у США (вихід з кризи) був запропонований президентом:

- а) Теодором Рузвельтом;
- б) Франкліном Рузвельтом;
- в) Гербертом Гувером.

12. У період “нового курсу” успішно використовувалась теорія Дж. Кейнса, що означала:

- а) лібералізацію економіки;
- б) державне регулювання;
- в) меркантилізацію економіки.

13. Канцлером Німеччини внаслідок кризи 1929–1933 рр. став:

- а) П. фон Гіндербург;
- б) А. Гітлер;
- в) Ф. Еберт.

14. Як шлях виходу з кризи Японія і Німеччина обрали:

- а) мілітаризацію;
- б) встановлення робітничого контролю;
- в) розвиток споживчого ринку.

15. Німеччина та СРСР співпрацювали в таких сферах:

- а) військовій;
- б) економічній;
- в) технологічній;
- г) всі відповіді правильні.

16. У березні 1917 р. в Україні утворилась:

- а) Центральна Рада;
- б) УНР;
- в) Українська держава.

17. Українська держава, очолювана П. Скоропадським, мала найтісніші зв'язки з:

- а) Німеччиною та Австро-Угорщиною;
- б) Радянською Росією;
- в) Англією та Францією.

18. Після повалення влади П. Скоропадського було відновлено УНР та створено Директорію, яка взяла курс на:

- а) створення національної радянської влади;
- б) продовження курсу гетьманської держави;
- в) встановлення диктатури пролетаріату.

19. Політику “воєнного комунізму” та неп в Україні здійснювали:

- а) Директорія;
- б) більшовики РКП(б);
- в) УКП.

20. Період непу тривав:

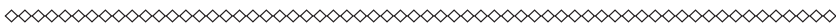
- а) у 1919–1921 рр.;
- б) у 1921–1928 рр.;
- в) у 1929–1934 рр.

21. Основним джерелом індустріалізації в СРСР були:

- а) націоналізація промисловості;
- б) трудовий ентузіазм та примусова праця політв'язнів;
- в) пограбування села;
- г) всі відповіді правильні.

Відповіді: 1в, 2а, 3в, 4в, 5г, 6а, 7б, 8а, 9б, 10г, 11б, 12б, 13б, 14а, 15г, 16а, 17а, 18а, 19б, 20б, 21г.

ЕКОНОМІКА ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ТА УКРАЇНИ у 1939–1950 рр.

8.1. Економічний розвиток провідних країн світу в 1939–1945 рр.

Німеччина. Господарство країни було переведено на виробництво зброї, боєприпасів, амуніції, бойової техніки. Якщо військової промисловості тут у 1932 р. практично не існувало, то під час війни щорічно вироблялось до 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. Промисловість працювала на повну потужність, випускаючи одну з найкращих бойову техніку. Це стимулювало розвиток важкої галузі внаслідок значних потреб у металі. Водночас виробництво товарів легкої промисловості набагато відставало від неї. У 1939 р. питома вага продукції військової промисловості в загальній вартості валової продукції економіки країни становила 80 %.

У сільському господарстві німецький уряд всебічно підтримував великих землевласників і заможних селян, господарства яких забезпечували потреби економіки і населення у сировині та продуктах харчування.

На початковому етапі Другої світової війни Німеччина активно використовувала економічний потенціал завойованих країн. У червні 1940 р. після поразки Франції вона повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію. З часом майже вся Європа працювала на потреби німецької армії. Кількість працюючих у військових галузях у 1943 р. становила 5 млн осіб, що удвічі більше, ніж у 1939 р. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих людей з окупованих країн. Економіка Німеччини перетворилася

на жорстоку індустріально-мілітаризовану систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість зброї, спрямовуючи її на масове знищення людей.

З кінця 1943 р. в Німеччині виникли суттєві труднощі в усіх галузях господарства — економіка була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансів. З другої половини 1944 р. обсяги виробництва у промисловості та в сільському господарстві різко знизилися. Наступала економічна і політична катастрофа, яка неминуче вела до розколу Німеччини і втрати державної незалежності. Виходом із ситуації могла бути лише капітуляція, на яку вище керівництво держави йти не хотіло, хапаючись за останню надію, що вдасться домовитись з США, Францією і Англією. Але ті були вірні підписаним угодам з антигітлерівською коаліцією в Тегерані (1943) та Ялті (1945). Весь прогресивний світ виступив проти Німеччини.

США. Країна не брала участі на початковому етапі війни, але займала антинімецькі позиції. Напад Японії на американську військову базу Пірл-Харбор (7 грудня 1941 р.) змусив США розпочати війну і перевести своє господарство на виробництво військової техніки. Ще до вступу у війну США надавали в позику та оренду країнам антигітлерівської коаліції зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси. Вони започаткували систему допомоги країнам-союзникам, яка називалася ленд-ліз і стала одним із найбільших джерел збагачення держави у роки Другої світової війни. Через цю систему допомоги забезпечувався масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку.

Промислове виробництво США за період 1939–1944 рр. зросло більш ніж удвічі. Змінилась структура американської економіки — випереджаючими темпами почали розвиватися виробничі потужності у кольоровій металургії та металообробній галузі. Виробництво алюмінію зросло у шість разів, а випуск літаків — у 16 разів. У розпал війни частка США у світовому обсязі промислового виробництва становила 60 %.

США стали єдиною країною, яка в ході війни значно примножила свою економічну та військову могутність. Зросло не тільки промислове виробництво, а й поліпшилось матеріальне станови-

ще людей. США посіли панівні позиції у світовій економіці. Вони значно посилили науково-технічний потенціал країни, оскільки, рятуючись від нацизму, до США емігрувало багато видатних вчених із Європи. Щодо їх військової могутності, то лише СРСР міг з ними конкурувати.

У цей час особливо посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником виробництва зброї та боєприпасів, будівництва нових заводів. Було інвестовано у промислові підприємства військового призначення 25 млрд дол., що збільшило державний сектор економіки. Внаслідок активної позиції на зовнішньому ринку під час війни у США сконцентрувалося 67 % світового запасу золота, що внесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин.

Англія. Від Другої світової війни постраждала значно менше, ніж країни континентальної Європи, оскільки на її території гітлерівських військ не було. Німецька авіація бомбардувала британські міста — Лондон, Бірмінгем, Ковентрі, завдавши їм руйнувань, але економіка країни не постраждала. Були заблоковані морські комунікації, окуповано деякі колонії, втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту. Промислове виробництво скоротилося на 5 %, але в окремих галузях падіння було дуже великим: виробництво вугілля знизилось на 21 %, продукції легкої промисловості, зокрема бавовняної, — на 50 %, вовняної — на 27 %.

Для ведення війни потрібні були великі кошти — витрати Англії на війну становили 25 млрд фунтів стерлінгів. Для їх покриття було залучено приблизно третину її закордонних капіталовкладень, особливо з колоній (Індії) та домініонів — Канади, Австралії, Південноафриканського Союзу, а також з Латинської Америки і США. Державний борг зріс за роки війни втричі. У багатьох країнах, що були сферою впливу Англії, почав утверджуватися американський капітал. Війна призвела до послаблення економічних і політичних позицій на міжнародній арені. Особливо послабилася роль Англії в колоніях, зокрема в Індії, де почалися антибританські виступи, ігнорування розпоряджень колоніальної влади та осуд міжнародного колоніалізму.

Франція. У роки Другої світової війни також зазнала величезних збитків. Уряд сподівався що оборонна лінія “Мажино” витримає удар німецьких дивізій, а війна розвиватиметься за

сценарієм Першої світової, тобто набере затяжного характеру, а їм на допомогу прийдуть Англія та інші союзники. Але німецькі збройні сили, ретельно підготувавшись, всі ці плани зруйнували. Вони підступно захопили нейтральну Бельгію, розбили англійський корпус на півночі Франції і, розвернувши свої дивізії, рушили на Париж, захоплюючи дедалі більше території Франції. Через 40 днів французький уряд був змушений капітулювати. Більша частина території в червні 1940 р. була окупована фашистською Німеччиною, яка понад 4 роки розпоряджалася нею. Вона використовувала економічні ресурси найрозвиненішої частини Франції — родючі землі, запаси вугілля та руди Ельзасу і Лотарингії, зберігши там французьку адміністрацію, яку взяла під жорсткий контроль. Інтелектуальні та трудові ресурси також було поставлено на службу німецької економіки. На півдні Франції економіка продовжувала розвиватися.

За воєнні роки Франція втратила вбитими 1,1 млн осіб. Майже 600 тис. французів було вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Частина території була зруйнована. Обсяг промислового виробництва у 1944 р. скоротився до 38 %, сільського господарства — до 60 % довоєнного рівня, відчувався брак продовольства, пального, предметів широкого вжитку. Безробіття стало масовим явищем. Значно послабились позиції Франції на міжнародній арені. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військовий морський флот. Почала розпадатися французька колоніальна система. У стані розладу перебувала грошова система, національна валюта — франк — девальвувалася. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Внаслідок війни у країні погіршилась економічна і політична ситуація, яка посилювалась силами опозиції із колоній та з-за кордону, що призвело до згуртування політично налаштованих французів у боротьбі проти завойовників, особливо після утворення в 1942 р. антигітлерівської коаліції та висадки військ союзників влітку 1944 р. у Нормандії.

Японія. Разом з іншими членами Антикомінтернівського пакту (Німеччиною та Італією) та іншими союзниками Японія підтримала їхні дії в Європі й навіть обіцяла вступити у війну

після успішних дій Німеччини проти СРСР. Проте після Сталінградської битви перестала виявляти активність як союзник.

На початковому етапі війни Японія захопила східну частину Китаю, і майже всю Південно-Східну Азію — Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам, які були колоніями та напівколоніями США, Франції та Англії, і скористалась їх економічним потенціалом. Війна сприяла зростанню частки важкої промисловості та перетворенню Японії на індустріально-аграрну державу. Швидко підвищувалась концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях “Міцубісі” та “Сумітомо” зросли у 10 разів, в “Міцуй” — у понад 6 разів. Але з часом почали відчуватися слабкість військово-промислового комплексу, брак сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Військові витрати здійснювалися за рахунок національного багатства.

Проте витримати тривале суперництво з американською економічною і військовою могутністю Японія не змогла. Причиною цього були недостатні технічні та наукові можливості японської економіки, що стало особливо очевидним наприкінці війни, коли американці почали використовувати сучасні авіаносці, літаки і винайшли атомну зброю. У 1945 р. 6 і 9 серпня американська авіація скинула атомні бомби на Нагасакі та Хіросіму. Наприкінці серпня на територію Японії висадились американські війська, 2 вересня 1945 р. було підписано акт про капітуляцію Японії. Верховна влада в Японії перейшла до рук Американської окупаційної армії на чолі з генералом Дугласом Макартуром. Були розпущені збройні сили Японії, військових злочинців покарано Міжнародним трибуналом, звільнено державних службовців попереднього режиму, встановлено демократичні свободи — слова, друку, зборів, дозволено діяльність профспілок і партій.

Отже, *результатом Другої світової війни* було:

- знищення і демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії та багатьох менших країн Європи;
- частково знищено господарство Англії;
- припинилося оновлення виробничих потужностей, оскільки багато фабрично-заводського обладнання було вивезено німцями з переможених країн.

США були єдиною індустріальною країною, яка під час війни мала справжнє економічне піднесення, а здійснений технологічний стрибок забезпечив їм лідерство у наступні десятиліття. Після Другої світової війни під їх контролем розпочалося відродження ринкових господарств розвинених європейських країн шляхом американізації світової валютної системи, широкомасштабного кредитування, інвестування відбудовчих процесів; перебудови індустріальних структур, особливо в Німеччині та Японії; розвитку світової торгівлі.

Важливим кроком на шляху до відновлення індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн. Підписання цих угод відбулося на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Там було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США разом із золотом повинен був відігравати функцію резервної валюти, ціна золота була незмінна, курс валюти — твердий і контрольований. МВФ і створений тоді Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції та виконувати роль міжнародного кредитного центру.

8.2. План Маршалла, його сутність та мета

Друга світова війна стала економічною катастрофою для багатьох країн світу. У неї було втягнуто 60 держав з населенням 80 % планети. Военні дії відбувались на території 40 держав Європи, Азії, Африки і охопили простори Атлантичного, Тихого, Індійського і Північного Льодовитого океанів. Загальні военні витрати в 4,5 рази перевищили витрати Першої світової війни, знищено національне багатство вартістю 316 млрд дол.

Внаслідок війни виникло два табори — соціалістичний і демократичний. За таких обставин США взяли на себе роль лідера вільного світу. Особливо в небезпечному становищі перебувала Західна Європа. Громадськість західноєвропейських країн схилилася до думки, що відстояти незалежність і вільний розвиток можна тільки у союзі із Сполученими Штатами Америки. За ін-

ших обставин реальною ставала загроза потрапити під диктат Радянського Союзу. США вирішили відразу ж надати всебічну підтримку Західній Європі, економічне становище країн якої, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку.

Нагромадивши в роки війни величезні багатства, США не могли успішно розвиватися без економічної інтеграції з розвиненими державами, що зумовило їх прагнення до перебудови міжнародних економічних відносин. Такій меті повинен був служити план Маршалла — програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США.

Цей план був розроблений державним секретарем США Джорджем Кетлеттом Маршаллом і запропонований 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. Його підтримали Великобританія та Франція.

На Паризькій нараді міністрів закордонних справ США, Великобританії, Франції та СРСР (червень–липень 1947 р.) було вирішено створити організацію, яка займалася б вивченням ресурсів і потреб європейських країн, визначила напрям розвитку основних галузей промисловості. СРСР та його союзники відмовилися від участі у плані. Погодилися 16 країн — Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина. У липні 1947 р. ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЕСЕ), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. Його реалізація розпочалася фактично після прийняття у США закону про чотирирічну програму допомоги іноземним державам, якою передбачалося надання допомоги індоевропейським країнам на основі двосторонніх угод. У 1948 р. було підписано угоди з усіма вищезазначеними країнами (крім Швейцарії). Країни — учасниці плану Маршалла зобов'язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, заохочувати приватні американські інвестиції, співпрацювати у зниженні митних тарифів, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність, створювати спеціальні фонди у

національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги. США встановлювали контроль за витратами цих фондів. Країни повинні були звітувати про використання наданої допомоги. Загальний контроль за виконанням плану здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Допомога надавалась з федеративного бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. З квітня 1948 р. по грудень 1951 р. було видано за планом Маршалла майже 17 млрд дол., причому основну частку (майже 60 %) отримали Великобританія, Франція, Італія і ФРН, на яку також поширювався план.

Було три види поставок із США: предмети найважливіших життєвих потреб: продовольство, пальне, одяг; промислове обладнання; сировина, сільськогосподарські машини, промтовари, запчастини; 70 % поставок становило продовольство.

У 1949 р. США, Канада і десять західноєвропейських держав уклали Північноатлантичний договір про спільну оборону (НАТО), який мав стати бар'єром для радянської експансії у Західну Європу.

30 грудня 1951 р. план Маршалла офіційно був припинений і замінений законом “Про взаємну безпеку”, прийнятим конгресом США 10 жовтня 1951 р., який передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної та військової допомоги. План Маршалла позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств у країнах Західної Європи, в яких вже на початку 50-х років було досягнуто довоєнного рівня виробництва. За 1947–1950 рр. випуск продукції в базових галузях становив майже 50 %, а виробництво сталі зросло на 70 %, цементу — на 75 %, транспортних засобів — на 150 %, нафтопродуктів — на 200 %.

8.3. Передумови і наслідки прискороного розвитку Німеччини та Японії

Різними шляхами відбувався повоєнний розвиток країн вільного світу і держав комуністичного табору. Суттєво різнився і господарський розвиток країн Західної Європи. Англія і Фран-

ція, які менше постраждали від військових дій, ніж Німеччина та Японія, зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло розвитку економіки. Німеччина і Японія, які зазнали поразки у світовій війні, втратили свої колонії, виплачували величезні репарації і були повністю залежними від країн-переможниць, опинилися в гіршому становищі.

Німеччина. У Берліні 8 травня 1945 р. було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Розв'язана нею Друга світова війна завдала величезного лиха не тільки країнам Європи, а й самому німецькому народові, який втратив понад 13 млн осіб, зазнав голоду, руйнації, катастрофічного спаду виробництва. СРСР, США, Велика Британія і Франція в спеціальній декларації, підписаній у червні 1945 р., проголосили, що вони перебирають верховну владу в Німеччині й поділили країну на чотири зони окупації, а Берлін, який був у радянській зоні, — на чотири сектори. Ці заходи не мали на меті ліквідацію німецької державності та розчленування країни. Союзники хотіли підготувати умови для створення нової демократичної держави з подальшим укладенням з нею мирного договору.

Спершу союзні держави здійснювали у своїх зонах узгоджену політику, але почали виявлятися відмінності в підходах до відродження країни. Політика американських, французьких та англійських властей була спрямована на побудову демократії, заснованої на свободі особистості, приватній власності. Було дозволено діяльність демократичних партій. Так, на території трьох зон було створено Християнсько-демократичний союз (ХДС), а в Баварії — Християнсько-соціальний союз (ХСС), які утворили робочу співдружність ХДС-ХСС. Головою став Конрад Аденауер. Західні держави прагнули розширення господарських зв'язків між своїми зонами, тоді як СРСР намагався встановити тоталітарний режим. Це призвело до розколу країни на дві частини, радянська влада заборонила наземний зв'язок із західними зонами і заблокувала Західний Берлін.

США, Велика Британія і Франція розпочали підготовку до відбудови Німеччини на території трьох західних зон окупації. Було затверджено конституцію новоствореної держави ФРН, з парламентською формою правління. 20 вересня 1949 р. було проголошено Федеративну Республіку Німеччини. У відповідь на це 7 жовтня 1949 р., за підтримки СРСР, на території ра-

дянської зони було проголошено Німецьку Демократичну Республіку. З проголошенням ФРН і НДР відбувся повний розкол Німеччини.

Економіка ФРН розвивалась швидкими темпами. Важливу роль у її відбудові відіграла грошово-цінова реформа німецького уряду. Вона зупинила інфляцію, сприяла ліквідації “чорного ринку”, створила умови для відновлення економіки. Паралельно відбувалося формування органів державної влади, самоврядування та політичної системи країни. Посаду федерального канцлера Німеччини обійняв лідер ХДС-ХСС К. Аденауер.

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936 р., а у 1956 р. — подвоївся. Середньорічний приріст промислової продукції становив за період 1950–1960 рр. 9,6 % порівняно з 4 % у США і 3 % у Великобританії.

Бурхливе піднесення господарства країни у 50-х роках назвали “німецьким економічним дивом”. Передумовами цього “дива” були: збереження значною мірою промислового потенціалу західної частини країни, зменшення репараційних платежів на користь США, Англії та Франції; достатня кількість дешевої робочої сили, особливо після повернення 9 млн німців зі Східної Пруссії та інших районів, які мали високу дисципліну, любили порядок і готові були до відбудови країни за низької заробітної плати (у перші повоєнні роки вона була на 35 % меншою від довоєнної, а робочий тиждень — більшим); початок процесу докорінного оновлення основного капіталу в промисловості та сільському господарстві, раціоналізація та інтенсифікація праці.

США надали Західній Німеччині 3,9 млрд дол. допомоги згідно із планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження із федерального бюджету (30–32 % всіх видатків на економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Успішно розвивалися експортні галузі економіки.

Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції, як виробничого призначення, так і на

товари широкого вжитку. Крім того, ФРН у 50-х роках практично не мала військових витрат, що давало змогу робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-х років перевищував запаси Великобританії, Франції та скандинавських країн разом узятих.

Німеччина впевнено входила у світовий ринок. Цей процес був тісно пов'язаний з фінансовою допомогою США і спрямований на інтенсифікацію взаємних торгових зв'язків. Визнаним архітектором німецького “економічного дива” був Людвіг Ерхард, міністр економіки в урядах К. Аденауера. Він разом з групою неоліберальних економістів створив теорію “соціального ринкового господарства”, в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави неприпустиме. Теорія “соціального ринкового господарства” стала основою економічної політики західнонімецького уряду у наступні десятиліття.

Використовуючи свій могутній економічний потенціал, ФРН стала найактивнішим поборником європейської інтеграції, однією із засновниць Європейського економічного співтовариства у 1957 р.

Японія. Друга світова війна завершилася розгромом Японії. Окупаційна адміністрація здійснила в країні низку прогресивних реформ. Почало діяти антимонопольне законодавство, за яким були розпущені найбільші монопольні концерни, проведено податкову реформу, внаслідок якої зменшилися податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс ієни. Було проведено земельну реформу — держава викупила землю у поміщиків і продала селянам, що посилювало конкуренцію між виробниками, підвищило продуктивність праці. Частина селян знайшла роботу в містах, де створювалась нова промисловість. Уряд країни взяв курс на перебудову головних галузей промисловості.

Японське “економічне диво” розпочалося приблизно у 1948 р., через три роки після нищівної поразки і воєнних руйнувань, коли країна ще була під військовою окупацією. На початку 1953 р. Японія досягла довоєнного економічного рівня ВВП. Протягом 1953–1963 рр. її ВВП зріс у 3 рази, а його щорічний приріст становив 9 %, обсяг виробництва товарів зріс у 5 разів, а споживання подвоїлося. Від початку тріумфального економічного поступу і до 70-х років Японії вдалося утвердитися в ролі могутньої промислової держави.

Величезні американські капіталовкладення, а також внутрішні накопичення капіталу дали змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набув чинності закон про сприяння раціоналізації виробництва, за яким підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва та оновлення устаткування.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Швидко розвивалась чорна металургія, споруджувались доменні печі великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріалоозаощаджувальні технології. Японія наприкінці 70-х років перетворилася на один з найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Багато значних технічних розробок з’явилося і було запроваджено у масове виробництво на японських фірмах — нейлон, транзисторні приймачі, відеокамери і відеомагнітофони, комп’ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чіпи) та ін. Японія стала передовою країною в електронній промисловості.

Головним чинником економічного зростання була повсякденна наполеглива праця понад 120 млн людей, їх працелюбність, самовіддача, жертвність і високий патріотизм. Дуже ефективно виявилася в Японії система позиттивного наймання на роботу (патерналізму), за якою платня щорічно зростає і залежить від віку і стажу. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфі-

кації робітників, їхній добробут і відпочинок. Перехід працівника в іншу фірму — рідкісне явище і сприймається з осудом. Японські робітники працюють інтенсивніше, за нижчу платню, у них довший робочий день, тиждень. Це впливає на зниження собівартості продукції, її ціну.

Зовнішньоекономічні зв'язки і торгівля набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, надходить переважно із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Готову продукцію Японія вивозить до розвинених країн — США, Канади, Австралії, країн Європи. Наприкінці 70-х років на американській ринку було відправлено 40 % автомобілів, 16 % прокату чорних металів, 30 % радіоприймачів і магнітофонів. У свою чергу, із США до Японії надходило майже 86 % металобрухту, 42 % бавовни, 59 % пшениці.

Широкий експорт високоякісних і дешевих японських товарів призвів до зіткнення з діловими колами США і Західної Європи. Уряди Японії намагалися максимально загасити ці конфлікти. Разом з вирішенням складних економічних питань уряд займався і екологічними. Було прийнято чимало законодавчих актів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, розроблено екологічні стандарти, яким має відповідати виробництво, система штрафів за їх порушення.

Бурхливий повоєнний економічний розвиток Японії перетворив її на один із трьох центрів сучасної світової економіки разом із США та Західною Європою. Японському народу вдалося за історично короткий проміжок часу перетворити свою країну на економічно процвітаючу, демократичну, миролюбну державу, яка відіграє важливу роль у світовій політиці.

8.4. Господарство України на початку Другої світової війни

Початку Другої світової війни передувало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, розрахованого на 10 років. Водночас було складено “Таємний додатковий протокол”, за яким уряд Німеччини дав згоду на приєднання до СРСР польської частини Західної України, Західної Білорусії,

Литви, Латвії, Естонії. Німеччина дістала повну свободу дій в Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу військово-стратегічних матеріалів і продовольства. Від імені уряду Німеччини його підписав І. Риббентроп, а від уряду СРСР — В. Молотов. Цей договір цинічно ігнорував прийняті у цивілізованому світі принципи міжнародних відносин, розв'язав руки А. Гітлеру для агресії в Європі.

1 вересня 1939 р. німецькі війська вторглися на територію Польщі. Англія і Франція як союзники Польщі оголосили Німеччині війну. Але війна була “дивною” — бойових дій з боку цих країн не проводилось, оскільки у них було підписано угоди з Німеччиною про ненапад. Наприкінці вересня вся територія Польщі була окупована Німеччиною та військами Червоної Армії Радянського Союзу. Внаслідок цього до складу СРСР були приєднані відібрані у Польщі Східна Галичина і Західна Волинь.

Після перемоги над Польщею війська Вермахту та Червоної Армії у Бресті провели парад перемоги. Після цього Німеччина почала захоплення земель Західної Європи, як було домовлено в таємному протоколі, а СРСР активізував свої загарбницькі дії проти балтійських республік, Румунії та Фінляндії, наслідком яких було приєднання у 1940 р. до СРСР Північної Буковини і Південної Бессарабії.

Ввівши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику її радянізації. Було відкинута стару систему управління і впроваджувалася нова — радянська. Відразу було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт.

Деякі заходи нових властей спершу дістали у краї схвалення — розширювалась мережа шкіл, відкривались нові газети, вводилось безплатне медичне обслуговування. Це пояснювалось тим, що перші перетворення в економіці мало стосувалися інтересів українського населення, оскільки промисловість, торгівля і велике землеволодіння були в руках поляків та євреїв. Проте після націоналізації майже 2 тис. промислових середніх і великих підприємств відбулося погіршення становища значної частини населення, погляди людей почали змінюватися.

Водночас радянська влада вкладала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі східних районів привозили верстати, обладнання, машини. Особливо велику увагу приділяли підприємствам харчової, легкої та місцевої промисловості. На початку війни 1941 р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття, оскільки будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили кількість робочих місць. Одночасно розпочалося переселення робітників у східні райони України. Так, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. із Західної України на підприємства Донбасу було вивезено 17 тис. робітників.

Подібні процеси відбувалися і на селі. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. З часом у краї поступово почала здійснюватися земельна реформа. Суцільна колективізація сільськогосподарства не була її головною метою. Конфісковані землеволодіння поміщиків, монастирів і державних чиновників передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. До кінця 1939 р. було конфісовано майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Але лише половину цієї площі роздали селянам. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Навесні 1940 р. розпочалася колективізація сільських господарств. До середини 1941 р. було колективізовано до 13 % їх кількості. Західноукраїнські селяни не бажали йти до колгоспів, де надавалися великі пільги та технічна допомога. Радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспників. Важливішим за колективізацію сільського господарства для радянського режиму було зміцнення своїх західних кордонів.

Нові власті принесли в Західну Україну жорстокий політичний терор. Було розгромлено всі політичні партії та громадські організації, а їхніх керівників оголосили ворогами народу. Встановлювався контроль за кожним членом західноукраїнського суспільства, почалися репресії. Арешту підлягали власники фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативів, чиновники, священики, землевласники, інтелігенція.

Особливо поширеною стала депортація. Арештовували тисячі уявних “ворогів народу” — українців без будь-якого попередження, суду або якого-небудь звинувачення заганяли у вагони

для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці. Багато людей гинули. Всього із Західної України в 1939–1940 рр. було вислано, за різними підрахунками, від 10 до 20 % населення.

Націоналізація дрібних ремісничих підприємств та розгалуженої системи західноукраїнської кооперації, скорочення приватної торговельної мережі призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Дефіцитом стали хліб, м'ясопродукти, а в окремих районах навіть сіль і мило. Різко зросли ринкові ціни, розквітла спекуляція. Це негативно вплинуло на матеріальне становище населення і спричинило політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства.

Важким було становище і населення Східних областей України. Хоч наприкінці 30-х років масовий терор припинився, його жахливі наслідки згубно впливали на суспільство. На великих підприємствах відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність. Командно-адміністративна система намагалася всі труднощі в економіці усунути лише наказними методами — за найменше порушення людина звільнялася з роботи, а нерідко й позбавлялася волі. Було прийнято рішення про збільшення тривалості робочого дня, про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств та установ. Випуск неякісної і нестандартної продукції прирівнювався до свідомого заподіяння шкоди. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання так званого “соціалістичного змагання”.

На початку 40-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої матеріально-технічної бази соціалізму як потужного військово-промислового комплексу. В 1941 р. державні витрати на оборону становили понад 43 % союзного бюджету.

У цей час Україна видобувала 50,5 % від всього обсягу вугілля, виробляла 64,7 % чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7 % — електроенергії. Завдяки кільком урожайним рокам та запровадженню механізації, передовим методам агрокультури колгоспи України виростили понад 20 % загальносоюзного товарного хліба, 73 % — цукру, 20 % — м'яса.

Проте високі темпи індустріалізації та досягнення у низці галузей важкої промисловості були знівельовані авантюрною політикою комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

Отже, об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало велике позитивне значення. Вперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. Але репресивний радянський режим не приніс їм свободи, а лише переконав, що його майбутнє — це утворення незалежної соборної української держави.

8.5. Економічне становище України в 1941–1944 рр.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Спроба зупинити ворожі війська на державному кордоні не вдалася.

З початком вторгнення загарбників господарство України перебудовувалось на потреби оборони. Був збільшений робочий день, вводились обов'язкові понаднормові роботи. На виробництво боєприпасів, озброєння, військового обладнання переводилися машинобудівні заводи. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, понад 4 млн осіб, евакуйовано 30 тис. тракторів, понад 6 млн голів худоби. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях.

Те, що неможливо було вивезти, спалювали, оскільки в Україні застосовувалась тактика “спаленої землі”. У Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану і всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії. Знищувалось навіть те, що було вкрай необхідне для виживання населення, яке залишилося на окупованій німцями території. Все це негативно позначилося на його життєвому рівні. Хибна воєнна доктрина, відсутність завчасно складених планів евакуації внесли дезорганізацію в евакуаційні процеси. До рук німців потрапили великі матеріальні цінності та об'єкти стратегічного характеру.

Протягом літа–осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України. Неокупованими залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу та частина Криму.

Фашистський режим, який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити та колонізувати Україну, знищити її народ. Гітлер планував переселення в Україну в найближчі двадцять років 20 млн німців. Завоювання для арійської раси “життєвого простору” на Сході було частиною його стратегічного плану. Українці, як й інші слов’яни, вважалися нацистами неповноцінною расою, що володіє великими територіальними просторами і природними ресурсами, але не вміє ними розпоряджатись; їхнє історичне призначення полягало у тому, щоб прислужувати вищій арійській расі. План “Ост” передбачав знищення частини населення в Україні та переведення іншої частини в напіврабів. Ставлення до них з боку нацистів було не моральним, а суто технічним питанням: як найкраще використати місцевий людський потенціал для побудови тисячолітнього Рейху.

У містах і селах відбувалися масові страти населення. Жорстких репресій зазнало сільське населення. В ході репресій в Україні було вбито і замордовано 3,9 млн цивільного населення та 1,3 млн військовополонених. На території України було створено 150 концентраційних таборів. Іншим засобом винищення мирного населення мав стати голодомор. У грудні 1941 р. німецька адміністрація вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання Рейху з України шляхом зменшення кількості “надлишкових споживачів” — євреїв і населення українських міст, таких як Київ; для них навіть не встановлювалася норма пайка. В інших українських містах передбачалося різко скоротити ці норми. З метою припинення завезення продуктів харчування до міст на дорогах встановлювався спеціальний контроль і закривалися міські базари. Внаслідок цих заходів у великих містах склалася катастрофічна ситуація з продовольством.

Одним із заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили з України. У 1942 р. було запроваджено обов’язковий дворічний термін праці для всіх людей віком 18–20 років у Німеччині. Хати тих, хто не з’являвся на виїзд до Німеччини, спалювали. На роботу в промисловості та сільсько-

му господарстві Німеччини було вивезено 2,4 млн осіб, що становило 80 % усіх депортованих з СРСР.

З міркувань практичної доцільності фашисти зберегли колгоспну систему разом з адміністративним апаратом. Вони визнали радянські колгоспи й радгоспи найефективнішим способом вичакування з місцевого населення хліба і продовольства. Під час війни німці вивозили з України зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем. Промислові підприємства, які лишилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики “спаленої землі”, тобто знищували за собою все, що міг би використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна.

Збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд руб. в цінах 1940 р. Загальні збитки СРСР — 679 млрд руб., з яких 255 — Росії. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, дорівнювала майже 1,2 трлн руб. — 40 % національного багатства. На руїни було перетворено 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Без даху над головою залишилося 10 млн осіб. Проте найстрашнішими були людські втрати, які, за різними даними, в Україні становили від 7 до 15 млн осіб.

8.6. Особливості повоєнної відбудови економіки України

Відбудова зруйнованого війною господарства відбувалася у надзвичайно складних умовах. У розпал наступальних операцій Червоної Армії в серпні 1943 р. було прийнято рішення про невідкладну відбудову господарства в районах, визволених від

німецької окупації. Передбачалась відбудова вугільної, залізничної, металургійної, машинобудівної промисловості. Для цього було виділено понад 18 млрд крб, що становило 24 % загальної суми, виділеної урядом на відбудову радянських територій. Що ж до матеріальних збитків, яких зазнала Україна в роки війни, то вони становили 42 % загальних втрат СРСР. Слід зазначити, що в Україну було повернуто лише частину всього евакуйованого під час війни обладнання. За вивезене майно республіка не отримала ніякої компенсації, а за нове обладнання, яке надходило після війни, платила з власного бюджету.

Насамперед відновлювалися шляхи сполучення, мости, засоби зв'язку. Це здійснювалось як цивільним населенням, так і армійськими частинами. У ході війни було відбудовано понад 20 тис. км залізниць, 615 мостів. Наприкінці війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %, 15 % — чавуну, 11 % — сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію до 3 тис. великих промислових підприємств, що становило третину довоєнних виробничих потужностей. Промисловість працювала на забезпечення фронту боєприпасами, бойовою технікою, спорядженням.

Було відбудовано Дніпрогес, заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава — Київ. Наприкінці 1950 р. більше, ніж до війни, добували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо. Все це було досягнуто шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку ставало проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно екстенсивній основі. Понад 70 % робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди розвитку науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували залучити СРСР, у тому числі й Україну, в план Маршалла, але сталінський режим відмовився і переклав весь тягар відбудови на плечі народу.

Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Випереджаючими темпами розвивалася важка промисловість, хронічно відставали харчова та легка. Причиною цього були не тільки волюнтаризм керівництва та ігнорування життєвих інтересів людей, а й відставання сільського господарства, яке нездатне було забезпечити промисловість сировиною. Внаслідок війни та колективної системи господарювання сільськогосподарське виробництво повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук — у селі залишилися переважно жінки і діти.

Після війни, як і раніше, селянство залишалося найбільш ущемленою категорією суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а виживали вони лише за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Перша повоєнна зима у багатьох районах України була мало-сніжною, а весна і початок літа — найпосушливішими за кілька останніх десятиліть. Валовий збір зерна був у три рази нижчий, ніж у 1940 р. Почався голод, який охопив мільйони жителів України. Майже 800 тис. осіб загинуло. Мали місце випадки людоїдства. Рятуючись від біди, мільйони голодуючих почали тікати у західні області України, в міста, на новобудови. В той же час добірну пшеницю вивозили за кордон за розпорядженням партійно-державного керівництва СРСР.

Голод супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення, особливо селян. Крадіжка колгоспного або державного майна, у тому числі збирання колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. На вересень 1947 р. було направлено в суди понад 10 тис. таких справ. Голод було подолано лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай. Розпочалося повільне піднесення сільського господарства. Проте підхід до розв'язання аграрних проблем залишався старим: форсування виробництва в умовах жорстокої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі

почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Було введено грошові та натуральні податки, що призвело до знищення домашніх тварин, вирубування садів.

У 1947 р. перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані “агромаста”, що теоретично мало сприяти високоєфективному використанню дефіцитної сільськогосподарської техніки. Водночас передбачалась ліквідація присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Це спричинило велике невдоволення серед населення і уряд змушений був відмовитися від цього. У цілому до початку 50-х років сільське господарство залишалось збитковим. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства становила лише 84 % довоєнного рівня.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів, скорочення грошової маси, випущеної під час війни, було здійснено *грошову реформу*, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3 тис. руб. переоцінювалися у співвідношенні 1:1, від 3 до 10 тис. руб. — з розрахунку 3:2, а понад 10 тис. руб. — зменшувалися наполовину. Облігації державних позик замінювалися на облігації конверсійної двопроцентної позики 1948 р. у співвідношенні 3:1. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися 5:4, тобто вилучалось 20 % їхніх грошових коштів.

Здійснення цих заходів призвело до збільшення дотацій промисловості. В 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва і тарифи вантажоперевезень, а 31 березня 1950 р. підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу. Отже, радянський уряд боровся з інфляцією фактично за рахунок добробуту народу.

У перші повоєнні роки розпочалися індустріалізація та колективізація сільського господарства у *західних областях України*, які проводилися дуже швидкими темпами. Згідно з партійними рішеннями ці землі повинні були найближчими роками зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР. Відбувалося це у двох напрямках — відбудова та реконструкція традиційних галузей (нафтова, побутова, деревооброб-

на) та розвитку нових (машинобудування, приладобудування, хімічна, електротехнічна).

У більших містах краю почали будувати заводи-гіганти: найбільший у Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, низку заводів у Львові (автобусний, автотранспортувачів, кінескопів, телевізійний), Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях. Крім того, в західних областях розширювалися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угорське та інші родовища). У повоєнні роки відкрито перші пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні.

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10 % загальноукраїнського проти 3 % у 1940 р. Швидкими темпами зростала кількість промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. вона була у 6,8 раза більшою, ніж у 1940 р. Успіхи у розвитку промисловості свідчили про завершення процесу індустріалізації західних областей України. Проте індустріалізація здійснювалась без урахування економічної доцільності та наявності сировини. Не бралися до уваги проблеми охорони навколишнього середовища, хімічні заводи будувалися в курортних зонах.

У 1950 р. сталінський режим здійснив суцільну колективізацію сільського господарства краю. Її проводили тими самими методами, що й у 30-х роках в УРСР: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Середньої Азії. На початку 1950 р. було колективізовано 96 % селянських господарств і усупільнено 99,4 % орної землі.

Отже, у відбудові господарства України були певні успіхи, проте довоєнного рівня в провідних галузях промисловості не було досягнуто, темпи розвитку сільськогосподарського виробництва відставали від темпів розвитку промисловості, не задовольняли потреб населення у предметах споживання. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель спричинили велике незадоволення селянства.

Раціоналізація — характерна риса сучасного суспільного життя, підпорядкування розрахунку, виміру та контролю за всіма аспектами людської діяльності.

Тоталітарний режим — політичний лад, за яким державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), що знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору, політичного і духовного закабалення.

Фашизм — реакційна політична течія, що виникла в Італії 1919 р., пов'язана з режимом Муссоліні, який називається фашистським, а також форма тоталітаризму, відкрито терористична диктатура. Фашизмом також називають режим у Німеччині, встановлений Націонал-соціалістичною робітничою партією цієї країни в 1933 р.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ Контрольні запитання і завдання ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Які економічні наслідки Другої світової війни?
2. У чому полягає значення плану Маршалла для відбудови європейської економіки?
3. Проаналізуйте чинники, що сприяли “економічному диву” Німеччини та Японії в 50–60-х роках ХХ ст.
4. Проаналізуйте економічну політику радянського уряду на першому етапі Другої світової війни.
5. Якими були соціально-економічні наслідки приєднання західноукраїнських земель до УРСР?
6. Охарактеризуйте окупаційну політику фашистського режиму на українських землях.
7. Визначте економічні втрати України у роки Другої світової війни.
8. Назвіть причини та наслідки голоду 1946–1947 рр.
9. Якою була грошова реформа 1947 р.? Як вона вплинула на добробут населення?

1. У роки Другої світової війни економіка Німеччини:

- а) почала втрачати ознаки ринкової;
- б) стала більш ліберальною;
- в) перетворилася на індустріально-мілітаризовану економічну систему.

2. США розпочали переорієнтацію економіки на воєнний лад:

- а) з 1 вересня 1939 р.;
- б) з 22 червня 1941 р.;
- в) після 7 грудня 1941 р.

3. Промислове виробництво США з 1939 по 1944 р.:

- а) зросло більш ніж вдвічі;
- б) скоротилося більш ніж вдвічі;
- в) розвивалося стабільно.

4. Найбільшим замовником на виробництво зброї у США були:

- а) СРСР і Китай;
- б) Англія і Франція;
- в) американська держава (США).

5. Понад 4 роки під час Другої світової війни економікою Франції розпоряджались:

- а) Англія та США;
- б) США;
- в) Німеччина.

6. Війна перетворила Японію на:

- а) відсталу державу;
- б) індустріально-аграрну державу;
- в) аграрну державу.

7. Справжнє економічне піднесення під час війни пережила економіка:

- а) Німеччини та Японії;
- б) Англії та СРСР;
- в) США.

8. Важливим кроком до індустріального світового господарства стали:

- а) виплата репарацій Німеччиною;
- б) відбудова економіки СРСР;
- в) створення Міжнародного валютного фонду.

9. План Маршалла було запропоновано:

- а) 1945 р.;
- б) 1947 р.;
- в) 1949 р.

10. За планом Маршалла надавалась допомога у відновленні економіки 16 європейським країнам, а Радянському Союзу:

- а) не запропонували;
- б) запропонували, але він не погодився;
- в) було мало допомоги і він не обговорював цього.

11. План Маршалла здійснювався:

- а) з квітня 1948 р. по грудень 1951 р.;
- б) із січня 1948 р. по січень 1949 р.;
- в) з грудня 1947 р. по грудень 1955 р.

12. США видали за планом Маршалла майже:

- а) 51 млрд дол.;
- б) 17 млрд дол.;
- в) 30 млрд дол.

13. План Маршалла:

- а) позитивно вплинув на відновлення економіки Європи;
- б) негативно вплинув на відновлення економіки;
- в) майже нічого не змінив в економіці Європи.

14. Німецькому економічному диву сприяли:

- а) наявність дешевої робочої сили і менталітет народу;
- б) допомога за планом Маршалла;
- в) відсутність військових витрат;
- г) всі відповіді правильні.

15. Американська окупаційна влада в повосній Японії:

- а) стримувала економічний розвиток;
- б) сприяла демократизації та економічному розвитку;
- в) здійснювала політику терору та переслідування народу.

16. Радянський Союз у Західній Україні з жовтня 1939 р. по червень 1941 р. здійснював політику:

- а) створення економіки за радянським зразком;
- б) створення ринкової економіки;
- в) не втручався в економічний розвиток.

17. Відмова від участі в соціалістичному змаганні в СРСР розглядалась як:

- а) ознака нелояльності до влади;
- б) ознака демократизації в суспільстві;
- в) явище, на яке не зверталась увага.

18. А. Гітлер планував, захопивши Україну:

- а) встановити тісне співробітництво з українцями;
- б) переселити в Україну в найближчі 20 років 20 млн німців;
- в) переселити німців сюди якнайбільше, а українців та інші народи — винищувати.

19. На окупованій території України фашисти:

- а) зберегли колгоспну систему з трудовнями;
- б) ліквідували колгоспну систему;
- в) не втручалися в життя села.

20. Грошова реформа в СРСР 1947 р. здійснювалася:

- а) поступово і тривала багато років;
- б) конфіскаційними методами, які погіршували життя;
- в) змінювала тільки вид грошей.

21. Голод в Україні після Другої світової війни був:

- а) у 1946–1947 рр.;
- б) у 1945–1946 рр.;
- в) у 1947–1948 рр.

Відповіді: 1в, 2в, 3а, 4в, 5в, 6б, 7в, 8в, 9б, 10б, 11а, 12б, 13а, 14г, 15б, 16а, 17а, 18в, 19а, 20б, 21а.

ГОСПОДАРСТВО РОЗВИНЕНИХ КРАЇН СВІТУ ТА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX ст. — на початку XXI ст.

9.1. Характеристика та специфічні риси економіки розвинених країн

Після Другої світової війни світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, держав соціалістичного табору та країн, що розвиваються, які виникли після розпаду колоніальної системи. Головним напрямом економічного розвитку всіх країн була індустріалізація. Швидко змінювалася структура національних господарств, чому сприяли розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій), розширилися і розвинулись всі форми міжнародних економічних відносин.

Група розвинених країн втілила досягнення світової економіки. У другій половині XX ст. вони перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Було здійснено різкий поворот в інвестиційній сфері у напрямі збільшення кількості товарів масового споживання і розвитку соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було запровадження механізації та автоматизації виробництва, нових досягнень науки, техніки і технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг.

Одночасно із вдосконаленням структури виробництва відбулося підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася *промисловість*, особливо обробна. Провідна роль належала машинобудуванню. Друге місце за темпами розвитку посідала електротехнічна галузь. Виникли нові галузі — аерокосмічна, радіоелектронна. Прискореними темпами зростало виробництво електроенергії, газопостачання, продукції хімічної промисловості.

У цей час через зменшення запасів національних родовищ руди і вугілля, збільшення використання імпоротної нафти в цих країнах почали уповільнюватись темпи розвитку економіки, скорочуватись частки добувних галузей у ВВП. Відбувся перехід на нафтогазову сировинну базу.

У *сільському господарстві* в економічно розвинених країнах розпочалося широке впровадження досягнень НТП, машинне виробництво стандартизованої продукції землеробства. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь. Посилилася концентрація виробництва. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві.

Позитивній динаміці та структурним зрушенням у національних господарствах економічно розвинених держав сприяла *науково-технічна революція*, яка відбулась в середині 50-х років ХХ ст. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин, з'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною, виникли нові технології — лазерна, плазмова. З'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки на постіндустріальну. Із середини 70-х років швидко зростало виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які давали змогу швидко переходити на випуск нових видів товарів. Ще у 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а у 1974 р. було створено перший робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х років розпочався розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії — будувалися атомні електростанції. Почали швидко розвиватись біотехнології — ще одна важлива галузь постіндустріального господарства.

У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва. Зменшуються енергоємність, матеріалоемність та трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину та обладнання. Скорочується кількість робочої сили, зайнятої в матеріальному виробництві. Водночас дуже швидко зростає сфера послуг. Змінюються характер і зміст праці. Різко підвищується соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються нові засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки. Наука перетворилася на безпосередню виробничу силу, скоротився термін від зародження наукової ідеї до її реалізації і втілення у виробництво. З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, які фінансувалися державним і приватним капіталом з метою розроблення і випуску нової продукції (технопарки).

Розвиток національних господарств підтримувався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на екстенсивний розвиток, розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

Це був період, коли розпочалося злиття та поглинання фірм різних галузей господарства, виникали могутні монополістичні об'єднання. Масовим явищем також стало виникнення *транснаціональних корпорацій* — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років у світі діяло майже 100 тис. подібних корпорацій.

У таких умовах зростала *економічна роль держави*, яка в багатьох розвинених країнах була власником 15–25 % національного багатства. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і роз-

поділ електроенергії, у водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії та позики для розвитку нових конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації “старих”. Значні кошти витрачалися на військові замовлення. У 1970 р. в США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40 %, у Японії — 7,1, ФРН — 23,7, Великобританії — 13,7, Франції — 16,7 %.

Велике значення у державному регулюванні мало впровадження податкових стимулів: прискореної амортизації, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків. Також уряди економічно розвинених держав внаслідок виникнення грошових криз почали втручатися у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років до “структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на захопленні розвитку і вдосконаленні певних галузей, регулюванні структури господарства з урахуванням прогресивних змін у світі. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

Швидкий розвиток економіки в економічно розвинених країнах сприяв *підвищенню життєвого рівня населення*, збільшенню доходів громадян. У 50-х роках в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Підвищення доходів спричинило зростання споживацьких витрат і зміну структури споживання — населення дедалі менше грошей витратало на харчування і більше — на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Активний економічний розвиток давав змогу виділяти значні бюджетні кошти на створення систем соціального забезпечення і виконання відповідних програм з надання громадянам соціальної допомоги, запровадження соціального страхування, гарантування державної підтримки протягом всього життя інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був менший від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати в західних країнах становили 60 % національного бюджету. Працездатне населення було охоплене різноманітними видами страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, настання пенсійного віку.

Проте в другій половині ХХ ст. у провідних індустріальних країнах разом з бурхливим піднесенням економічного розвитку спостерігався і його спад. Так, у 1974–1975 рр. вони відчували гостру економічну кризу, яка супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США — на 3 %, у ФРН — на 7,5, в Японії — на 14 %. Подібний спад мав місце і в інших розвинених країнах, що засвідчило початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки.

Однією з причин кризи було підвищення у кілька разів цін на нафту і нафтопродукти у 1973 р. країнами — експортерами нафти. Внаслідок цього зросли витрати виробництва, вартість товарів. Подорожчання енергоресурсів зачепило не лише товаровиробників, а й домашні господарства, сімейні бюджети. Внаслідок цього скоротився попит споживачів на велику кількість товарів. Особливо постраждали експортні галузі промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і відповідно зменшення товарообороту.

Вихід із кризи був відносно швидким і вже у 1976–1977 рр. було подолано “нафтовий шок”, досягнуто значного приросту виробництва у традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, біотехнології, виробництва роботів.

Почали розвиватися інноваційні технології у фінансовій сфері. Акціонери, різні інвестиційні компанії та інші фінансові інститути ставали основними інвесторами економіки, відсунувши комерційні банки. Це привело до зміни пріоритетів у фінансовій сфері — зростала роль торгівлі цінними паперами на біржах і позабіржових установах.

Наслідком економічного розвитку провідних країн світу стало *виділення трьох панівних центрів*: США, Японії, Західної Європи (точніше, країн Європейського Союзу). У 1990 р. на ці країни припадало 59,3 % світового експорту (США — 11,5, ЄС — 39,4, Японія — 8,4 %) та 60,7 % світового імпорту (США — 14,5, ЄС — 39,6, Японія — 6,6 %).

9.2. Основи економічного зростання США

Економіка США, як свідчить міжнародна статистика, забезпечує найвищі показники ВВП на душу населення. Цьому сприяло у ХХ ст. те, що науково-технічний прогрес здійснювався вищими темпами, ніж в інших країнах. Наявність вже досить розвинутої технічної бази, капіталу та інтелектуального потенціалу дала змогу США випереджати своїх конкурентів принаймні на один крок за кожного ривка НТП. Уряд США завжди з великою увагою ставився до розвитку інноваційної сфери, її ролі в національній економіці. Ще в 1980 р. частка уряду у фінансуванні інноваційних розробок у промисловості становила 31,5 %, у 90-х роках вона знизилась до 15,5 %, тоді як частка приватних компаній зросла з 65,1 до 74,5 %. На 1 дол., вкладений у науково-дослідні та конструкторські роботи, припадало 9 дол. зростання ВВП. На сьогодні США — це країна з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовими порівняно з іншими країнами світу галузевою і відтворювальною структурами.

Економіка США є найтипівішим проявом постіндустріального етапу розвитку — провідною сферою виступають послуги, частка яких у ВВП становить 75 %, тоді як промисловості — 23 %, сільського господарства — 2 %. Понад 25 % сфери послуг припадає на фінансові операції, страхування і операції з нерухомістю, 22 % — на торгівлю, 26 % — на ділові, юридичні та соціальні послуги, 8,5 % — на транспорт і зв'язок, 18,5 % — на державне управління.

Однією з динамічних галузей сфери послуг є фінанси і кредит. Нью-Йорк є провідним фінансовим центром світової економіки, а його фондова біржа — найбільшою у світі. Роль цього міста особливо важлива в емісії акцій і облігацій, а також у торгівлі цінними паперами. Частка США на світовому ринку акцій становила у 2000 р. 48 %, а на ринку боргових цінних паперів — 45 %. Ринок акцій зріз з 1,4 трлн дол. у 1980 р. до 15 трлн дол. у 2000 р., що засвідчує зростаючу динаміку капіталізації американського ринку. США мають дуже місткий внутрішній ринок капіталу, який поглинає не тільки національний капітал, а й залучений ззовні. Приріст іноземних активів у США в 2000 р. становив 953 трлн дол., у тому числі прями інвестиції — 316,5 млрд,

портфельні — 446 млрд дол. Водночас приріст американських активів за рубежем становив 553 млрд дол. Приплив капіталу до США перевищував їх відплив за кордон.

За обсягом зовнішньої торгівлі США перевищують будь-яку країну світу, в тому числі й ЄС. У 2000 р. експорт становив 773 млрд дол., а імпорт — 1223 млрд дол., від’ємне сальдо — 450 млрд. дол. З початку 70-х років зовнішня торгівля товарами постійно має негативне сальдо. Тільки в торгівлі найпередовішими технологіями США мають актив.

Така товарна структура зовнішньої торгівлі типова для високорозвиненої країни. Перше місце посідають товари з високим ступенем обробки, капіталомісткі та наукоємні. Водночас в імпорті товарів велику частку мають вироби легкої промисловості — 23 %, що пояснюється високою конкурентоспроможністю дешевих товарів із країн, що розвиваються.

Промисловість США є найпотужнішою у світі. На цю країну припадає 20 % виробництва промислових товарів. Продуктивність праці в американській промисловості вища від усіх її конкурентів. Статистика США поділяє її на добувну, обробну і енергетику. Частка обробної промисловості становить 80 %. Водночас США посідають перше місце у світі за виробництвом електроенергії, а також входять у провідну групу країн за видобутком вугілля, нафти, газу, руд чорних і кольорових металів. Коли у 80-х роках виявилися структурні диспропорції, металургія, автомобілебудування, суднобудування, на які припадало більше половини випуску всієї продукції, почали втрачати конкурентоспроможність через зношеність основних фондів, США закрили десятки сталеливарних підприємств, активізували процес концентрування капіталу, що супроводжувався злиттям і поглинанням сотень компаній. Основна увага приділялася прискоренню розвитку новітніх технологій та високотехнічних галузей. Зменшилася роль текстильної та металургійної галузей, автомобілебудування, але прискорився розвиток аерокосмічної промисловості, електронної, виробництва нових матеріалів, лазерної техніки, робототехніки. Саме інвестиції в новітні технології спричинили високі темпи зростання американської економіки. Провідними компаніями в цих галузях є “Майкрософт”, “Інтернешнл бізнес машинз”, “Дженерал моторс”, “Форд”, “Дже-

нерал електрик”. Кожне десятиріччя витрати на науково-дослідні та конструкторські роботи подвоюються.

Сільське господарство США виробляє найбільші у світі обсяги продукції. Вони посідають друге місце за виробництвом зерна і м'яса після Китаю. Частка США на світовому продовольчому ринку становить 15 %. Вони постачають на світовий ринок 50 % кукурудзи, 20 % яловичини, третину пшениці. Країна є найбільшим у світі виробником сої та цитрусових, належить до провідних країн за збором бавовни та цукрової тростини.

Основною організаційною формою в сільському виробництві є фермерські господарства, які поділяються на сімейні, спільні, сільськогосподарські корпорації. Переважають сімейні ферми, частка яких у кількості господарств становить 80 %, за площею земельних угідь — 65 %, за обсягом реалізації продукції — 60 %. Водночас швидко розвиваються кооперативні господарства, які реалізують майже чверть сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство США цілком індустріалізоване, технічно оснащене і має високу продуктивність. Науково-технічний прогрес проникає досить успішно в цю сферу економіки, втілюються здобутки біотехнологій, впроваджуються новітня техніка, прогресивні методи господарювання. Водночас сільське господарство перебуває під особливим захистом уряду, фермери отримують дотації з бюджету, мають податкові пільги і субсидії при експорті. Один сільгоспвиробник забезпечує продовольством 98 громадян.

Економіка США характеризується високою динамічністю розвитку і на початку XXI ст. Як і всі країни з ринковою економікою, вони не позбавлені впливу економічних циклів, проте їх економічний розвиток вирізняється більшою стабільністю порівняно з іншими країнами. Темпи розвитку економіки США за останні роки засвідчують тенденцію до зростання. В 1995 р. зростання ВВП становило 2,3 %, 1996 р. — 3,7, 1998 р. — 4,3, 1999 р. — 4,2, 2000 р. — 5 %, у 2001–2006 рр. перебувало у межах 3–4 %.

За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) США очікує незначне зниження темпів зростання ВВП до 2,7 % у 2008 р., яке буде компенсоване підвищен-

ням цього показника в Європі. Темпи промислового виробництва у США передбачаються на рівні 4 % .

Високим темпам зростання економіки сприяє зростання добробуту значної частини населення — середній дохід американця перевищує 40 тис. дол. на рік. На зростання купівельної спроможності впливає відносно невисокий рівень безробіття, який має тенденцію до зниження і перебуває останніми роками на рівні 4,5–5 % . Те саме стосується і рівня інфляції, який не перевищує 2 % .

Отже, за більшістю найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступенем насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку США випереджують своїх конкурентів. Проте поступово втрачають позиції у рівні зростання продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. Прогнозується, що США з часом втратять свою першість у машинобудуванні, її займуть країни ЄС.

9.3. Економічний розвиток Японії

Японія наприкінці ХХ ст. — економічно могутня держава, що має промисловість, оснащену найновішими технологіями, великі валютно-фінансові ресурси та займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні — одні з найвищих у світі. Причому за останні десятиріччя зростання продуктивності праці випереджало зростання заробітної плати, яка поступово стала однією з найвищих у світі. Японія посідає перше місце за тоннажем торговельного морського флоту і виловом риби.

На відміну від США Японія небагата на природні ресурси. Вона має незначні поклади вугілля і мідної руди. Земельні ресурси дуже обмежені, обробляється тільки 14 % всієї площі країни. Тому економіка має специфічну структуру: спеціалізується на виробництві та експорті готової продукції, а імпортує мінеральну і сільськогосподарську сировину, продовольство. Імпорт енергоносіїв становить 80 % їх споживання в країні.

Слід зазначити, що японці неохоче сприймають іноземні інвестиції. Менталітет японця сформований так, що він впевнений: “японське — найкраще”, і надає перевагу національним товарам перед іноземними. Тому частка іноземних інвестицій в японській економіці незрівнянно нижча, ніж японських в інших країнах.

За обсягами ВВП Японія поступається тільки США, а за дуповими вимірами — навіть випереджає. Її частка у світовому ВВП становить 14 %, у світовому промисловому виробництві — 12 %. Промисловість Японії, починаючи із 70-х років, суттєво змінила свою структуру. Різке підвищення цін на нафту на світовому ринку негативно позначилося на розвитку енергоємних і металоємних виробництв. Енергетична криза спонукала до впровадження енергозберігаючих технологій, значного скорочення витрат палива на випуск одиниці продукції. Швидкими темпами почали розвиватися наукоємні виробництва — електроніка, робототехніка, аерокосмічна техніка, телекомунікаційні засоби. Частка машинобудування зросла з 30 % у 60-х роках до 60 % в 90-х.

Японія перебуває серед світових лідерів за виробництвом чорних металів, електроенергії, автомобілів і мотоциклів, суден, літальної техніки, комп’ютерної техніки, тракторів, металообробного устаткування. Частка Японії у світовому виробництві телевізорів становить 60 %, роботів — 50 %, напівпровідників — 40 %, штучних волокон — 12 %, у виплавці сталі — 14 %.

Японія — одна з найбільших торгових держав світу, причому 98 % її експорту припадає на готові промислові вироби, які завойовують ринки майже всіх країн світу завдяки високій якості та надійності.

Сільське господарство, незважаючи на дефіцит земельних площ, забезпечує 70 % потреб країни в продуктах харчування. Основні культури — рис, картопля, цукрова тростина, цитрусові. Значна частина овочевих культур вирощується в штучному середовищі. Сільське господарство вирізняється високою інтенсивністю, врожайністю і значним рівнем хімізації.

Особливістю японської економіки є об’єднання приватних підприємств у різні асоціації, кооперативи, союзи. Деякі з них перетворилися на великі концерни світового значення. У про-

мисловості широко відомі такі корпорації, як “Тойота моторс”, “Мацусіта електрик”, “Соні”, “Хонда моторс”, “Хітачі”, “Фудзі-цу”, “Фудзі фото фільм”.

У сфері послуг найбільшого значення набули торгівля, фінансові, банківські послуги, інформатика, зв’язок, туризм. Зростає роль послуг, пов’язаних з обслуговуванням виробництва: консалтинг, інжиніринг, маркетинг.

Із середини 80-х років Японія стала найбільшим кредитором світу — загальна сума її зарубіжних активів перевищує 1 трлн дол. (2000 р.). Золотовалютні резерви країни становлять майже 400 млрд дол., що значно більше, ніж у будь-якій країні світу. Японія не має зовнішніх боргів, перевищення її активів над зобов’язаннями досягає 600 млрд дол. За експортом прямих інвестицій Японія у 80-х роках посідала перше місце, у 90-х поступилася США та Франції. Найбільшими інвесторами є компанії “Хітачі”, “Мацусіта”, “Тойота”, “Соні”. Основна частка інвестицій спрямовується до США.

Кредитно-фінансова система Японії представлена приватними і державними банками. Державі підпорядковані Центральний банк Японії та Японський банк розвитку. Серед приватних банків є група найбільших у світі, вісім з них перебувають у першій світовій десятці. Японську фінансову систему об’єднує міжбанківська інформаційна система телекомунікацій, яка пов’язує 5300 фінансових організацій і 42 тис. філій, що сприяє оперативному переказу коштів.

Динаміка економічного розвитку Японії не вирізняється стабільністю і залежить від розвитку економічних процесів, які відбуваються у світі. Якщо в 50-х роках приріст ВВП був дуже високий і становив 15 %, а в 60-х роках — 11 %, то в 70–80-х роках знизився до 3,8–4,5 %, що пояснюється енергетичною кризою та структурною перебудовою промисловості. У 90-х роках спостерігався вкрай низький темп приросту ВВП — в середньому 1,4 %, що значно нижче від темпів розвитку інших розвинутих країн. У 2000 р. здавалося, що японська економіка вже виходить із стагнації, але вона затягнулася і на 2001–2002 рр. Лише в 2003 р. почали зростати обсяги виробництва — приріст ВВП становив 2,5 %, у 2004 р. — 2,3, у 2005 р. — 2,6, у 2006 р. — 2,8 %. Темпи промислового виробництва за 2003–2006 рр. зросли з 2,5 до 4,4 %.

За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) в Японії очікується незначне зниження темпів зростання ВВП до 2,0 % у 2007–2008 рр.

Спад виробництва призводить до масового звільнення робітників, зростання безробіття. Якщо у 1995 р. рівень безробіття становив 3,2 %, то в 2000 р. — 4,7, у 2002 р. — 5,3 і до 2005 р. він знизився до 3,7 %.

Загальний стан економіки позначився на фондовому ринку Японії. З 1990 р. до 2001 р. головний фінансовий індекс Ніккей-225 знизився на 64 %, тоді як його американський аналог Доу-Джонс зріс на 321 %. Японією прокотилася хвиля банкрутств, постраждали десятки тисяч компаній. Для стимулювання економіки уряд збільшив державні витрати, внаслідок чого значно зріс внутрішній борг.

Причини такого тривалого спаду японської економіки пов'язані з перекосами в макроекономіці. Капітал, який надходив від експорту, використовувався не стільки для вкладання у виробничі потужності промислових підприємств, скільки у спекулятивні операції з акціями та нерухомістю. Курси акцій та ціни на землю штучно завищувались, акції купувались для подальшого їх перепродажу. Криза фінансової сфери позначилася на реальних секторах економіки. Банкрутство банків спровокувало масове розорення компаній. Почався вплив капіталу і виробництва за кордон у філії японських корпорацій та спільні підприємства.

Однією з причин спаду була також тривала дефляція. Рівень внутрішніх цін на споживчі товари постійно знижувався, тому домогосподарства відкладали закупівлі, очікуючи ще більшого їх зниження. У 2004–2006 рр. рівень інфляції в Японії становив 0,1–0,3 %, а у 2000 р. — 0,7 %.

Спад в економіці Японії зумовлений і зовнішніми чинниками, одним з яких було падіння темпів економічного розвитку в США, які є найбільшим ринком збуту японських товарів. До того ж політика США була спрямована на послаблення свого основного конкурента шляхом встановлення протекціоністських перешкод, переважно нетарифного характеру, — вимоги добровільного скорочення експорту.

9.4. Економіка країн Західної Європи

З огляду на рівень економічного розвитку в повоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Великобританія та Італія. На цю “велику четвірку” припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинених країн світу знизилась порівняно з 60-ми роками, ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною “винуватицею” зменшення питомої ваги “четвірки” у західноєвропейській економіці є Англія, частка якої, починаючи з 1960 р., зменшилась у ВВП Західної Європи на 25 %. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період трохи підвищилась. Найрозвиненішою і стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку не вплинуло навіть об’єднання з НДР, яке відбулося 3 жовтня 1990 р., що вимагало використання величезних ресурсів на “підтягування” її економіки. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП становить майже 20 %.

ФРН. Це одна з найрозвиненіших країн світу, яка входить до “Великої сімки” найпотужніших і найвпливовіших держав. За рівнем ВВП посідає третє місце у світі. Вона більше, ніж США та Японія, залежить від світового ринку. Її частка у світовому експорті становить 10 %, а за обсягом товарообігу вона посідає друге місце у світі після США. Частка експорту у ВВП сягає понад 20 %, що є одним з найвищих показників серед найрозвиненіших країн. ФРН має одну з найкращих у світі систему соціального захисту населення, високий рівень заробітної плати, але за розміром ВВП на душу населення вона поступається США, Японії і Канаді.

Серед найрозвиненіших країн Німеччина має найбільшу частку промисловості. У структурі ВВП промисловість займає 34,3 %, послуги — 64,6, сільське господарство — 1,1 %. Якщо раніше основою промисловості була важка індустрія, то поступово під впливом науково-технічного прогресу вона трансформувалася. Знизилася частка вугільної промисловості, чорної металургії, але підвищилась питома вага електроніки, приладобудування, автомобільної та авіакосмічної промисловості. Проте і нині Німеччина є найбільшим експортером

продукції важкого машинобудування, металообробної техніки, хімічної продукції.

Найконкурентнішими галузями є автомобілебудування, літакобудування, виробництво локомотивів і вагонів, верстатобудування, виготовлення приладів, точна механіка і оптика, електротехнічна, хімічна і фармацевтична промисловість. Після возз'єднання західної і східної частин Німеччини відбулись подальші структурні зміни. На Сході було закрито більшість підприємств чорної металургії та важкого машинобудування, а розбудовувались підприємства з виробництва оптики, точної механіки, харчової промисловості. Широко відомі традиційні галузі країни — пивоваріння та виноорбство.

Промисловість Німеччини вирізняється високим рівнем концентрування виробництва. На 2 % підприємств працює 30 % всіх зайнятих у промисловості. На початку 90-х років серед 50 найбільших компаній світу сім було німецьких. Найбільшими і найвідомішими є корпорації “Фольксваген”, “БМВ”, “Даймлер-Бенц”, у хімічній промисловості — “Техст”, “Байер”, “БАСФ”, електроконцерн “Сіменс”, група “БОШ”.

Промислова політика уряду спрямована на підвищення конкурентоспроможності продукції, стимулювання розвитку наукоємних галузей. Держава створює сприятливі умови для кооперування економіки з наукою, підтримує малі та середні підприємства у впровадженні нових технологій, інноваційних заходів.

Сільське господарство забезпечує потреби країни у продовольстві на 80 %, а в пшениці, цукрі, яловичині, сирі — повністю. Типовим для країни є середнє за розміром підприємство. Майже 90 % господарств мають площу 50 га. Основою сільського господарства є тваринництво. Про високий індустріальний рівень сільського господарства свідчать такі дані: на одиницю площі тут нараховується тракторів в 4 рази більше, ніж у США. Держава здійснює активну політику, надаючи податкові пільги фермерам, підвищуючи тарифи на продукцію з-за меж ЄС.

За розвитком сфери послуг Німеччина поступається іншим високорозвиненим країнам. Основними галузями є торгівля, транспорт, банківські та фінансові послуги, державне управління. Німеччина має розвинуту банківську систему. Німецький федеративний банк є емісійним банком. Очолює федеральний

банк Рада центральних банків ЄС. Серед приватних банків найпотужнішими є “Дойче банк”, “Дрезднер банк”, “Коммерц-банк”. Всього в Німеччині 330 кредитних банків, 704 — ощадні каси, 33 — іпотечні, 3 — кооперативні банки та ін.

Високими темпами зростають операції з цінними паперами на фондових біржах, яких в Німеччині вісім. Найбільша є у Франкфурті, яка посідає четверте місце після Нью-Йорка, Токіо та Лондона. Німецька марка, яка тривалий час була другою після долара США резервною валютою у світовій економіці, замінюється на спільну валюту Європейського Союзу — євро.

Динаміка розвитку економіки ФРН визначається спадами і підйомами. Найвищих темпів розвитку економіка досягла в 50-х роках, коли було впроваджено неоліберальну модель. Приріст ВВП становив 15–20 %. У 60-х роках через великі соціальні витрати держави почалася криза, але вона була нетривалою, розпочалося піднесення економіки — 5–7 % щорічного приросту ВВП. Криза 1974–1975 рр. сильніше вразила економіку країни: ВВП скоротився на 12 %, ціни зросли на 7 %, промислове виробництво скоротилося на 12 %, посилилося безробіття. Вихід із кризи був повільний, але в 1980–1982 рр. сталася нова криза, що супроводжувалася масовим банкрутством підприємств та зниженням рівня життя. На початку 90-х років внаслідок об'єднання Західної і Східної Німеччини виникла нова криза, але вже в 1993 р. почалося економічне зростання. В 1994 р. темпи приросту ВВП становили 2,3 % і не перевищували цей рівень до 2000 р. — 3 %. У 2003–2006 рр. він був на рівні 1–2 %.

Зовнішня торгівля Німеччини постійно має позитивне сальдо — експорт товарів перевищує імпорт. Причиною цього є стимулювання зовнішньоекономічної діяльності розвинутою системою фінансування і страхування. Експорт фінансується спеціальними закладами — Товариством кредитування експорту і Кредитним закладом з реконструкції. Зростанню обсягів експорту сприяє висока якість німецьких товарів. Основними торговельними партнерами Німеччини є країни — члени ЄС, але в 90-х роках швидко починає зростати товарообіг з країнами Центральної і Східної Європи.

Високі заробітна плата і податки спонукають німецьких підприємців до інвестування в зарубіжні економіки. Переважна

частина інвестицій спрямовується в розвинені країни (до 75 %) — США та ЄС, а також в Угорщину та Чехію. Щоб компенсувати можливий економічний ризик щодо інвестицій в країни, що розвиваються, федеральний уряд створив спеціальний механізм стимулювання — було укладено угоди із 104 країнами про захист інвестицій. Засноване державою Німецьке товариство у справах капіталовкладень та розвитку сприяє прямим інвестиціям німецьких фірм. Середнім підприємствам для створення філій та трансферу технологій в країни, що розвиваються, надаються кредити під сприятливі відсотки та безповоротні позики.

Франція. Це високорозвинена країна, яка має значний вплив як на міжнародні світові відносини, так і світову політику. Вона є членом “Великої сімки”, посідає друге місце за економічним потенціалом в ЄС. За розмірами ВВП — на четвертому місці у світі після США, Японії та ФРН. Країна є значним експортером капіталу, за обсягами банківської діяльності перебуває на третьому місці у світі, а за виробництвом сільськогосподарської продукції та зовнішнім товарооборотом — на четвертому. Вона активно експортує туристичні послуги, приймаючи багато туристів з усього світу.

У 50–60-х роках минулого століття політика Франції була спрямована на розвиток промисловості, середні темпи зростання якої в цей час становили 7,6 %. У 70-х роках почалися важливі структурні зміни всередині промисловості — випереджаючими темпами зростало виробництво машин, устаткування, автомобілів. На перші місця у її структурі вийшли електротехнічне машинобудування, авіаційна та автомобільна промисловість. У 80–90-х роках особливо збільшилась частка виробництва електроніки і аерокосмічної техніки, але істотно зменшилась частка металургії та важкого машинобудування. Франція посіла провідне місце за виробництвом ракет, літаків, локомотивів, устаткування для атомних електростанцій. До того ж вона володіє передовими технологіями в обробці рідкісноземельних металів (германій, радій, титан, хром) і має високі позиції в кольоровій металургії та виробництві алюмінію.

Аерокосмічна промисловість Франції є однією з найдинамічніших у світі. Вона тісно пов’язана з розвитком військово-

промислового комплексу. Тут провідні позиції займають компанії “Аероспасьяль”, “Снекма”, “Дассо”.

Високий рівень розвитку і концентрації має автомобільна промисловість, переважна більшість сучасних автомобілів випускається фірмами “Рено” і “Пежо-Ситроен”. Французькі автомобілі традиційно вирізняються своєю якістю і знаходять широкий ринок збуту.

Франція не має своїх запасів нафти або газу, тому енергетика її ґрунтується на атомних електростанціях, оскільки використання вугілля для виробництва електроенергії неефективне. Частка електроенергії, виробленої на АЕС, досягає 76 % — це найвищий показник у світі.

Країна має високорозвинену харчову промисловість, яка за обсягами виробництва поступається тільки ФРН. У структурі галузі провідні позиції мають цукрова, виноробна, олійна, борошномельна, м'ясо-молочна промисловість.

У 80–90-х роках у Франції розпочався постіндустріальний розвиток економіки. Визначальною тенденцією було зниження частки промисловості у ВВП до 24 % і зростання сфери послуг до 72 %, а на сільське господарство припадало 4 %.

Загалом динаміка розвитку економіки Франції характеризувалася нерівномірністю, на неї, як і на сусідні країни, впливали енергетичні та структурні кризи. Період 1974–1996 рр. французи називають “тридцять гірких років”, але в цей час було впроваджено новітні галузі, знизилась матеріало- та енергомісткість виробництва, зросла продуктивність праці, підвищились інвестиції, скоротилось безробіття. Якщо у 1991 р. темп зростання ВВП становив 0,8 %, то в 2000 р. — 3,3 %. На початку XXI ст. ВВП дорівнював 1,2–2,2 %. Промисловість за 1991–2000 рр. зросла з 0,3 % до 13 %, проте в 2001–2006 рр. ці темпи не перевищували 2 %.

Соціальна політика завжди була пріоритетною складовою політики всіх урядів Франції. Витрати на соціальну сферу становили 60 % бюджету і значно перевищували витрати інших західноєвропейських країн, що певною мірою негативно вплинуло на конкурентоспроможність французької економіки. Водночас Франція мала високий рівень безробіття, який в 90-х роках досягав 12,5 % економічно активного населення, в 2001–2006 рр. — в межах 10–8 %.

Аграрний сектор Франції — один з найрозвинутіших у світі. Вона вирощує пшеницю, ячмінь, цукровий буряк, фрукти та овочі, виробляє вино, молоко, масло. Конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції найвища в ЄС, оскільки уряд надає субсидії та пільги сільгоспвиробникам.

У сфері послуг найбільше значення має фінансово-кредитна система. Основна частина банківських операцій припадає на три банки — “Банк національ де Парі”, “Креді Ліоне” і “Сосьєте женераль”. Аграрний сектор економіки обслуговує “Креді агріль”. Навколо французьких банків формуються фінансово-промислові групи.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині ХХ ст. у провідних країнах світу зумовив створення концепції *постіндустріального суспільства*. Її головним теоретиком був американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 70-х років вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була фізична сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стають знання та інтелект. Метою такого суспільства є не кількість вироблених благ, а якість життя. Провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають представники інтелектуальних професій, науковці, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

9.5. Інтеграційні процеси в Західній Європі — створення Європейського Союзу

З розвитком міжнародних інтеграційних процесів все більшого значення набуває формування регіональних об'єднань країн. Інтеграційні процеси охоплюють насамперед країни високого рівня розвитку. Компактне розміщення, спільні історичні та культурні умови розвитку сприяють інтеграції в єдине економічне утворення. Міжнародна економічна інтеграція швидкими темпами почала розвиватися у другій половині ХХ ст. У ХХІ ст. вона поширюється як територіально, охоплюючи нові країни і

регіони, так і вглибину, поєднуючи виробництво товарів і послуг, торгівлю, валютно-кредитну сферу, інформаційне середовище, науку і культуру.

Міжнародна економічна інтеграція розвивається від найпростіших форм до більш складних і досконалих, переходячи з нижчого рівня до вищого. Найпростішою формою інтеграційного об'єднання є *зона преференційної торгівлі*. Це початкова стадія регіональної інтеграції, яка передбачає пільговий торговельний режим між двома або більше країнами шляхом зменшення взаємних тарифів з імпорту товарів з одночасним збереженням їх стосовно інших країн. На цій стадії полегшуються умови для руху економічних ресурсів. Найбільш показовим прикладом такої форми є Преференційна система Британської Співдружності (1932), яка об'єднувала 48 держав.

Другою формою є *зона вільної торгівлі*. В ній діє особливий пільговий режим для країн-учасниць, який передбачає повну відміну торговельних бар'єрів, насамперед митних зборів. Типовими прикладами є Європейська асоціація вільної торгівлі (1960), зона вільної торгівлі США — Канада (1988), Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА).

Митний союз передбачає здійснення загальної зовнішньоторговельної політики, ліквідацію бар'єрів у торгівлі товарами серед країн — учасниць союзу, але впроваджує єдиний митний тариф щодо країн, які не беруть участі в угрупованні. Такі угоди діяли у Бенілюксі, Європейському економічному співтоваристві, об'єднанні країн Карибського басейну (КАРІКОМ).

Найскладнішою формою економічної інтеграції є *економічний і валютний союз, або спільний ринок*, який об'єднує всі названі вище форми із здійсненням спільної економічної і валютно-фінансової політики. Він передбачає вільний рух капіталів, робочої сили, технологій та ліквідацію торговельних бар'єрів. Співробітництво країн-учасниць відбувається не лише у сфері виробництва, а й у правовій і податковій політиці, у сфері зайнятості. Перетворення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) на Європейський Союз (ЄС) — крок у цьому напрямі.

Економічна інтеграція має завершитися політичною, що означає створення *політичного союзу*, який передбачає ліквідацію політичних кордонів між державами, узгодження внутрішньої

та зовнішньої політики в економічній, соціально-культурній, військовій та екологічній сферах. Держави погоджують між собою грошово-кредитну і податкову політику та державні витрати, використовують спільну валюту і створюють міжнародні керівні органи.

У Західній Європі в 50-х роках в більшості країн динамічно і стабільно розвивалися індустріальні господарства, спостерігалися швидкі темпи економічного зростання. В цей час розпочинається інтеграція цих країн в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цього процесу відбулося у 1951 р. Саме тоді у Парижі (Паризька угода) було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), до якого ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізничну, металургійну галузі промисловості й контролювала 60 % виробництва сталі, 50 % видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

ЄОВС швидко продемонструвало свою ефективність, між країнами змінювались економічні відносини, поступово складався механізм регулювання зовнішніх зв'язків на взаємовигідній основі. Згодом розпочалися переговори про поширення інтеграції на інші товари та послуги. Виникла ідея утворення митного союзу, а далі — економічного.

У березні 1957 р. шість названих вище західноєвропейських країн у Римі підписали угоду про заснування *Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) і Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом)*, що стало важливим кроком в інтеграційному процесі. Тоді ж три організації — ЄОВС, ЄЕС і Євроатом — об'єдналися в одну спільноту — *Європейське економічне співтовариство*. При цьому всі три організації зберегли своє автономне існування в новій структурі. Метою Співтовариства було створення “спільного ринку”, забезпечення рівномірного розвитку, стабільності та високого добробуту населення. Для цього планувалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження на ввіз і вивіз товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також здійснення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкурен-

ція. Розвиток атомної енергетики мав координувати Євроатом. Бюджет Співтовариства формувався з внесків його членів. Як показав час, всі наміри, які передбачались Договором, було здійснено.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, протидією між ФРН і Францією. Вже у наступні десятиліття стали очевидними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 р. було запроваджено єдиний митний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно здійснювалася єдина сільськогосподарська політика.

У 1969 р. на конференції в Гаазі було прийнято рішення про подальше поглиблення західноєвропейської інтеграції — утворення економічного і валютного союзу зі спільною валютою до кінця 1980 р., але терміни виявилися нереальними, оскільки не всі члени були до цього готові.

У 1973 р. до ЄЕС вступили Великобританія, Ірландія і Данія, що посилило роль і значення організації. Вступ нових членів спричинив розбіжності у поглядах на подальший розвиток організації, що загальмувало здійснення єдиної валютної політики. Проте у 1979 р. було утворено Європейську валютну систему, яка стала кроком до валютного союзу. З 1979 р. розпочав роботу Європейський парламент, що складався з представників усіх членів організації. У 1981 р. в ЄС вступила Греція.

Важливою подією інтеграційного процесу стало підписання в 1985 р. у м. Шенген (Люксембург) угоди про скасування прикордонного контролю між Бельгією, Німеччиною, Францією, Люксембургом і Нідерландами. Згодом її підписали інші члени. В угоді зазначалось, що для громадян країн ЄЕС формальності на спільних кордонах значно спрощуються, здійснюється лише візуальний контроль за приватними транспортними засобами, які перетинають кордон на малій швидкості, але не зупиняються. Контроль за пересуванням громадян переносився на зовнішні кордони і ставав більш пильним і суворим з метою запобігання нелегальній міграції.

У 1986 р. в ЄЕС вступили Іспанія і Португалія. У грудні 1991 р. Маастрихтською угодою про Європейський союз було зафіксовано політичну, економічну і валютну інтеграцію Західної

Європи. Нею передбачалися єдине європейське громадянство, політичний, економічний і валютний союз.

З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінено решту обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей, введено єдині стандарти на багато видів продукції. У листопаді 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, за яким до кінця десятиріччя Європейське Співтовариство мало перетворитися на валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою.

У 1995 р. до ЄС приєдналися Австрія, Швеція і Фінляндія. 1 січня 1999 р. на єдину валюту — євро перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку разом з національними валютами. З 2002 р. з'явилися готівкові євро.

У 2004 р. Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Словенія, Кіпр і Мальта стали членами ЄС, 1 січня 2007 р. — Болгарія та Румунія.

На сучасному етапі до ЄС входять 27 країн. Схиляються до вступу в нього майже всі нові незалежні держави європейської частини колишнього СРСР, в тому числі й Україна.

У 2005 р. загальний обсяг ВВП ЄС становив 12,2 трлн дол., на душу населення — 26,5 тис. дол., експорт товарів і послуг дорівнював 4,7 трлн дол. Найбільшим був ВВП на душу населення в Люксембурзі — 63 тис. дол., Данії — 45, Ірландії — 40,2, Бельгії — 31, Нідерландах — 30,7, Німеччині та Великій Британії — по 30,4 тис. дол. Найнижчий рівень у Латвії — 13 тис. дол., Литві — 14,4 тис. дол., Польщі — 13,5 тис. дол. За оцінками Організації економічного співтовариства і розвитку у 2006–2008 рр. в ЄС передбачаються темпи зростання ВВП на рівні 2,2–2,6 %, а рівень безробіття 7,1–7,9 %.

У 2007 р. Європейський Союз святкував 50 років з моменту його створення.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ ст. стала періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. В умовах масового застосування досягнень науки, інформації та

комп'ютеризації людська діяльність все більше набуває духовного виміру. Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

9.6. Україна в період кризи адміністративно-командної системи

У 50-х роках — першій половині 60-х років основні напрями економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики без зміни основ тоталітарного суспільства. Було розпочато реорганізацію управління промисловістю. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розумів, що 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканське міністерство неспроможні забезпечити швидке зростання *промислового виробництва*. Надмірна централізація управління створювала ситуацію, коли випуск, наприклад, меблів в Україні контролювало 35, а взуття — 11 міністерств. Підприємства Івано-Франківської області одержували ліс з Карелії та Архангельської обл. тощо.

У 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передання частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо у 1950 р. в Україні 65 % всього виробництва було підпорядковано центру, то у 1956 р. частка зменшилась аж до 24 %. Решту 76 % контролювали республіканські міністерства. У 1957 р. замість старої міністерсько-вертикальної системи було введено нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднар-госпах). Нові органи здійснювали управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах і перебрали владу над підприємствами, що раніше належали союзним і змішаним міністерствам. Загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі продовжував здійснювати Держплан. Уряд вважав, що це допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Наслідком мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання. Реформуванню не підлягали військова промисловість і енергетика.

Створення раднаргоспів дало певний ефект — скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, вивільнені виробничі площі для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався споживчими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції у 50-х — першій половині 60-х років майже вдвічі перевищували ці самі показники за 1965–1985 рр. У цьому сенсі роки правління Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи М. Хрущова мали половинчастий характер. Питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації не ставилося. Партійно-державне керівництво вважало, що економічне зростання цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися.

Поставивши у 1957 р. перед країною завдання за 20 років догнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, Хрущов не збагнув, що промислово розвинені країни у цей час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. Там відбувалася науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів — напівпровідників, пластмаси.

Для стимулювання розвитку *сільського господарства* було підвищено закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшено асигнування аграрного сектора, зміцнено його матеріально-технічну базу тощо. Запроваджувався досвід американських фермерів щодо використання кукурудзи у тваринництві. Колгоспам і радгоспам надійшов наказ збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур для підняття рівня кормової бази тва-

ринництва та забезпечення потреб споживачів у м'ясо-молочній продукції. Але в умовах безвідповідальності та загальної безгосподарності добру ідею було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти скрізь, навіть в Архангельській обл. У 1962 р. із 37 млн га посівів кукурудзи було зібрано лише з 7 млн га. Внаслідок цього пшеничний хліб було замінено на кукурудзяний. Це практично поставило сільське господарство у кризовий стан. Якщо за 1950–1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958–1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

Для забезпечення людей продуктами харчування М. Хрущов планував ліквідувати індивідуальні присадибні господарства селян і залишити лише колективні. Було ліквідовано МТС, а їхню техніку передано колгоспам, що мало в цілому негативні наслідки.

У цей час розпочалося освоєння цілих перелогових земель Сибіру, Уралу, Середньої Азії, передусім Казахстану, на що Україна виділила значні кошти, матеріальні та людські ресурси. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які затопили сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

У 1964 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як незавершене будівництво, масовий випуск неліквідних товарів, диспропорцію в розвитку галузей економіки. Передбачалося скоротити кількість планових показників, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, перерозподілити частину національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: зросло сільськогосподарське виробництво та продуктивність праці, покращилось постачання міст продовольством. Але вже на по-

чатку 70-х років темпи розвитку почали знижуватися і керівництво країни поступово відмовилося від будь-яких реформ.

9.7. Причини застійних явищ в економіці України в 70–80-х роках ХХ ст.

На середину 70-х років радянська економіка повністю втратила динаміку розвитку, яку мала в 50–60-х роках внаслідок використання екстенсивних методів зростання виробництва. Це негативно позначилося на Україні, природні та трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток потребував інтенсифікації суспільного виробництва. Вона була перетворена на інтегральну частину “загальносоюзного народногосподарського комплексу”, де розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у тому числі високотехнологічні.

У цей час розвинуті індустріальні галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) почали швидко занепадати через відсутність нових технологій, якість продукції знижувалася. Рівень зношення основних виробничих фондів української *промисловості* був значно вищим, ніж в СРСР у цілому, оскільки частка старих підприємств була вищою. В 1986 р. за темпами зростання основних виробничих фондів республіка опинилася на останньому 15-му місці у Радянському Союзі. Недоліком економічної політики центру, яка негативно позначилася на Україні, стала також орієнтація на так звані валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості.

Злочинною була політика будівництва підприємств атомної енергетики у густозаселених і малоприсосованих місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано майже 40 % атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн РЕВ.

У середині 70-х років основою радянської економіки, як і раніше, був військово-промисловий комплекс, частка якого у загальному обсязі промислового виробництва становила понад

60 %. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки призвели до того, що частка галузей української економіки, які працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинених країнах цей показник досягав 50–60 % і більше.

Для піднесення розвитку економіки Україна потребувала нових якісних змін: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високі технології. Але в економічних планах центру напрямів не було або вони мали декларативний характер. Внаслідок такої політики розпочалося уповільнення економічного розвитку, який перейшов на початку 80-х років у занепад.

Розвиток промисловості відбувався екстенсивним шляхом — збільшенням витрат, нарощуванням паливно-енергетичної та хімічної галузей, залученням до виробництва додаткових природних ресурсів. Але це давало короткочасний ефект, фондвіддача знижувалась, якість продукції не відповідала вимогам (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції лише 15,9 % виробів були вищої якості). Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Плани з виробництва продукції промисловості в Радянському Союзі та Україні не виконувалися. За період 60–80-х років в СРСР постійно знижувалися найважливіші показники економіки країни: приріст обсягу промислового виробництва скоротився з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %, національний доход — з 45 до 16 %. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах.

Аналогічною була ситуація в *аграрному секторі*. Хоча у галузь було вкладено 27 % всіх капіталовкладень української економіки, це давало протилежний результат. Механізація зводилася до постачання колгоспам і радгоспам техніки низької якості, хімізація призвела до забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація знищувала родючі землі й порушувала екологічний баланс. Ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві була низькою, свідченнями чого стали сезонні “мобілізації” праців-

ників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв. Внаслідок відсталої системи перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції щорічні втрати урожаїв становили 30–33 %.

Темпи зростання виробництва в аграрному секторі постійно знижувались. У 1960–1970 рр. вони становили 4,5 % в середньому на рік, у 1981 — 1985 рр. — 3,9 %. У другій половині 70-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції знизився до 1,5 %, а в першій половині 80-х — до 0,5 %. Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинених країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР внаслідок кризи колгоспно-радгоспної системи знизилося за період 1966–1985 рр. із 737 кг на душу населення до 694 кг.

Певний час радянському керівництву вдавалося зменшувати негативні наслідки економічної політики постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження “нафтодоларів”. За період 1960–1985 рр. частка паливно-сировинної продукції в обсязі експорту з СРСР збільшилася з 16,2 до 54,4 %. Внаслідок значного зростання цін на нафту в 70-х роках Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — сотні мільярдів доларів. Проте вони використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалось незавершеним, спрямовувалися на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, та дефіцитних споживчих товарів і продовольства.

Переорієнтація індустріально розвинених країн на енергозберігаючі технології на початку 80-х років призвела до зниження попиту на нафту, що зменшило валютні надходження до СРСР, відповідно і погіршило *добробут народу*. Незважаючи на постійне підвищення середньої заробітної плати, яке в 1970–1979 рр. становило 30 %, зростання життєвого рівня людей значно уповільнилось. Спостерігався постійний дефіцит товарів і послуг масового споживання. Кількість грошей на руках громадян зростала, про що свідчили їх заощадження, які наприкінці 70-х років досягли 32 млрд руб. в ощадних касах. Цей дисбаланс між доходами і можливістю їх реалізації був однією з причин інфляційних процесів, які наприкінці 70-х років почали з’являтися в країні, а також зловживань у торгівлі та розвитку

“тіньової економіки”, яка за період 60–80-х років зростає у 30 разів і становила понад 20 % національного доходу.

Отже, наприкінці 70-х — на початку 80-х років економіка України, як і всього Радянського Союзу, входила в смугу тотальної кризи. Причинами кризи радянської економіки було існування політичної системи, в якій одна партія повністю монополізувала право на владу, загальнодержавної власності на засоби виробництва і централізованого планового управління економікою.

9.8. Шляхи реформування господарства України у другій половині 80-х років

У середині 80-х років криза в СРСР охопила всі сфери життя. Зниження цін на нафту і природний газ на світовому ринку та агресія в Афганістані завдали тяжкого удару економіці, яка не могла забезпечити потреби країни. Падав рівень життя населення, прояви незалежної думки придушувались, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Михайла Горбачова, який на Квітневу партійному пленумі оголосив про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики шляхом здійснення політичних і економічних реформ.

Економічна реформа пройшла три етапи. *Першою* була реформа, запропонована А. Аганбегяном (квітень 1985 р.), яка передбачала соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі. *Друга* реформа М. Рижкова — Л. Абалкіна (1987–1989) передбачала розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон “Про державне підприємство та об’єднання”) і сфери діяльності приватної ініціативи (закони “Про кооперацію”, “Про індивідуальну трудову діяльність” та ін.). *Третьою* була концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990–1991), що перед-

бачала запровадження під контролем держави ринкових механізмів.

На жаль, здійснення економічних реформ не мало позитивних результатів. Тривали падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України була недосконала структура промисловості. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила понад 60 %. Оборонні галузі поглинали до 67 % науково-технічного потенціалу, 95 % продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. До союзного бюджету вилучалась основна маса доходів республіки з наступним її перерозподілом без врахування обсягів вилученої суми, результатів виробничої діяльності та обсягів споживання. Так, у 1990 р. лише 36,2 % витрат державного бюджету України покривалися власними доходами.

Катастрофою для української економіки була *Чорнобильська трагедія*, яка сталася 26 квітня 1986 р. Її екологічні й економічні наслідки не піддаються точним оцінкам. В Україні було здійснено дезактивацію 3,5 млн га орної землі та 1,5 млн га лісу, що становило до 12 % території республіки. З господарського обороту було вилучено майже 190 тис. га землі. Під радіоактивне зараження потрапило понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч людей змушені були змінити місце проживання. Кількість осіб, які загинули від радіоактивного опромінювання та спричинених ним хвороб, на середину 1996 р. становило понад 32 тис. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської аварії тільки за період 1986–1989 рр. перевищили 10 млрд дол., а непрямі витрати — 25 млрд дол. Щорічно Україна витрачає 800–900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем.

Значним етапом на шляху до виходу з СРСР було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. *“Декларації про державний суверенітет України”*, де проголошено верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон *“Про економічну самостійність Української РСР”*, прийнятий 2 серп-

ня 1990 р., в якому головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу, національну митницю, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У цей час в усіх галузях господарства спостерігався тривалий спад виробництва. Національний дохід у 1990 р. скоротився на 4 %, а в 1991 р. — ще на 13 %. Дефіцитом стали практично всі промислові та продовольчі товари. Зростає “чорний ринок”, водночас значна частина продукції вивозилася за межі України. Відбулося різке підвищення роздрібних цін, що призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. З метою подолання цих негативних явищ з 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.

У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала загальносоюзну власність на території України, яка була переведена у республіканську. Почали формуватися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Проте все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

1 грудня 1991 р. в Україні було проведено референдум, на якому більшість населення проголосувала за її незалежність. Наступного дня Україну визнали Канада і Польща, а за ними поступово всі інші країни.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Посилювалось соціальне напруження у суспільстві. Спроби кремлівської верхівки розв’язати проблему силовими засобами зазнали невдачі.

гія, Нідерланди, Люксембург; з 1973 р. — Великобританія, Ірландія, Данія; з 1981 р. — Греція; з 1986 р. — Іспанія, Португалія; з 1995 р. — Австрія, Швеція, Фінляндія; з 2004 р. — Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словачія, Угорщина, Словенія, Мальта, Кіпр; з 2007 р. — Болгарія та Румунія).

ОЕСР — Організація економічного співробітництва і розвитку, створена в 1960 р., клуб найбагатших держав, до якого входять 29 країн-членів. Метою є сприяння розвитку світової економіки, розширення торгівлі, ефективне використання ресурсів, забезпечення фінансової стабільності країн-учасниць.

Світова організація торгівлі (СОТ) — 1947 р. було створено міжнародне економічне об'єднання ГАТТ — Генеральна угода тарифів та торгівлі, яке в 1995 р. перейменовано на СОТ.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ Контрольні запитання і завдання ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Яке значення мала науково-технічна революція для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?
2. Яка роль держави у розвитку національних господарств розвинених країн?
3. Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин у другій половині ХХ ст. Назвіть основні центри економічного суперництва у світовому господарстві.
4. У чому полягає сутність постіндустріального суспільства?
5. Назвіть основні причини, сутність і наслідки світових інтеграційних процесів.
6. Якими були причини і наслідки реорганізації управління промисловістю в 50–60-х роках в СРСР?
7. Як позначилася реформаторська діяльність М. Хрущова на становищі сільського господарства?
8. Охарактеризуйте хід і наслідки господарської реформи 1965 р.

6. У 1970 р. частка військових витрат становила:

- а) у США — 40 %;
- б) в Японії — 7,1 %;
- в) у ФРН — 23 %;
- г) всі відповіді правильні.

7. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили наприкінці 60-х років:

- а) заохочення певних галузей з метою вдосконалення структури господарства;
- б) збереження традиційної системи господарства;
- в) кардинальну зміну структури господарства.

8. До середини 70-х років в розвинених країнах:

- а) не вдавалося створити ефективну систему соціального забезпечення;
- б) вдалося створити ефективну систему соціального забезпечення;
- в) вдалося створити систему соціального захисту тільки у США та Канаді.

9. У 1974–1975 рр. у провідних країнах відбувався спад економічного розвитку через:

- а) виведення військ США з Південно-Східної Азії;
- б) різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти;
- в) посилення конкуренції між країнами Західної Європи.

10. Підсумком економічного розвитку провідних країн світу стало виділення трьох панівних центрів:

- а) СРСР, Китай, США;
- б) США, Західна Європа, Латинська Америка;
- в) США, Західна Європа, Японія.

11. Організаційне оформлення ЄС почалося:

- а) 1946 р.;
- б) 1949 р.;
- в) 1951 р.

12. Створення ЄЕС в 1957 р. свідчило про подолання антагоністичного протистояння в Європі, передусім між:

- а) ФРН і Польщею;
- б) Італією і Францією;
- в) ФРН і Францією.

13. На сучасному етапі до Європейського Союзу входять:

- а) 20 країн;
- б) 25 країн;
- в) 27 країн.

14. У 1957 р. М. Хрущов замість міністерсько-вертикальної системи управління запровадив нову:

- а) сільські та обласні ради;
- б) партійні органи в областях;
- в) ради народних господарств (раднаргоспи).

15. Волонтаристськими рішеннями Хрущова були:

- а) введення системи матеріального забезпечення громадян;
- б) сплата неустойки або відшкодування збитків боржниками;
- в) ліквідація присадибних господарств, “кукурудзяна епопея”.

16. Основою радянської економіки в 70-х роках ХХ ст. були:

- а) сільське господарство та переробні галузі промисловості;
- б) паливно-енергетичний комплекс;
- в) машинобудування та комп’ютеризація.

17. Період, коли при владі в СРСР був М. Горбачов, часто називали часом:

- а) десталінізації;
- б) роками застою;
- в) роками перебудови.

18. Декларацію про державний суверенітет України було прийнято:

- а) 16 липня 1990 р.;
- б) 24 серпня 1991 р.;
- в) 1 грудня 1991 р.

Відповіді: 1г, 2б, 3в, 4в, 5в, 6г, 7а, 8б, 9б, 10в, 11в, 12в, 13в, 14в, 15в, 16б, 17в, 18а.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

10.1. Класифікація та особливості економіки країн, що розвиваються

Кожна з країн світу відрізняється від інших за політичними, економічними, демографічними, культурними ознаками. Для здійснення наукового аналізу як світової економіки в цілому, так і економіки окремої країни вони групуються за важливими спільними характеристиками. Є декілька способів класифікації країн. Найбільш поширені два підходи: географічний (країни групуються за географічним розміщенням) і типологічний (за критеріями економічного розвитку). Останнім часом найбільше використовують другий підхід, коли країни світу класифікуються як за показниками розвитку економіки, так і ступенем її відкритості, орієнтацією на демократичні перетворення.

Найзагальніший характер має класифікація, запропонована ООН, поділу країн на три групи: індустріально розвинені країни, країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються. Враховуючи інтеграційні та економічні процеси, які відбулися у світі, група країн з перехідною економікою вже отримала статус ринкових. Внаслідок цього класифікація змінилася. Тепер можна виділити такі групи країн: розвинені країни з ринковою економікою та країни з ринковою економікою, що розвиваються.

З метою чіткішого поділу країн Світовий банк запропонував класифікацію за показником ВВП на душу населення і виділив чотири групи:

- країни з низьким рівнем доходу — менше 800 дол. на душу населення (таких країн 60);

- країни з рівнем доходу нижчим від середнього — від 800 до 3000 дол. (таких країн налічується 59, серед них Україна);
- країни з рівнем доходу вищим від середнього — від 3000 до 10 000 тис. дол. (37 країн);
- країни з високим рівнем доходу — понад 10 000 дол. До цієї групи належать 53 країни — всі найрозвиненіші країни світу, нові індустріальні країни, нафтодобувні країни Перської затоки.

Склад кожної групи щороку переглядається Світовим банком відповідно до змін у рівнях доходів окремих країн.

Країни, що розвиваються, також розглядають у межах окремих географічних регіонів. Так, в Азіатсько-Тихоокеанському виділяють 22 країни, у Латинській Америці і Карибському басейні — 34, на Середньому і Близькому Сході — 16, у Південній Азії — 8, в Африці — 52 країни.

Країни, що розвиваються, іноді поділяють на:

- нафтоекспортні, у тому числі країни ОПЕК;
- нові індустріальні країни (НІК);
- країни значного потенціалу;
- сировинні придатки і “бананові республіки”.

На даний час країни, що розвиваються, зосередили 37,6 % світового ВВП, 41,2 — світового експорту, 34,5 — світового промислового та 68,3 % сільськогосподарського виробництва.

Поняття “країни, що розвиваються” досить умовне, оскільки об’єднує країни, які значно різняться за рівнем економічного розвитку, соціально-економічними структурами, національними, історико-культурними, релігійними особливостями і водночас мають спільні або близькі риси.

Характерні риси економічного розвитку цих країн:

- невисокий рівень продуктивних сил, що впливає на економічні показники розвитку;
- недосконала соціально-економічна структура, яка характеризується багатоукладністю економіки, відсталістю розвитку сільського господарства і ремесла в поєднанні із сучасною промисловістю;
- невисокий рівень життя населення та соціальної інфраструктури;

- значний вплив релігій та традицій на соціально-економічний розвиток;
- залежність соціально-економічного і політичного розвитку від світового капіталістичного господарства, обсягів реалізації своєї сировини на світових ринках.

Ця група країн виникла внаслідок розпаду колоніальної системи після Другої світової війни, що стало однією з визначних подій сучасної історії. Цей процес умовно можна поділити на три етапи: перший — з 1945 р. до середини 50-х років, коли переважно відбулося визволення Азії; другий — з половини 50-х до середини 60-х, привів до появи незалежних держав у Північній та Тропічній Африці; третій — з половини 60-х років до 1990 р., завершив деколонізацію півдня Африки. Відкрилися нові перспективи для суверенного розвитку десятків нових держав в Азії, Африці, Латинській Америці, які займають понад 70 % території Землі з населенням 80 % загальної кількості. Тут зосереджено понад 50 % світових запасів і видобутку марганцевої руди, хромітів, ванадію, золота, платини.

Після краху колоніальної системи ООН запропонувала міжнародну стратегію (У. Ростоу, О. Нурксе) під назвою “розвиток навздогін”, яка передбачала для країн, що визволились, у першому десятилітті (60-х роках ХХ ст.) темпи зростання на рівні 5 %. Але ця концепція недостатньо враховувала специфіку країн, що розвиваються, була приречена на провал, оскільки такого піднесення ВВП в жодній країні не спостерігалось.

На друге десятиліття (70-ті роки) теоретичні засади розвитку цих країн були визначені в концепції “основних потреб”, запропонованій групою вчених, до якої входили Р. Робінсон, Х. Венері та І. Адельман. Передбачалось збільшення інвестицій в економіку, зростання зайнятості у традиційних секторах економіки, підвищення державної допомоги найбіднішим прошаркам населення. Ці завдання було втілено в планах економічного розвитку цих країн. Недоліком концепції було те, що вона не передбачала активного входження їх в систему міжнародного поділу праці. Але країни, що стали на шлях незалежності, не хотіли залишатися на периферії світового господарства.

У 80-х роках було теоретично обґрунтовано три концепції розвитку третього світу: “основних потреб”, “колективної опори на власні сили” і “нового міжнародного порядку”. Всі вони

орієнтували на прискорену інтеграцію з промислово розвиненими країнами, де їм відводилась роль постачальника ресурсів і амортизатора у кризові періоди. Але жодна із запропонованих концепцій не давала теоретичної відповіді на питання про способи подолання відсталості. Немоżliвість обґрунтування напрямів розвитку країн третього світу призвела до того, що у сфері зовнішнього фінансування виникла кризова ситуація — зростав державний борг цих країн та посилювалась диференціація розвитку.

За роки незалежності ці країни здійснили складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основних засад національної економіки. Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинених країн з ринковою економікою, вирішити багато гострих соціальних проблем.

Так, за 1980–1990 рр. частка країн, що розвиваються, у світовому виробництві підвищилась з 13,1 до 16 %, виробництво ВВП на душу населення зростало дуже повільно через високі темпи зростання населення, а в багатьох державах навіть скоротилось. Це зумовило збереження значної дистанції між ними і країнами з розвинутою ринковою економікою: у 1991 р. ВВП на душу населення становив відповідно 830 і 18 211 дол. Загальна соціально-економічна відсталість цих країн стала наслідком незавершеності індустріалізації, невідповідності структури економіки сучасним вимогам, низького рівня освоєння досягнень НТП, недостатнього вкладання інвестицій у людський капітал та багатьох інших факторів.

Значної гостроти в Азії, Африці та Латинській Америці набули *соціальні проблеми*. Через високий рівень безробіття мільйони людей були позбавлені можливості брати участь у виробництві й тому різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування незайнятих людей потрібні були великі кошти.

Величезною проблемою для країн, що розвиваються, було зростання заборгованості перед розвиненими країнами. Так звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Вона призвела у 80-х роках до затяжного економічного спаду в багатьох з них. Значна частина боргів набула репутації “безнадійних”. Тому країни, що розвиваються, у період

1980–1990 рр. почали більше приділяти уваги залученню інвестицій транснаціональних компаній, оскільки їх надходження не призводить до зростання боргу і водночас може бути важливим джерелом фінансування економіки, одержання засобів виробництва, технологій, ноу-хау, інженерно-консультаційних послуг, управлінського досвіду.

Незважаючи на значний період розвитку цієї групи країн, між ними існує істотна відмінність у рівні розвитку продуктивних сил, динаміці рівня соціального зростання, у ступені адаптації до техногенної цивілізації. Особливо зросла диференціація між країнами цієї групи у 80–90-х роках, що було спричинено багатьма соціально-економічними, політичними та іншими факторами. Відмінності в умовах виробництва (зокрема, забезпеченість природними ресурсами), демографічній і політичній ситуації, участі у міжнародному поділі праці визначають дедалі більшу нерівномірність розвитку цих держав.

10.2. Розвиток нових індустріальних країн та країн — експортерів нафти

Нові індустріальні країни (НІК). До них належать Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у цих країнах дедалі більших масштабів набуває процес імпортозамінної індустріалізації — заміни імпорту багатьох промислових товарів їх виробництвом всередині країни, внаслідок чого почали розвиватися легка, харчова, цементна, нафтова промисловість, виробництво будівельних матеріалів.

У нових індустріальних країнах Латинської Америки відбулося становлення металургійної, нафтопереробної, енергетичної та хімічної галузей, що сприяло зростанню випуску продукції. За обсягом промислового розвитку на початку 50-х років лідером була Аргентина (10 % населення) — 25 % всієї промислової продукції регіону, за нею Бразилія (30 % населення) — 17 %. З часом швидшими темпами почав відбуватися розвиток Мексики, яка поступово наприкінці ХХ ст. вийшла на перше місце.

Політика імпортозамінної індустріалізації свідомо стимулювалася і посилювалася державами, особливо у створенні нових виробництв і підприємств важкої промисловості. Проте створити достатні умови для самостійного економічного розвитку жодна з НІК не змогла. Зберігся високий рівень залежності їх економік від експорту продукції сільського господарства та сировини, імпорту дорогих машин і обладнання. Іноземний капітал вкладався в місцеві обробні виробництва. Якщо надходження капіталовкладень в 1946–1960 рр. становили 10 млрд дол., то вивіз продуктів — майже 20 млрд дол.

Змінити таке становище намагались патріотично налаштована місцева буржуазія і політики Латинської Америки. В цей час Економічна комісія ООН для країн Латинської Америки розробила програму прискореної модернізації всієї економічної і соціальної інфраструктури на основі індустріалізації, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і ефективних зовнішньоекономічних зв'язків, яку назвали “доктриною ЕКЛА”. Цю програму взяли на озброєння уряди Аргентини, Мексики і Бразилії.

Піднесення революційних і народно-демократичних рухів, криза традиційних підвалин латиноамериканського суспільства примусити Вашингтон змінити латиноамериканську політику. У 1961 р. президент США Дж. Кеннеді запропонував програму “Союз заради прогресу”, розраховану на 10 років і прийняту 19 країнами. Мета її — прискорення економічного і соціального розвитку країн Латинської Америки. Вона передбачала швидку індустріалізацію, зменшення залежності економіки від експорту аграрно-сировинних товарів та імпорту машин і устаткування. На її реалізацію США виділили кредити та інші види допомоги у розмірі 20 млрд дол.

Завдяки широко вжитим заходам — прискореному здійсненню аграрної реформи, кредитній і агротехнічній допомозі селянству — Мексика швидко вирішила проблему самозабезпечення країни продовольством. Її частка у ВВП Латинської Америки зросла з 20 % у 1960 р. до 23 % у 1970 р., що забезпечило їй друге місце після Бразилії.

З 1950 по 1970 р. іноземні кредити і позики Мексики зросли з 0,6 до 28 млрд дол., з яких 70 % припадало на інвестиції США. Зовнішньоекономічний борг країни за цей період зріс на

1,2 млрд дол. і становив 3,8 млрд дол. Фінансова допомога США і міжнародних фінансових організацій надходила переважно на розвиток виробничої інфраструктури, аграрного сектора, освіти, медицини.

Основні чинники економічного зростання нових індустріальних країн:

- вигідне географічне положення;
- наявність дешевої робочої сили;
- великі надходження іноземного капіталу, особливо із США, Японії та ФРН;
- активний розвиток зовнішньоекономічних відносин;
- транснаціоналізація економіки — до 80 % всіх коштів було вкладено транснаціональними корпораціями.

Наприкінці ХХ ст. в економіці НІК посилювалися структурні зрушення, що сприяло зближенню їх з передовими промислово розвиненими країнами і водночас швидкому розширенню економічної прірви між ними та країнами, що розвиваються. Поглиблення науково-технічного прогресу, зміна і модернізація сучасної системи міжнародного поділу праці створили сприятливі умови для динамічного розвитку деяких країн. За відносно короткий час вони посіли важливе місце у міжнародному поділі праці, створили значний промисловий потенціал, нові сучасні галузі індустрії, різко збільшили експорт промислової продукції.

Кількість і склад учасників цієї групи постійно змінюються. У 80-х роках до НІК відносили Індію і Єгипет, але із зазначених країн лише азійська четвірка так званих “драконів” (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг) стабільно підтвердила свою репутацію нового полюсу зростання світової економіки і найчастіше пов’язується з поняттям “нові індустріальні країни”. У 90-х роках крім НІК *першої хвилі*, з’являються НІК *другої хвилі* — Малайзія, Таїланд, Індонезія, і *третьої* — Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка.

Критерії зарахування до нових індустріальних країн досить умовні: ВВП на душу населення не менше 1100 дол., частка переробної промисловості у ВВП понад 20 %. Привертають увагу й такі характеристики НІК, як високі темпи зростання, динамічні макроекономічні та внутрігалузеві структурні зрушення,

зростання професійного рівня робочої сили, інтенсивна участь у міжнародному поділі праці, широке використання іноземного капіталу.

Розвиток економічного потенціалу нових індустріальних країн, передусім вражаючий “ривок” азійської четвірки НІК першої хвилі, зумовлені об’єктивними процесами як у світовій економіці, так і в економіці зазначених країн. Під впливом НТП, екологічної проблеми, демографічної ситуації у 60–70-х роках у розвинених країнах з ринковою економікою деякі галузі легкої промисловості, металургії, хімії (а згодом машинобудування та електроніки) почали втрачати порівняльні переваги. Зростання витрат виробництва (заробітна плата, охорона навколишнього середовища тощо) зробило не вигідним випуск продукції в цих галузях і спричинило їх перенесення у країни, що розвиваються. Деякі з цих країн, маючи традиційні порівняльні переваги (дешева робоча сила, наявність сировини, низькі ціни на землю), стали районом активних операцій транснаціональних компаній, які організували тут експортне виробництво. НІК першої хвилі взяли курс на *експорторієнтовану модель розвитку* і створили сприятливий клімат для іноземних інвестицій.

Позитивну роль у становленні низки галузей господарства в НІК Азії відіграла політика захисту національної економіки від зовнішньої конкуренції. Так, у *Південній Кореї* створено галузі, яких не було в країні: чорну та кольорову металургію, машинобудування, суднобудування, автомобілебудування, електронну промисловість. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і зміцнити провідні “базові” галузі, ліквідувати диспропорції в економіці, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємництва з тіснішою прив’язкою його до експортного сектора.

Із середини 80-х років процес реалізації експорторієнтованої моделі розвитку охопив деякі інші країни, що розвиваються. У зв’язку зі зростанням вартості робочої сили, підвищенням курсів національних валют стосовно долара НІК першої хвилі почали втрачати власні порівняльні переваги у виробництві трудомісткої продукції. Переорієнтувавшись на випуск технологічно складної, наукомісткої продукції, азійська четвірка НІК з участю ТНК почала масово переміщувати трудомісткі виробництва у країни з дешевою робочою силою — Малайзію, Індонезію,

Таїланд, чим і сприяла появі нових індустріальних країн другої хвилі.

Проте на початку 90-х років ці НІК стали найдинамічнішою за темпами економічного зростання групою країн в Азії та світі загалом. Однак, як згодом виявилось, їхні економіки не були готовими до таких різких змін. У 1997 р. в Таїланді, Малайзії, Індонезії а також Південній Кореї вибухнула глибока *фінансова криза*, яка супроводжувалася обвалом курсу акцій, масовим відпливом капіталу, різким падінням курсів національних валют. Серед причин кризи, окрім значних спекуляцій, які сприяли руйнуванню фондових ринків, були: слабо розвинутий фінансовий сектор і його зарегульованість; необачлива фінансова політика місцевих банків і промислових підприємств, яка призвела до нагромадження непосильних короткострокових боргів; загальний “перегрів” економіки; штучно завищені курси акцій на біржах і ціни на нерухомість; велика залежність експортних структур в деяких економіках регіону від імпорту комплектуючих матеріалів тощо. На сьогодні економічне становище у згаданих країнах стабілізувалось.

З усієї групи країн, що розвиваються, НІК найшвидше притисувалися до нових умов світового ринку. Вони стали невід’ємною складовою міжнародного поділу праці. Про це свідчить їх експортна спеціалізація, основою якої стали вироби легкої промисловості. Серед НІК виділяють держави, які займають провідні позиції на світових товарних ринках цих виробів. Гонконг посідає перше місце у світі з експорту одягу, Тайвань — перше місце з експорту взуття. До першої десятки найбільших експортерів товарів легкої промисловості належать Бразилія, Сінгапур, Малайзія, Південна Корея. Остання також посідає чільне місце у світовому автомобілебудуванні. Вражаючих успіхів НІК Азії досягли у розвитку електротехнічної та електронної промисловості. Стрімкий розвиток цих галузей зумовлений не тільки залученням нових індустріальних країн до наукоміського виробництва, а насамперед прискореним розвитком подетального і поопераційного поділу праці на світовому рівні. Головну роль тут відіграли транснаціональні компанії, які перетворили цілі країни на своєрідні цехи. Це можна проілюструвати на прикладі Малайзії, яка за порівняно короткий строк (майже 7 років) стала світовим виробником мікросхем і напів-

провідників. Якщо на початку 70-х років у країні не існувало підприємств електронної промисловості, то в 1988 р. їх налічувалося 225 з кількістю зайнятих понад 700 тис. осіб. На початку 90-х років НІК вийшли на третє місце у світі (після Японії і США) з виробництва електронного й електротехнічного обладнання. Вони випереджають такі країни, як ФРН, Англія, Франція. Відчуваючи загрозу своїм економічним інтересам з боку НІК, країни Заходу прагнуть не допустити або обмежити їх доступ до перспективних технологій і новітнього обладнання. Проте, незважаючи на ці труднощі, нові індустріальні країни (зокрема, країни першої хвилі) здійснюють трансформацію економічних структур, орієнтуючись вже на капіталомісткий тип розвитку виробництва. Так, Тайвань, Південна Корея, Сінгапур створюють наукові й промислові центри, розширюють власні наукові дослідження. В 1996 р. Всесвітнім економічним форумом, заснованим в Женеві, опубліковано рейтинг найбільш конкурентоспроможних країн світу, в якому перші два місця посідають Сінгапур і Гонконг. До першої десятки входять також Тайвань і Малайзія.

Якщо у 70–80-х роках про НІК говорили лише як про перспективний ринок збуту або сферу вкладання капіталу, то нині ці країни перетворились на відчутний центр впливу на структуру світових продуктивних сил, міжнародні потоки товарів і фінансових ресурсів. НІК значно впливають на економічну політику решти країн, демонструючи одну з моделей успішного подолання економічної та соціальної відсталості. Наприклад, у 50-х роках Південна Корея мала ВВП на душу населення 5,6 % рівня США, а на початку 90-х років — уже 34 %. Середньорічна заробітна плата зросла з 80 дол. у 1960 р. до 10 тис. дол. у 1997 р. Аналогічні показники в Сінгапурі й Гонконгу.

Південна Корея. Чисельність населення становить 47 млн осіб, площа території — 99,6 тис. км². Економічний і політичний розвиток Південної Кореї відбувався під опікою США. Укладання американо-південнокорейських угод про економічну і військову допомогу сприяло надходженню із США 2,5 млрд дол. Низькі заробітна плата та споживчі ціни дали змогу у 60-х роках розпочати прискорений розвиток економіки за рахунок застосування трудомістких технологій. Впроваджувалась економічна модель розвитку, яка ґрунтувалась на значній регулюючій

ролі держави та жорсткому її контролю над економікою. Високі темпи зростання ВВП (не менше 8 % щорічно) дали змогу значно модернізувати економіку. Країна перейшла на випуск кораблів, автомобілів, радіоелектроніки, сталі, продуктів інших сучасних галузей. З'явилися гіганти південнокорейської економіки “Самсунг”, “Деу”, “Хенде”, “Лаккі Голдстар”, утворилась ефективна організація управління економікою.

Стратегія економічного розвитку дедалі більше зосереджувалась на експорті з використанням вигідних міжнародних економічних умов, зокрема принципу вільної торгівлі. У 80-х роках Південна Корея впевнено увійшла до десятки провідних країн-експортерів.

Проте під впливом світового ринку вона продовжувала диверсифікувати свою економіку. Для депресивних картелів в електротехнічній, хімічній, суднобудівній і автомобільній галузях практикувалося добровільне скорочення або перепрофілювання виробництв. Під гарантії уряду комерційні банки виділяли кредити для створення нових робочих місць у сфері малого бізнесу.

Для економіки країни проблеми розвитку збережуться і в майбутньому. Макроекономічна модель, яка забезпечила країні різкий стрибок, орієнтувалася лише на зовнішні інвестиції. На даний час високі темпи розвитку можуть бути забезпечені тільки за рахунок підвищення внутрішнього попиту, більшого використання інтелектуального потенціалу країни, структурної перебудови, розукрупнення монополій, широкого впровадження ринкових механізмів регулювання.

Прийняття у 1987 р. нової демократичної конституції, прихід демократичної влади та здійснення ліберальних реформ сприяли значному зростанню заробітної плати робітників, підвищенню рівня життя населення і авторитету Південної Кореї у світі.

Сінгапур набув статусу самоврядування у межах Британської співдружності в 1959 р. Після ліквідації військових баз Великої Британії уряд взяв курс на розвиток промисловості. Протягом 70-х років першочергова увага приділялася розвитку комунікацій, банківській справі, посередницькій діяльності. Відбулась докорінна реконструкція морського порту, було збудовано міжнародний аеропорт, прокладено нові сучасні лінії зв'язку. Залученню до економіки країни іноземних інвестицій сприяло

прийняття ліберального господарського та імміграційного законодавства. Одержані прибутки спрямовувалися на розвиток найсучасніших галузей промисловості — електронної, точного машинобудування, нафтопереробної.

Особливістю Сінгапуру є значна питома вага державного сектора в економіці — у транспорті, комунальних послугах, житловому будівництві. У власному економічному розвитку завжди застосовувалась жорстка модель “керованої економіки”. Темпи розвитку ВВП у 90-х роках становили 7–10 % щорічно за випереджаючого розвитку таких секторів економіки, як банківські послуги, обробка промисловість, торгівля, транспорт, зв’язок. В країні пріоритетний розвиток мають електроніка, інформатика, біотехнології. Це сприяло тому, що Сінгапур з населенням 3 млн осіб став 17-ю торговельною державою світу. У 1996 р. він офіційно отримав від Організації економічного співробітництва та розвитку статус розвиненої країни. Річний дохід на душу населення становив 24 тис. дол.

Тайвань — острів, на якому після Другої світової війни знайшов притулок режим Чан Кайші, що був підтриманий військовим захистом США і допомогою, яка у 50–60-х роках становила кілька мільярдів доларів. Економічні перетворення на острові були спрямовані на забезпечення населення продуктами харчування, наповнення внутрішнього ринку споживчими товарами місцевого виробництва на основі передових технологій в галузях телекомунікації, електроніки, напівпровідників, нових матеріалів, хімікатів, фармацевтики, аерокосмічного виробництва, на зростання експорту.

Особливістю тайванської економіки було те, що вона на 90 % базувалася на дрібних підприємствах сімейного типу. За роки модернізації Тайвань став високорозвиненою територією. Дохід на душу населення перевищує 10 тис. дол. на рік. Найвищі темпи росту економіки спостерігались у 70–80-х роках — 9,2–9,3 % на рік, поступово темпи знизились до 5,2 % . За економічним потенціалом Тайвань входить до десятки світових експортерів капіталу, а за валютними запасами (103 млрд дол. у 2000 р.) посідає третє місце в регіоні після Японії та Китаю. ВВП на душу населення становить 20 900 дол. На Тайвань припадає 8 % світового продажу настільних персональних комп’ютерів, 22 — ноутбуків, 83 — материнських плат і 51 % — моніторів. Галузева

структура: 57 % ВВП виробляється у сфері послуг, 40 — у промисловості, 3 % — у сільському господарстві.

Тут створено великий науково-технічний парк, до якого належать два науково-дослідні інститути промислових технологій та електроніки. Він спеціалізується на розробленні та випуску комп'ютерів і периферійного устаткування, напівпровідникових приладів. Зайнято в ньому понад 12 тис. осіб.

Гонконг — острів, орендований Великою Британією у КНР на 99 років (китайська назва Сянган). Його економічний розвиток розпочався після того, як сюди із Шанхая переїхав весь банківський і торговельний бізнес внаслідок перемоги комуністів у Китаї. Стабільна політична ситуація перетворила Гонконг на значний центр іноземних інвестицій, які вкладалися в електронну і текстильну промисловість. Розвивались також хімічна, електротехнічна, металообробна і годинникова галузі. Основними інвесторами були американські та японські компанії. У 1997 р. Гонконг було передано Китаю, який запевнив, що збереже його особливий статус та інтегрованість у світову економіку. Через Гонконг Китай експортував 40 % всієї продукції і розпочав здійснення реформування своєї економіки.

Загальними для всіх азійських нових індустріальних країн складовими успіху є:

- максимального ефективного використання зовнішніх факторів економічного розвитку (пільгові кредити, участь у міжнародному поділі праці й залучення транснаціональних корпорацій, іноземні технології);
- послідовна внутрішня політика, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність;
- ефективна макроекономічна політика підтримання стабільних внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют;
- стимулювання підвищення попиту й пропозицій у галузі інвестиційних товарів, що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню.

Успіхи НІК Азії навряд чи можна пояснити без такого фактора, як соціально-культурні (соціально-психологічні) особливості їх населення. Працелюбність й відповідальність, престиж здобуття знань і високої кваліфікації, енергійність і ділова кмітливість — це риси населення країн Південно-Східної Азії, які сприяли підвищенню продуктивності праці та якості продукції,

швидкому зростанню підприємництва й створенню в цілому такого психологічного клімату, що забезпечив готовність суспільства, незважаючи на певні труднощі, йти важким шляхом динамічної модернізації та прискореного залучення до передових досягнень світової цивілізації.

Отже, цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис і ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від їхнього соціально-економічного розвитку, ступеня інтеграції у міжнародний поділ та кооперацію праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей.

Все це спонукає країни до найширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання, до гармонізації національної та міжнародної економічної політики, пристосування господарських механізмів й інституціональних структур на міждержавному і міжнародному рівнях, уніфікації господарського законодавства.

Країни — експортери нафти (ОПЕК). До них належать: Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Лівія, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати.

У 70-х роках ці країни динамічно розвивалися, інвестували значні кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від експорту нафти в 1974 р. становив 30 млрд дол., а в 1981 р. — понад 101 млрд дол. В Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний середній дохід на душу населення на початку 80-х років досяг найвищого рівня у світі — 23 тис. дол. Упродовж 70–80-х років провідне місце у світі посідав Кувейт — 16 тис. дол. на душу населення щорічно. Проте через падіння у 80-х роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї ці держави уповільнили темпи зростання. Наприклад, надходження в бюджет Саудівської Аравії становили в 1988 р. лише п'яту частину від надходжень 1980 р. Погіршилось становище таких держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80–95 % залежать від продажу нафти.

Особливе місце серед країн, що розвиваються, належать державам Середнього Сходу — експортерам нафти. Доходи, які отримували ці країни від національних нафтопереробних компаній, були настільки великими, що внутрішні інвестиції не

могли їх поглинути. Значні фінансові кошти пішли в економіку промислових країн Заходу, а також у ті держави, де їх влаштували політичні режими. Приватний сектор у багатьох країнах регіону (Саудівська Аравія, Султанат Оман, ОАЕ) поступово зміцнив державу і став рушійною силою економічного зростання. Інвестиційний капітал приватних осіб, розміщений за кордоном вихідцями з країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (створена у 1981 р.), оцінюється у понад 170 млрд дол. Ці країни перетворились на полюс світового зростання. Динамічно модернізуючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, вони посідають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

Широкі можливості для здійснення політики державних капіталовкладень мають *Об'єднані Арабські Емірати*, до яких входять 7 князівств — Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Аджман, Умм-ель-Кайнвайн, Ель-Фуджайра, Рас-ель Хайма, доходи яких від нафти становлять понад 10 тис. дол. на душу населення.

За оцінками експертів на початку XXI ст. арабські країни володіють 62,4 % світових запасів нафти і понад 20 % всіх запасів газу. Прогнозується, що ці країни і далі будуть нарощувати видобуток нафти і природного газу, що сприятиме посиленню їх ролі як основних постачальників енергоносіїв у світі (один барель нафти із трьох експортується арабськими країнами).

Проте, одержуючи значні нафтові надходження, арабські країни також мають достатньо проблем щодо економічного розвитку — це посухи, значне зростання населення, залежність від імпорту продовольства, відставання у розвитку інфраструктури промисловості, у тому числі нафтової, погіршення становища в сільському господарстві.

10.3. Економіка країн Південно-Західної, Південної та Південно-Східної Азії

Друга група країн, що розвиваються, — це 33 країни Південно-Західної, Південної і Південно-Східної Азії, в тому числі Пакистан, Іран, Сирія, Лівія, де ВВП на душу населення переви-

ще 450 дол. США. Як і в інших країнах третього світу, після здобуття незалежності перед ними постала проблема розбудови економіки.

Індія — колишня британська колонія, яка стала незалежною у 1948 р. На її території утворилось дві держави — Індійський Союз і Пакистан. З приходом до влади партії Індійський національний конгрес у 1949 р., уряд країни взяв курс на створення змішаної економіки.

Індія — друга за кількістю населення країна світу (1,2 млрд осіб) і сьома за площею території — 3,3 млн км². Важлива роль у розвитку країни відводилась державному сектору і плануванню зі збереженням приватного сектора. Основну увагу уряд приділяв аграрним перетворенням — здійснив зелену революцію (іригація посівних площ), обмежив поміщицьке землевладіння та лихварство, сприяв розвитку кооперації, впровадженню агротехнічних технологій. Це дало змогу країні відмовитись від імпорту продовольчого зерна. Створений промисловий потенціал сприяв тому, що у 1986 р. було здійснено запуск першого супутника на індійському ракетносії. Проте розвиток економіки стримували високі темпи зростання населення, національно-релігійні суперечності, проблеми каст. У 80-х роках Індія розпочала ринкові реформи. Країна від імпортозамінної індустрії перейшла до розвитку експортних галузей добувної промисловості. Стимулювався розвиток державного сектора в базових видах економічної діяльності, приватного підприємництва, залучався іноземний капітал транснаціональних корпорацій у прогресивні галузі. Проте вийти на високі темпи зростання Індія так і не змогла. За обсягом ВВП вона посідає п'яте місце у світі, але ВВП на душу населення становить лише 2000 дол. Темпи зростання ВВП у 1990–2001 рр. були на рівні 6 %.

Структура промисловості за обсягом виробленого ВВП: текстильна — 17,2 %, нафтова і вугільна — 16,5 %, чорна і кольорова металургія — 14 %, машинобудування — 12 %, харчова промисловість — 11,4 %, целюлозно-паперова — 7 %, агротехнічна — 5 %. Найвищі темпи зростання зберігають галузі інформаційних і комп'ютерних технологій. Індії належить 5 % світового ринку комп'ютерного устаткування і програмного забезпечення.

Сільське господарство залишається основною сферою економіки, в ньому зайнято 60 % працездатного населення. Значні інвестиції здійснюються у створення сільської інфраструктури. Централізоване планування замінено на ринкові механізми. Відкрито доступ приватних компаній у раніше суто державні галузі — авіабудування, суднобудування, чорна і кольорова металургія, електроенергетика.

У світовому експорті на частку Індії припадає — 20 % чаю, 10 — спецій, виробів із шкіри, коштовних і напівкоштовних каменів, 5 % залізної руди, бавовняних тканин, текстильних виробів.

Істотну роль в економіці Індії відіграє іноземна фінансова допомога у розмірі 7 млрд дол. на рік. Основними кредиторами є МБРР і МАР.

Пакистан — ісламська країна, що стримує демократизацію розвитку. Як і Індія, він пішов шляхом розбудови змішаної економіки. Було ліквідовано посередництво у земельних відносинах, у промисловості створено основи державного сектора, надано підтримку приватному підприємництву, залучались зарубіжні інвестиції. Але, незважаючи на вжиті заходи, в країні зростає державний дефіцит, загострилися проблеми платіжного балансу, недостатньо розвивалося сільське господарство, в якому зайнято маже 80 % населення. Це зумовило залежність Пакистану від кон'юнктури зовнішнього ринку на нафту, яка є основним експортним продуктом країни.

Гран — країна, що встановила суверенітет у 1946 р., але розпочала реформи щодо прискорення ринкового розвитку та здійснення політики модернізації, яка отримала назву “білої революції”, лише у 60–70-х роках. Спершу було здійснено аграрну реформу — обмежено велике землеволодіння, створено фермерські господарства шляхом викупу державою значних земельних володінь і надання їх селянам за умови поступового їх викупу. Але це не змогло подолати пережитки на селі й не дало позитивних результатів. Ліквідація поміщицьких господарств призвела до падіння сільськогосподарського виробництва, масового безробіття.

Індустріалізація дала змогу збільшити темпи промислового виробництва до 10–15 % на рік. Було також здійснено реформи в освіті та медицині. Проте великих успіхів вони не принесли,

що спричинило невдоволення серед населення. Виразником його поглядів стало мусульманське духовенство, виступи якого проти реформ зумовили перемогу наприкінці 70-х років ісламської революції. У 1979 р. до Ірану повернувся шіїтський лідер Хомейні. Країна була проголошена ісламською республікою і повернулась до норм шаріату. Іран і на початку XXI ст., незважаючи на смерть Хомейні, залишається ісламською республікою.

На Африканському континенті деколонізація тривала майже всі повоєнні роки. Спершу незалежність здобули арабські країни Північної Африки. Частина з них (Марокко і Туніс) стабільно дотримувались прозахідної орієнтації і курсу на розбудову ринкової економіки. Алжир і Сирія намагались побудувати арабський соціалізм.

Сирія здобула незалежність у 1946 р. Посідаючи лише шосте місце за кількістю населення і десяте за розміром території серед цих держав, вона є однією з найбільш розвинених країн арабського світу. У 1963–1965 рр. у Сирії здійснено соціально-економічні перетворення — націоналізовано банки і страхові товариства, розпочато нову аграрну реформу, значно обмежено максимум земельних володінь, під контроль держави взято всі великі та середні промислові підприємства. Державний сектор економіки поступово став займати провідні позиції у виробництві, кредитно-фінансовій сфері та зовнішній торгівлі. Всі природні ресурси країни, власність іноземних і місцевих компаній, які їх розробляли, було націоналізовано. Сирія першою з країн арабського світу взяла під контроль держави нафтові та інші природні багатства.

У 1966 р. на вимогу нового уряду країни іноземний нафтовий консорціум “Ірак петролеум компанії” збільшив платежі за транспортування іракської нафти до Середземного моря через територію Сирії. Проте на становище країни негативно вплинула шестиденна війна з Ізраїлем у 1967 р., який прагнув припинити політичний тиск з боку арабських держав і ліквідувати загрозу своїй незалежності. Внаслідок наступальних операцій Ізраїль анексував значні за площею території сусідніх країн — Єгипту, Сирії та Йорданії.

Новий етап соціально-економічних перетворень пов’язаний з іменем президента Хафеза Асада (з 1971 р.). У країні було створено високорозвинену текстильну, харчову, нафтодобувну, буді-

вельну індустрію, сформувалися нові галузі — хімічна, гірничодобувна, цементна.

У 1976–1980 рр. згідно з четвертим п'ятирічним планом почався прискорений промисловий розвиток країни — індустріалізація. За цей період було збудовано понад 100 промислових об'єктів. У 1985 р. частка промисловості у ВВП перевищувала 30 %, а її продукція у всьому експортованому товарі — 33 %. Сформувався промисловий робітничий клас.

Зміцнення промислового потенціалу країни тривало і в наступні п'ятирічки. Швидкими темпами розвивався державний сектор, до якого належало 80 % промислового виробництва і 90 % експорту та імпорту. Середньорічні темпи зростання ВВП у 80-х роках становили понад 7 %. Залізниця й шосейні дороги, сотні мостів, збудованих у ці роки, поєднали всі райони країни в єдиний комплекс. У створенні провідних галузей сирійської економіки та енергетичного комплексу важливу роль відіграв СРСР, який брав участь у будівництві Євфратського гідровузла, багатьох промислових підприємств.

Важливу роль у сирійській економіці відіграло сільське господарство, частка якого у ВВП становила 20 %. Активно створювались постачально-збутові сільськогосподарські кооперативи, які з часом були ліквідовані через їх неефективність.

Проте останніми роками економічне становище країни дещо погіршилось, розпочались інфляційні процеси, загострились структурні диспропорції, скоротилась допомога від Росії, яка уже не може бути таким важливим партнером, як СРСР.

10.4. Економіка слаборозвинених країн Африки

Третя група — це слаборозвинені країни з населенням до півмільярда осіб, у яких ВВП на душу населення становить менше 350 дол., рівень освіченості — менше 20 %, частка переробної промисловості — менше 10 %. Із 47 країн, які належать до слаборозвинених, 25 знаходяться на Африканському континенті. Це держави Центральної і Південної Африки (десятки різномірних і нечітко сформованих держав, військово-племінних утворень). Більшість країн Тропічної Африки здобули незалежність

у 1960 р., який названо роком Африки. У 1974 р. здобули незалежність португальські колонії — Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау. Останньою була Намібія у 1989 р.

Африка — найбільш відсталий в економічному плані регіон. Чинниками, які сприяли низькому рівню життя, є дуже високій приріст населення, політична нестабільність, етнічні, міждержавні конфлікти, трайбалізм (племінне життя).

Більшість африканських країн перебувають у надзвичайно скрутному становищі внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості. Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуваючи гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку, ці держави останніми десятиліттями практично витіснені з міжнародного поділу праці.

Характерні риси економіки найменш розвинених країн:

- доіндустріальний рівень продуктивних сил;
- домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі;
- вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів;
- початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку;
- однобока спеціалізація експортного сектора тощо.

У країнах Тропічної Африки за багатоукладності економіки переважає дрібнотоварне виробництво. Значна частина населення до здобуття незалежності була зосереджена у сільськогосподарському і сировинному секторах. Намагання нових лідерів незалежних країн створити власний економічний потенціал не тільки не мали успіху, а й ще більше посилили залежність їхньої економіки від розвинених держав. Практично для всіх африканських країн характерним є створення іноземних підприємств, представлених переважно дочірніми компаніями ТНК розвинених країн, особливо Великобританії та Франції. Капіталовкладення ТНК колишніх метрополій у країни Африки становлять 58–79 % всіх іноземних інвестицій. Лише за 1980–1986 рр. іноземні монополії вивезли з Африки 24,5 млрд дол. чистих прибутків.

Найменш динамічною сферою економіки більшості країн залишається сільське господарство. Це пояснюється техніко-економічною відсталістю, погіршенням природно-кліматичних

умов у країнах, які наближені до Сахари, хронічним відставанням темпів зростання продовольства від темпів зростання населення. Проблема голоду вирішується тільки за допомогою міжнародних організацій. Відповідно до світової класифікації бідними вважаються ті, хто отримує менше 275 дол. на рік. На початку ХХІ ст. 20 країн Африки має менший рівень доходу.

Низький рівень економічного розвитку згаданих держав та значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих верств населення призводить до значних проблем. Так, у країнах на південь від Сахари за межею бідності живе майже половина населення. Щорічне зростання сільськогосподарської продукції тут не перевищує 1,5 %, тоді як населення зростає на 3 %, тобто вдвічі швидше. За даними ООН, до 60 % населення Тропічної Африки систематично недоїдають, у тому числі 40 % дітей у віці до 5 років.

Жалюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10–12 разів вища за показники розвинених країн. Половина дорослих в Африці неписьменні. Тільки 11 % дітей закінчують школу, а вчаться у вищих навчальних закладах лише 1,4 %.

На шлях незалежності ці країни стали, не маючи великих зовнішніх боргів. До 70-х років вони залучали переважно кошти з офіційних джерел, у тому числі субсидії без повернення. У 2000 р. заборгованість вже становила 130 млрд дол., оскільки багато країн вийшли на світовий ринок позичкового капіталу. Світове співтовариство намагається допомогти найменш розвиненим державам у вирішенні їхніх проблем. Зокрема, в 1999 р. лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання половини зовнішнього боргу 30 найбіднішим країнам. Окрім того, для забезпечення надання допомоги цим країнам було підтримано пропозицію щодо продажу приблизно десятої частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд дол.

10.5. Інтеграційні об'єднання в країнах, що розвиваються

Глобалізація супроводжується розвитком економічної інтеграції на регіональному рівні. Інтеграційні регіони — це осередки, де глобалізація сягає особливо глибокого рівня. Тенденція до цього процесу простежується дуже давно, кількість регіональних об'єднань неухильно зростає.

Економічна інтеграція (“інтер” з латини — цілий) — це широке міждержавне об'єднання, яке діє відповідно до спеціальних угод і має певну організаційну структуру (у тому числі спільні керівні та інші установи). У межах такого об'єднання на території країн-учасниць розгортаються різні види господарської діяльності на особливих пільгових, порівняно з рештою країн, умовах. Йому притаманні глибший міжнародний поділ праці, посилений обмін товарами, послугами, капіталами, робочою силою, прискорення усуспільнення виробництва.

Міжнародна економічна інтеграція — найвищий етап інтернаціоналізації світової економіки, яка набула розвитку через різні об'єднання країн.

Розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції зумовлений такими факторами:

- економічним розвитком країн, груп і регіонів світу в умовах нерівномірності розподілу ресурсів; закономірностями НТП;
- тенденціями демографічної ситуації;
- наявністю і необхідністю вирішення глобальних проблем;
- швидким розвитком транспортно-комунікаційних мереж;
- ринковою “уніфікацією” економічного розвитку.

Економічна інтеграція розвивається від простих до складніших форм. Міжнародна регіональна інтеграція полягає в тісному, органічному взаємопроникненні національних економік країн, що компактно розташовані в певному просторі. Регіональні інтеграції у своєму розвитку проходять п'ять стадій: зона преференційної торгівлі, зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, політичний союз.

Найактивніше формування багатосторонніх економічних об'єднань країн, що розвиваються, припало на кінець 50-х — початок 60-х років ХХ ст. За даними Конференції ООН з торгівлі

та розвитку міждержавні економічні об'єднання у 90-х роках налічували 44 регіональних торговельно-економічних угруповання, 30 асоціацій виробників сировинних товарів, два валютних союзи тощо. Частка інтегрованих угруповань у загальному товарообігу країн, що розвиваються, зросла з 7 % у 1960 р. до 20 % у 90-х роках. На сьогодні у межах світового господарства налічується до 100 інтеграційних угруповань.

У країнах, що розвиваються, інтеграційні процеси здійснюються на регіональній основі у Латинській Америці, Азії, Африці, на Близькому Сході. Рух до регіональної єдності відбувається поки що повільно, стикаючись з перепонами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Розглянемо деякі з найбільших міжнародних інтеграційних об'єднань.

У 1967 р. було створено *Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*, яка об'єднувала 9 членів (Бруней, В'єтнам, Камбоджу, Лаос, Індонезію, Малайзію, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур) з метою прискорення економічного розвитку, соціального і культурного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності у регіоні. Економічне об'єднання передбачало взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитну торгівлю у межах асоціації, що стало важливим фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення країн-учасниць на один із центрів тяжіння світової економіки. У 1992 р. учасники асоціації поставили перед собою мету утворити протягом наступних 15 років повноцінну зону вільної торгівлі шляхом поетапного зниження тарифів.

Контроль за дотриманням цієї політики здійснює спеціальна рада на рівні міністрів. Список товарів, на які встановлюються пільгові тарифи, затверджується щорічно на нарадах міністрів. Країни АСЕАН докладають зусиль щодо залучення іноземних інвестицій до регіону з метою створення єдиного ринку капіталів. Співробітництво поширюється як на економічну, так і на соціальну сферу, культуру, науку, освіту.

Азіатська фінансова криза 1997 р. негативно вплинула на економіку країн АСЕАН. Знецінилися національні валюти, майже вдвічі скоротились доходи населення, зменшився приплив інвестицій. У відповідь на цю кризу в грудні 1997 р. було прийнято документ "Бачення АСЕАН 2020 року", в якому передбачається перетворити асоціацію на союз, відкритий для діалогу з

усіма країнами світу, стабільний і процвітаючий, пов'язаний партнерством і гуманними принципами.

Нині до цієї асоціації входять 10 країн — приєдналась М'янма (Бірма). У політичних та економічних колах розглядається перспектива на базі АСЕАН утворення широкого Східно-Азійського економічного співтовариства за рахунок залучення Китаю, Японії та Республіки Корея.

У 1989 р. 12 країн внаслідок підписання угоди про співпрацю утворили *Азійсько-Тихоокеанське економічне співтовариство (АТЕС)*, до якого ввійшли США, Канада, Японія, Австралія, Південна Корея, Бруней, Малайзія, Індонезія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур. Згодом до них приєдналися поступово ще 9 країн: Китай, Гонконг, Тайвань (1991), Мексика та Папуа-Нова Гвінея (1993), Чилі (1994), Росія, В'єтнам, Перу (1997). Це інтеграційне об'єднання є найбільшим у світі за територією і чисельністю населення. Частка АТЕС у світовому ВВП становить 54 %, у міжнародній торгівлі — 42 %, у золотовалютних резервах — 80 %.

АТЕС — міждержавне об'єднання, яке має консультативний характер. Головною метою цього угруповання є узгодження політики в галузі торгівлі та інвестицій, співробітництво в енергетиці, транспорті, телекомунікаціях, туризмі, охороні довкілля. У 1993 р. в межах угоди створено комітет з торгівлі та інвестицій. Згідно з планами АТЕС до 2020 р. передбачається створення зони вільної торгівлі. Нині АТЕС перебуває тільки на початковому рівні інтеграції.

“*План Коломбо*” — організація зі спільного економічного і соціального розвитку в Азії і Тихому океані, була створена у 1950 р. на основі британського плану допомоги колишнім колоніям. Ця організація об'єднує дві групи держав: донори — Велика Британія, США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія; одержувачі допомоги: Індія, Пакистан, Шрі-Ланка, Афганістан, Іран, Непал, М'янма, Бутан, Бангладеш, Лаос, Камбоджа, Малайзія, Таїланд, Сінгапур, Папуа-Нова Гвінея, Індонезія, Філіппіни, Фіджі, Республіка Корея. Мета організації — економічна і соціальна допомога країнам, координування надання технічної і фінансової допомоги, обговорення проблем економічного розвитку регіону, підтримка підприємництва,

особливо малих і середніх підприємств, екологічна допомога. Особлива увага приділяється боротьбі з наркотиками в регіоні.

Рада арабської економічної єдності (РАЕЄ) утворена в 1964 р. членами Ліги арабських держав. До неї входять Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Кувейт, Лівія, Мавританія, ОАЕ, Палестина, Сирія, Сомалі, Судан. Метою Ради є досягнення арабської економічної єдності шляхом утворення спільного ринку, що передбачає вільний рух капіталів і людей, свободу торгівлі, ліквідацію перешкод економічної діяльності в територіальному просторі арабського світу. Угоду про арабський спільний ринок підписали 7 країн — Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Лівія, Мавританія та Сирія.

Функціями РАЕЄ є координування політики країн-членів у торгівлі, сільському господарстві, транспорті, промисловості; уніфікація законів і нормативних актів з економічних програм; організація спільних арабських компаній. Для координування діяльності країн на галузевому рівні утворено спеціалізовані федерації й союзи: Арабський союз з цементу і будівельних матеріалів, Арабський союз текстильної промисловості, Арабська федерація машинобудування та ін.

НАФТА — північноамериканська угода про вільну торгівлю, що об'єднує США, Канаду і Мексику, утворена в 1994 р. з метою створення протягом 15 років зони вільної торгівлі. Нафта має великий природно-ресурсний, людський, виробничий і фінансовий потенціали. Населення країн, що входять до організації, перевищує 375 млн осіб. У США реалізується 80 % експорту з Канади і 70 % — з Мексики, в Канаді — 20 % експорту США. З утворенням зони вільної торгівлі для товарів і капіталів для США відкриваються ринки Мексики і Канади. Американські фірми матимуть вільніший доступ до багатих мінеральних ресурсів і деревини Канади, нафти Мексики. Дешева робоча сила Мексики сприятиме припливу сюди капіталів зі США і Канади. Водночас Мексика сподівається на широкий споживчий ринок США для продукції легкої промисловості та сільського господарства. Привабливим для Мексики є ринок робочої сили в США, але поки що існують обмеження на її пересування в межах НАФТА.

Механізм утворення зони вільної торгівлі передбачає протягом 15 років ліквідувати всі торговельні та інвестиційні переш-

коди між країнами, а також митні збори. Регулювання діяльності НАФТА здійснюється переважно шляхом двосторонніх переговорів між країнами-учасницями.

Значною розвитку інтеграції латиноамериканських країн сприяв створений у 1991 р. *Спільний ринок країн Півдня Америки (МЕРКОСУР)* у складі чотирьох держав — Аргентини, Бразилії, Уругваю і Парагваю — із чисельністю населення 200 млн осіб, територією 11 млн км² і ВВП 460 млрд дол. Метою цього об'єднання є створення зони вільної торгівлі та митного союзу. Договір передбачав скасування всіх тарифних обмежень до 1995 р., що означало б вільний рух капіталів, робочої сили, застосування єдиного зовнішнього тарифу, координацію політики в промисловості, сільському господарстві й транспорті, співробітництво у валютно-фінансовій сфері. Але ці умови не були в передбачений строк підготовлені і тому перенесені на 2000 р., але і сьогодні є винятки по окремих групах товарів, на які ще зберігаються митні збори. Не вдалося повністю узгодити і зовнішні тарифи щодо третіх країн. МЕРКОСУР стоїть перед завершенням митного союзу і пропонує поширити зону вільної торгівлі на всю Латинську Америку.

До великих регіональних об'єднань світу належать також:

- *Співдружність незалежних держав (СНД)*, до якої увійшли республіки колишнього СРСР — Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна, Узбекистан;
- *Чорноморське економічне співтовариство (ЧЕР)*: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна;
- *Карибське співтовариство і Карибський спільний ринок (КАРІКОМ)*: Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Домініка, Гренада, Гайана, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсет і Гренадіни, Суринам, Трінідад і Тобаго, Ямайка.

Незважаючи на труднощі в організації та роботі інтеграційних союзів і об'єднань, за ними майбутнє: вони сприяють не тільки ліквідації економічної відсталості, воєнних конфліктів, а й створюють противагу зростаючому впливу розвинених країн.

Отже, міжнародна економічна інтеграція — характерна особливість сучасного етапу розвитку світової економіки. Наприкінці XX — на початку XXI ст. вона стала могутнім інструментом прискореного розвитку регіональних економік і підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку країн — членів інтеграційних угруповань. Саме в трикутнику “національна економіка — транснаціоналізація — регіональна інтеграція” знаходяться ключові проблеми економічної взаємодії України зі світом.

Тенденції розвитку країн, що розвиваються, свідчать про зменшення розриву між ними і колишніми метрополіями, тобто їх швидке економічне зростання. Тенденція до економічної інтеграції набула поширення і серед країн, що розвиваються. У Латинській Америці, Африці, Азії виникло до 20 економічних угруповань. Причини інтеграції розвинених країн та країн, що розвиваються, різні. У розвинених країнах інтеграція зумовлена високим рівнем розвитку продуктивних сил, що переросли національні межі, прагненням підприємств розширити сферу свого панування. У країнах, що розвиваються, економічна інтеграція пов’язана з низьким рівнем розвитку економіки, прагненням завдяки об’єднанню створити країні умови для індустріалізації і становлення національної економіки, послабити свою економічну залежність від західних держав.

10.6. Чинники економічного розвитку країн, що розвиваються

Поліпшення економічної ситуації в країнах, що розвиваються, останніми роками пояснюється низкою чинників:

1. Багато трудомістких галузей промисловості під різними мотивами було перенесено із розвинених країн — швейна, текстильна, взуттєва, приладобудування і електроніка, будучи зорієнтованими на дешеві та багаточисельні трудові ресурси. Матеріаломісткі та енергоємні галузі — виплавка кольорових металів, нафтопереробка, електроенергетика, деревообробка також стали орієнтуватися на сировинні зони. Екологічно шкідливі — нафтопереробка, виробництво мінеральних добрив, це-

люлозно-паперова промисловість, хімія органічного синтезу — були витіснені з розвинених країн з метою економії витрат на природоохоронні заходи.

2. У багатьох країнах почалася стабілізація політичної ситуації. Національні економіки після усунення диктаторських режимів, припинення воєнних конфліктів і громадянських війн створили сприятливу ситуацію для іноземних інвесторів, підвищували свою привабливість, обіцяли стабільно високі прибутки, недоторканість вкладених капіталів і власності. Розпочалася індустріалізація раніше традиційно аграрних країн. Прибутки від експорту нафти та готових виробів почали вкладатися в розвиток своїх країн. Для залучення інвестицій в країнах, що розвиваються, створювались сприятливі інвестиційні умови, вводилось пільгове оподаткування.

3. Почали здійснюватися структурні реформи — від видобувних виробництв країни стали переходити до переробних, трудомістких та наукоємних. Високими темпами розвивались інженерна і соціальна інфраструктура, банківська справа, страхування, зв'язок, сфера послуг, туризм. Змінювались форми власності, державна власність приватизувалась і підтримувалась законодавчою і податковою базами. Здійснювалася жорстка фінансова політика із зниження рівня інфляції, боротьба з корупцією, тіньовим капіталом.

4. Почався перехід від імпортозамінної стратегії розвитку на експорторієнтовану. Значно розширилась номенклатура запропонованих на експорт товарів.

Угрупування країн, що розвивається, можна уявити у вигляді піраміди, верхівку якої посідають НІК з високими темпами економічного розвитку і найвищими ВВП на душу населення. За ними йдуть країни середнього рівня, де в останні десятиліття зберігаються високі темпи економічного розвитку. Основу піраміди займають слаборозвинені й найбідніші країни. Порівняння показників ВВП на душу населення у 2000 р. наочно ілюструє відмінність у рівнях розвитку країн: якщо середній показник всіх країн світу становив 5700 дол., в США — 27 270, то в Республіці Корея — 14 565, Аргентині — 9120, Мексиці — 5720, Таїланді — 5715, Бразилії — 5350, Індії — 1880, Бангладеш — 930. Країни, що розвиваються, також значно різняться за рівнем продуктивності праці — якщо середній показник всіх

Світове господарство — сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці й пов'язані між собою системою міжнародних економічних відносин.

Транснаціоналізація — формування внутрішньокорпоративних міжнародних ринків, що охоплюють переважну частину світових потоків товарів, послуг, капіталу і робочої сили.

Транснаціональна корпорація — група підприємств, що функціонують у різних країнах, але контролюються штаб-квартирою, яка розташована в конкретній країні.

Шаріат — система норм мусульманського права, а також релігійно-обрядових настанов і правил, що мають силу закону для мусульман.

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇ **Контрольні запитання і завдання** ◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

1. Проаналізуйте причини та наслідки розпаду колоніальної системи.
2. Які основні групи країн, що розвиваються, ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
3. Які основні показники визначають належність держави до групи країн, що розвиваються?
4. Назвіть головні причини та наслідки швидкого економічного зростання нових індустріальних країн.
5. У чому полягала економічна стратегія урядів нових індустріальних країн Сходу?
6. Який вплив на економічне і політичне життя Сінгапуру та Гонконгу мало те, що вони були британськими колоніями?
7. Чим можна пояснити, що військовий режим Південної Кореї зумів забезпечити економічне піднесення країни?
8. Чи може Україна перейняти досвід нових індустріальних країн Сходу у розвитку своєї економіки?
9. У чому полягають зрушення у структурі світового господарства за останні десятиріччя?
10. Які показники характеризують динаміку економічного розвитку?

1. Світовий банк запропонував такий підхід до класифікації рівня розвитку країн:

- а) за обсягом реального ВВП на душу населення;
- б) за обсягом номінального ВВП;
- в) за обсягом інвестицій.

2. Найбільш характерні риси економіки країн, що розвиваються:

- а) невисокий рівень продуктивних сил;
- б) багатокладність економіки;
- в) вплив релігій та традицій;
- г) всі відповіді правильні.

3. Відповідно до класифікації за показником ВВП на душу населення Україна належить до:

- а) країн з високим рівнем ВВП на душу населення — понад 10 тис. дол.;
- б) країн з рівнем, вищим від середнього — 3–10 тис. дол.;
- в) країн з рівнем, нижчим від середнього — 800 дол. — 3 тис. дол.;
- г) країн з низьким рівнем — меншим від 800 дол.

4. Країни, що розвиваються, іноді поділяються на:

- а) нафтоекспортні;
- б) нові індустріальні;
- в) країни значного потенціалу;
- г) всі відповіді правильні.

5. Група країн, що розвиваються, виникла після Другої світової війни, починаючи із:

- а) 1945 р. — до середини 50-х років XX ст.;
- б) середини 50-х — до середини 60-х років XX ст.;
- в) середини 60-х — до 90-х років XX ст.;
- г) всі відповіді правильні.

6. До нових індустріальних країн (НІК) Латинської Америки належать:

- а) Аргентина, Бразилія, Мексика;
- б) Венесуела, Колумбія, Куба;
- в) Еквадор, Болівія, Гвіана.

7. Основні чинники економічного зростання нових індустріальних країн:

- а) вигідне географічне положення;
- б) наявність дешевої робочої сили;
- в) великі надходження іноземного капіталу;
- г) всі відповіді правильні.

8. Серед нових індустріальних країн “драконами” називають:

- а) Гонконг, Республіку Корею, Сінгапур, Тайвань;
- б) Індонезію, Філіппіни, Малайзію, Таїланд;
- в) Бразилію, Мексику, Аргентину, Чилі.

9. У 1997 р. вибухнула глибока фінансова криза, яка супроводжувалась обвалом курсу акцій в таких країнах:

- а) Індонезія, Південна Корея, Малайзія, Таїланд;
- б) Мексика, Аргентина;
- в) Індія, Китай.

10. Країнами — експортерами нафти ОПЕК є:

- а) Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела;
- б) Індонезія, Ірак, Іран, Лівія, Кувейт;
- в) Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати;
- г) всі відповіді правильні.

11. Основною сферою економіки в Індії, де зайнято 60 % працездатного населення, є:

- а) сільське господарство;
- б) переробна промисловість;
- в) металургія і машинобудування.

12. ООН визнало роком Африки:

- а) 1960 р.;
- б) 1956 р.;
- в) 1974 р.

13. Найбільш активне формування багатосторонніх економічних об'єднань країн, що розвиваються, почалося:

- а) наприкінці 70-х — на початку 80-х років ХХ ст.;
- б) наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст.;
- в) наприкінці 90-х років ХХ ст. — на початку ХХІ ст.

14. Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) було створено у 1967 р. і до неї увійшли:

- а) В'єтнам, Лаос, Камбоджа, М'янма;
- б) Бруней, Індонезія, Малайзія;
- в) Таїланд, Філіппіни, Сінгапур;
- г) всі відповіді правильні.

15. У 1989 р. було створено Азійсько-Тихоокеанське економічне співтовариство (АТЕС) з метою:

- а) узгодження політики в галузі торгівлі;
- б) промислового співробітництва, передання технологій;
- в) сприяння руху фінансових ресурсів;
- г) всі відповіді правильні.

16. У 1994 р. було укладено угоду під назвою НАФТА, яку підписали:

- а) Росія, Україна, ЄС;
- б) Єгипет, Ірак, Кувейт, ОАЕ, Судан;
- в) США, Канада, Мексика.

17. Особливістю економіки Тайваню є спеціалізація на:

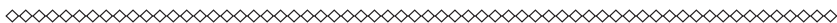
- а) виробництві комп'ютерів та ноутбуків;
- б) вирощуванні сільськогосподарської продукції;
- в) виробництві м'ясо-молочної продукції.

18. Для країн Тропічної Африки характерними є підприємства:

- а) компанії ТНК Франції і Великобританії;
- б) вітчизняні фінансово-промислові групи;
- в) малі та середні підприємства.

Відповіді: 1а, 2г, 3в, 4г, 5г, 6а, 7г, 8а, 9а, 10г, 11а, 12а, 13б, 14г, 15г, 16в, 17а, 18а.

ЕКОНОМІКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ у 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст.

11.1. Реформування української економіки в перші роки незалежності (1991–1995)

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. 8 грудня 1991 р. керівники трьох незалежних держав — Росії (Борис Єльцин), України (Леонід Кравчук) і Білорусії (Станіслав Шушкевич) у Біловезькій пущі прийняли рішення про припинення дії союзного договору 1922 р. щодо створення СРСР та про розпуск державних структур союзного рівня. 21 грудня 1991 р. було створено нове міждержавне утворення СНД — Союз незалежних держав, в який увійшли всі республіки колишнього СРСР за винятком Латвії, Литви та Естонії. Перебудова, яку розпочав М. Горбачов, завершилась розвалом колись могутньої багатонаціональної країни.

Перед першим всенародно обраним Президентом України Леонідом Кравчуком, Верховною Радою та урядом було поставлено завдання: забезпечити українському народові нормальні умови життя та підняти рівень його добробуту. Але криза продовжувала поглиблюватись, відбувалось падіння виробництва, що за відсутності конкуренції та дефіциті товарів призвело до надзвичайного зростання цін. Політика уряду була неефективною в цих умовах.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила “Основи національної економічної політики”. У документі передбачалось здійснення структурної перебудови господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих

виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої та харчової промисловості. Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв Закон “Про приватизацію майна державних підприємств”. Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств, кооперативів. В аграрному секторі економіки створювались фермерські господарства, чому сприяли прийняті закони та постанови, особливо Закон “Про селянське (фермерське) господарство”.

Водночас стало питання, яким шляхом повинна розвиватися Україна? Вітчизняними вченими було запропоновано і науково обґрунтовано поступовий перехід до ринку західноєвропейського типу — з державним регулюванням макропоказників та збереженням значного державного сектора економіки. Але уряд обрав інший напрям, рекомендований експертами МВФ та Світового банку, — це швидкий перехід до відкритої та децентралізованої системи торгівлі, що сприятиме інтеграції економіки у світове господарство. Передбачалось, що прискорена лібералізація зовнішньоекономічних зв’язків призведе до банкрутства частини підприємств і зростання безробіття. Якщо Україна витримає ці труднощі, то через два роки розпочнеться стійке піднесення економіки, а темпи зростання будуть вищими, ніж у більшості країн Заходу. Цьому сприятиме фінансова допомога, яка надходитиме після здійснення перших кроків. Ця концепція була запропонована монетаристами і мала назву “шокової терапії”. Було проголошено лібералізацію ринкової торгівлі та цін. Не маючи основних стратегічних цілей, які б враховували національні та історичні особливості, Україна почала формувати дикий капіталізм зразка XVIII ст. — вільний ринок, заперечення ролі держави, відсутність соціального захисту.

Економічні перетворення відбувалися надзвичайно повільно. Український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути, традиції самоврядування, а тому змушений був у процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, — тотальне одержавлення економіки; панування монополізму; командні форми і методи управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурні та

територіальні диспропорції економіки; значна мілітаризація; катастрофічна екологічна ситуація та багато інших чинників. Все це істотно послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж державний апарат України не готовий був рухатись вперед, консервативні сили бажали радше повернутися в минуле, ніж йти шляхом реформ вперед.

В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато прийнятих в Україні законів були відірваними від життя і належним чином не спрацювали. Створилася унікальна соціально-економічна ситуація, для вирішення якої був неприйнятний нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом спроб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до проблем сьогодення. Але серед української політичної верхівки переважали настрої на користь повільного реформування, тому радикальні зміни почалися значно пізніше.

Ситуація в Україні була дещо кращою, ніж в інших республіках колишнього СРСР, особливо щодо продовольчого постачання населенню. Проте енергетичні ресурси країни на цей час уже були суттєво вичерпані, що негативно вплинуло на її економічне становище. На розвідання нових запасів керівництво Радянського Союзу не йшло, оскільки всю увагу зосередило на пошуках нафти і газу в Західному Сибіру і на півночі Росії. Господарство України стало повністю залежним від поставок російських нафти і газу, ціни на які значно зросли.

Доречно нагадати, що значну частину власних нафти, газу та вугілля Україна втратила у 40–60-х роках ХХ ст. внаслідок колоніального пограбування на потреби економіки та населення європейської частини СРСР (газопровід Дашава — Київ — Москва), а в роки перших п'ятирічок в Донбасі було створено першу всесоюзну “кочегарку” для забезпечення потреб союзної енергетичної системи.

Залежність української економіки від російської за радянських часів моделювалася імперським центром. Розрив всесоюзних економічних зв'язків спричинив кризу у промисловості, яка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основною частиною її товарної продукції були напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого

процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. Модернізація видобувної і переробної промисловості не здійснювалася. Машинобудування значною мірою працювало на забезпечення ВПК. На відміну від російських лідерів керівники Української держави не виявляли бажання здійснювати радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових механізмів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві переважав державний сектор. В тяжкому стані опинилося сільське господарство, оскільки на території України не було машинобудівних (комбайнових) заводів.

У січні 1992 р. Росія підвищила ціни на товари масового вжитку. За нею Україна відпустила ціни і почала здійснювати відверто проінфляційну політику, для якої характерними були величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Спроб щодо реалізації жорсткої грошово-кредитної політики практично не робилося. Внаслідок цього восени 1992 р. наприкінці перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра місячна інфляція перейшла рубіж 50 %, тобто стала гіперінфляцією. Національний доход за 1992 р. порівняно з попереднім роком становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91, а сільського господарства — 89 %. Найбільший спад відбувся у транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо зросли ціни на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися у 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора найбільшого військового заводу “Південмаш”. У листопаді цей уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. В країні було введено власну національну валюту — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Проте у своїй політиці Л. Кучма наголошував не на впровадженні елементів вільного

ринку, а на відновленні порядків адміністративної системи управління економікою. Криза стрімко поглиблювалась.

На початку 1993 р. Л. Кучма одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження терміном на шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Проте до позитивних змін в економіці це так і не привело. Спершу намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, але воно було досягнуто шляхом збільшення кредитної емісії та безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70 % на місяць. Намагання уряду стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише погіршували ситуацію в країні.

21 вересня 1993 р. Верховна Рада задовольнила прохання Л. Кучми і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент Л. Кравчук, а обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський. Новий Кабінет Міністрів ще більше посилив державне регулювання та збільшив податки. Українські громадяни, які заробляли щомісячно до 100 дол. США, повинні були віддавати державі у вигляді податку 90 % цієї суми.

Сконцентрувавши у своїх руках велику владу, Л. Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка начебто підтримувала українську самостійність, але не з високопатріотичних міркувань. Зберігаючи за собою керівні пости, ця “еліта” стала казково збагачуватися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів. Зокрема, у 1993 р. темп інфляції в Україні становив 10256 % і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі.

У 1994 р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком знизився майже на 23 %, виробництво промислової продукції — на 27,2 %, сільськогосподарської — на 16,5 %, інвестицій в основний капітал — на 22,5 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП (табл. 1).

Така політика спричинила значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної

Динаміка основних показників розвитку економіки України
у 1990–2000 рр.

Рік	ВВП, %		Промислове виробництво, %		Сільське господарство, %		Інвестиції в основний капітал, %		Інфляція, %	
	до 1990 р.	до попереднього року	до 1990 р.	до попереднього року	до 1990 р.	до попереднього року	до 1990 р.	до попереднього року	до грудня попереднього року	до грудня попереднього року
1990	100,0	96,4	100,0	99,9	100,0	96,3	100,0	98,5	—	—
1991	91,3	91,3	95,2	95,2	86,8	86,8	92,5	92,9	390,0	390,0
1992	82,3	90,1	89,1	93,6	79,6	91,7	58,6	63,1	2100,0	2100,0
1993	70,6	85,8	87,6	92,0	80,8	101,5	52,5	89,6	10256,0	10256,0
1994	54,4	77,1	63,7	72,7	67,5	83,5	40,7	77,5	501,0	501,0
1995	47,8	87,8	56,0	88,0	65,0	96,4	29,1	71,5	281,7	281,7
1996	43,0	90,0	53,2	94,9	58,8	90,5	22,7	78,0	139,7	139,7
1997	41,7	97,0	53,0	99,7	57,7	98,1	20,7	91,2	110,1	110,1
1998	40,9	98,1	52,5	99,0	52,1	90,2	22,0	106,1	120,0	120,0
1999	40,8	99,8	54,6	104,0	48,5	93,1	22,0	100,4	119,2	119,2
2000	43,2	105,9	61,6	112,4	52,9	109,8	25,2	114,4	125,8	125,8

самостійності. Особливо це відчувалося на Сході, Півдні та в Криму, де почали виявлятися сепаратистські тенденції, які підтримувалися Москвою.

Загострення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади призвело до рішення обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їхня консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності та ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур були приречені на невдачу.

11.2. Економічне становище України у другій половині 90-х років

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва чітко дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Л. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

У жовтні 1994 р. новообраний президент проголосив стратегію економічних перетворень, яка була схвалена Верховною Радою і передбачала: лібералізацію цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і здійснення земельної реформи.

У перші три роки в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. Почалась реальна приватизація. У 1995 р. було роздержавлено понад 16 тис. об'єктів, з яких 4 тис. належали до загальнодержавної власності. Це вдвічі більше, ніж у 1994 р. Частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %.

Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації, внаслідок якої темпи споживчих цін зменшилися з 2100 % в 1992 р. до 139 % в 1996 р. Зниження інфляції сприяло стабілізації курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. було реалізовано *деномінаційну грошову реформу*, яка полягала у заміні карбованця на гривню у співвідношенні 100 000 до 1. Водночас було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів, зник тотальний товарний дефіцит.

Ці заходи дали позитивні результати — зменшився темп падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його зниження не перевищило рівня попереднього року. Така сама тенденція мала місце і в наступні роки — темпи падіння ВВП сповільнилися. Аналогічна ситуація складалася в промисловості та сільському господарстві. Заробітна плата з жовтня 1994 р. до квітня 1997 р. зросла у валютному еквіваленті у 4 рази — з 22 до 90 дол. США (табл. 2).

Проте, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася у 1997 р., у низці галузей, економічну кризу подолати не вдалося, оскільки на неї негативно вплинули фінансові кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998). Зростала кількість збиткових промислових підприємств. Якщо в 1990 р. — ними були кожне одинадцяте, в 1995 р. — кожне п'яте, то у 1997 р. — кожне друге. Їх заборгованість перед бюджетом на початку 1999 р. становила 13,3 млрд грн.

Платіжна дисципліна була замінена повальною *бартеризацією економіки*. Наприкінці 1997 р. майже 40 % всієї промислової продукції реалізовувалося за бартером (на початку року — 32 %). У паливно-енергетичному комплексі рівень бартеру досяг 45 %, машинобудуванні — 48, виробництві будматеріалів — 58, цукровій промисловості — 62 %. У шинній і нафтохімічній промисловості бартер став практично єдиним засобом розрахунків.

Головна причина переходу українських підприємств на бартер — брак обігових коштів і особливо готівки. Крім того, підприємства не могли поповнювати свої обігові кошти за рахунок кредиту, оскільки ставки були непосильними для більшості з них. Внаслідок цього частка кредитів у фінансуванні інвестицій

Основні показники економічного розвитку України
у 1996–2000 рр.

Рік	Номінальний ВВП, млрд грн.	Кредиторська заборгованість суб'єктів господарювання, млрд грн.	Дебіторська заборгованість суб'єктів господарювання, млрд грн.	Рівень безробіття, % до населення працездатного віку	ВВП на душу населення, грн.	Випуск товарів і послуг, % до попереднього року	Середня номінальна заробітна плата за місяць, грн.	Обмінний курс 1 грн до 1 дол.
1996	82	76,8	51,4	1,3	1595	90,8	126	1,82
1997	93	107,7	77,2	2,3	1842	98,3	143	1,86
1998	102	153,6	107,9	3,7	2040	96,9	153	2,44
1999	130	229,2	170,2	4,2	2614	100,0	178	4,13
2000	170	258,4	185,3	4,1	3436	108,8	230	5,44

скоротилася з 49 % ВВП у 1992 р. до 5 % у 1996 р. Бартеризації також сприяла чинна податкова система. Щоб послабити її дію, підприємці не розраховувалися “живими” грошима, а йшли на здійснення товарообмінних операцій. Для порівняння у 2006 р. частка бартерних операцій становила 0,6 % обсягу реалізованої продукції.

Криза істотно вплинула на *інвестиційну сферу*, що виявилось в падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. Для нормального розвитку української економіки фінансових засобів уряд не мав, тому основний розрахунок було зроблено на приплив іноземних інвестицій. Однак станом на 1 січня 1997 р. в Україну надійшло лише до 3 млрд дол. інвестицій, тоді як у Польщу в цей самий рік — 20 млрд дол. Причинами такого несприятливого становища були нестабільна політична ситуація в країні, часта зміна податкового законодавства, корумпованість чиновництва та його небажання допускати іноземний капітал в Україну через неможливість впливу на нього.

Негативним фактором для розвитку української економіки був величезний зовнішній борг. За 1996–2000 рр. сума прямого зовнішнього та гарантованого державних боргів зростає з 9 до 10,3 млрд дол. США. Загальний борг зріс з 10,9 до 14,2 млрд дол. США. На обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу витрачалося до 95 % усіх доходів держбюджету на цей час. Сюди додавалося також триваюче зростання заборгованості з виплати пенсій, заробітної плати, стипендій та соціальних виплат, загальна сума яких становила 11 млрд грн.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя з’явилися ознаки економічної стабілізації. На 4 % збільшились обсяги промислового виробництва. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в галузях, які виробляли товари народного споживання. Скоротився дефіцит державного бюджету. Позитивним чинником стало значне зниження темпів падіння реального валового внутрішнього продукту, який зменшився проти попереднього року на 0,2 %. Почали зростати обсяги інвестицій в основний капітал. Проте продовжували зменшуватися доходи підприємств. Середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, у валютному еквіваленті знизилася майже вдвічі й дорівнювала приблизно 43 дол. Спостерігалось постійне зростання

цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась кількість офіційно зареєстрованих безробітних — до 1,2 млн осіб. За межею бідності опинилася більшість українських громадян.

Причинами такого становища була недосконала економічна та податкова політика, яка здійснювалася протягом всіх останніх років. Зокрема, жорсткі податкові вимоги, високі ставки на кредити стримували виробництво матеріальних і нематеріальних благ. Внаслідок цього до бюджету було сплачено тільки 61,2 % всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових коштів як один з найважчих наслідків завищеного оподаткування призвела до зниження конкурентоспроможності продукції: підприємства продовжували закуповувати дорогі сировину, матеріали, енергоносії шляхом бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності ж попиту виробники через відсутність грошових коштів не могли збільшувати пропозицію товарів. Кредитування, у свою чергу, стримувалося великими ризиками неповернення взятих кредитів.

Існуюча податкова система підштовхувала до формування *“тіньової” економіки*, за якої громадяни приховують свій прибуток від оподаткування. Значною мірою вона є об’єктивною реакцією суб’єктів господарювання і населення на неможливість держави ефективно керувати економічними процесами.

У 1999 р. *“тінь”* забезпечувала доходи щонайменше 75 % населення України, а її обсяги досягли 45 % ВВП. У *“тіньовій”* економіці оберталося до 10–12 млрд дол. США і понад 6 млрд грн (для порівняння: в легальному обігу перебувало майже 10 млрд грн). Сконцентрований капітал не спрямовувався на інвестування національного виробництва, не використовувався для підтримки соціальної інфраструктури, а лише сприяв зростанню податкового пресу. Держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно і не потрапляло під дію державно-правових регуляторів.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави не мала визначеної стратегії, здійснювалася переважно зусиллями Національного банку України, чого було недостатньо для формування умов економічного зростання. Уряди цього часу виявилися неспромож-

ними забезпечити адекватне управління економічними процесами, були мало ініціативними, своїми рішеннями сприяли “тінізації” української економіки та відлякували зовнішніх інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була надто політизована. Це зумовило прямі економічні втрати для держави, створило несприятливий економічний режим у країні. Багато часу і енергії було витрачено на безплідну, виснажливу боротьбу всередині самої влади.

Президент не зумів скористатися делегованим йому Конституцією правом видавати укази (декрети) з економічних питань, які не були врегульовані законом. Чимало помилок було допущено у кадровій політиці — майже щороку змінювався уряд (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду було призначено Є. Марчука, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. — В. Пустовойтенко). Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з корупцією та хабарництвом. Відбувалося зрощування державного з напівзлочинними кланами, які утримували під контролем переважну більшість суб’єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств. Мафіозні структури, зміцнившись, почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі. Україна стала однією з найкорумпованіших держав світу.

Не сталося позитивних зрушень у структурі виробництва. Частка сучасних, наукоємних, конкурентоспроможних виробництв продовжувала скорочуватися, а енергоємних та екологічно шкідливих — паливно-енергетичної, металургійної, хімічної промисловості — зростала. У 1999 р. вона досягла 59 % порівняно з 26,5 % у 1990 р.

Проте наприкінці 90-х років почали з’являтися окремі позитивні результати економічних реформ. Головним серед них стало завершення процесу формування власної податкової, банківської та митної систем, що визначили економічну інфраструктуру української державності. В Україні було створено понад 200 банків, 1300 інвестиційних компаній і фондів, до 300 страхових компаній. Ізолювана за радянських часів від зовнішнього світу Україна впевнено встановлювала зв’язки з іншими країнами. Цьому сприяли запровадження ринкового механізму ціноутворення, перехід до світових цін, ліберального режиму зовнішньої торгівлі. Частка країн далекого зарубіжжя

у загальному обсязі експорту досягла 70 %. Проте пошук шляхів оптимального реформування економіки тривав.

Ключовою галуззю економіки України залишалося сільське господарство. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилось надто заполітизованим, і тому практично до кінця 90-х років переважно велась дискусія щодо доцільності введення приватної власності на землю, збереження чи ліквідації колгоспів, дозволу чи заборони продажу землі. У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, за яким протягом наступного року було реформовано всі колективні сільськогосподарські підприємства. Всім членам колгоспів — працюючим та пенсіонерам надавалося право вільного виходу з них та створення господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, заснованих на приватній власності. Передбачалась також обов’язкова виплата ренти у розмірі не менше 1 % її вартості селянам, які здали землю в оренду. За рік, незважаючи на великий спротив прихильників колгоспів, реорганізацію було в цілому завершено. Така система використовується у всьому світі й створює перспективи виходу з кризи на селі.

11.3. Економічне становище України у 2000–2007 рр.

У лютому 2000 р., враховуючи стан та проблеми української економіки, Президент України Л. Кучма оприлюднив послання до Верховної Ради: “Україна: поступ у XXI століття: стратегія економічного і соціального розвитку на 2000–2004 рр.”. Цим документом визначено основні напрями та завдання розвитку країни, які повинні бути вирішені в першу чергу. Пріоритетним напрямом розвитку було визначено розбудову в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки та переорієнтацію на задоволення соціальних потреб.

Особлива увага приділялася розвитку галузей машинобудування з новими наукоємними інноваційними технологіями, серед яких на першому місці були — авіаційно-космічна, моторобудівна, суднобудівна. Постало завдання структурної перебудови

промисловості, мета якої — збільшення частки сучасних наукоємних виробництв та утвердження України як високотехнологічної держави.

Великі надії покладалися на здійснення активної аграрної політики, адже в Україні сконцентровано майже 25 % світових запасів чорнозему та понад 24 % розораних земель Європи.

Запропонована Президентом Л. Кучмою і підтримана Верховною Радою політика економічного зростання на 2000–2004 рр. була розрахована на три етапи, кожен з яких мав характеризуватися прискоренням темпів економічного зростання. Її складовими були підвищення надійності грошової та фінансової системи, обмеження боргової залежності держави, розвиток сучасних технологій, подолання корупції та тіньової економіки, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Кабінет Міністрів, очолюваний В. Ющенком, у березні 2000 р. розробив широкомасштабну програму своєї діяльності під назвою “Реформи заради добробуту”, втілення якої повинно було створити умови виходу з кризи, сприяти просуванню України до цивілізованих європейських держав.

У 2000 р. почалося стійке зростання ВВП. Промисловість виробила продукції на 13,2 % більше, ніж у 1999 р. Валовий випуск сільськогосподарської продукції зріс порівняно з 1999 р. на 9,8 %, особливо в господарствах населення — на 18,9 %. Протягом 2000 р. набула подальшого розвитку тенденція нарощування освоєних обсягів інвестицій в основний капітал — на 14,4 % більше, ніж в попередньому році.

Водночас за експертними оцінками у вітчизняному виробництві швидко зростала частка тіньового сектора економіки, яка фактично зрівнялась з офіційною. Це явище супроводжувалось зростанням масштабів нелегального експорту капіталів і позабанківського грошового обігу. Якщо в 1994 р. частка неконтрольованої грошової маси в Україні становила 24,7 %, то в 2000 р. цей показник перевищував 44 %, або майже 9 млрд грн. Прибутки від загальноекономічної діяльності через систему офшорних зон, банків та фірм осідали за кордоном. До класичних офшорних зон, де процедура реєстрації компаній максимально спрощено, а місцева влада не цікавиться походженням капіталів і максимально мінімізує податки, належать дрібні острівні держави Карибського моря (Багамські Острови, Британські Вір-

гінські Острови, Кайманові Острови, Антигуа, Беліз та ін.). Клієнтами класичних офшорів стають переважно фізичні особи, які приховують обсяги та походження своїх капіталів і уникають їх оподаткування. За оцінками фахівців з України до різних офшорних зон і банків зарубіжних країн вивезено від 20 до 32 млрд дол.

У травні 2001 р. прем'єр-міністром було призначено А. Кінаха, а восени 2002 р. — В. Януковича.

У 2000–2003 рр. економічна політика держави сприяла стабільно високим темпам економічного зростання. За цей період ВВП порівняно з 1999 р. зріс на 32,9 %, обсяги промислового виробництва — на 60,3 %, обсяги продукції сільського господарства — на 10 %, інвестиції в основний капітал — на 92,2 %, а доходи населення — у 2,2 раза, експорт та імпорт товарів і послуг — більш ніж на 80 %. Така динаміка зростання мала вагомі економічні передумови. Вона стала результатом глибоких ринкових перетворень та ефективного політики, спрямованої на забезпечення надійної макроекономічної стабілізації економіки. Йдеться про стабілізацію національної грошової одиниці, відчутне підвищення рівня монетизації економіки, забезпечення мінімальної дефіцитності державного бюджету, суттєве зростання позитивного сальдо поточного платіжного балансу, вагоме скорочення державного боргу, у тому числі зовнішнього (якщо у 1999 р. зовнішній борг становив 9,3 млрд дол., то в 2002 р. — 8 млрд грн, 2003 р. — 8,5 млрд грн).

У перші роки на зростання реального сектора економіки вплинули переважно екстенсивні чинники — нарощування виробництва за рахунок завантаження вільних виробничих потужностей, використання наслідків девальвації гривні в період світової фінансової кризи 1997–1998 рр., погашення боргів із заробітної плати та пенсій. Проте наприкінці 2002 р. ці чинники себе фактично вичерпали, чим і пояснюється уповільнення приросту реального ВВП з 9,2 % у 2001 р. до 5,2 % у 2002 р., промислового виробництва — з 14,2 до 7 %. Суттєво знизилась прибутковість підприємств та рівень рентабельності економіки, що стало причиною істотного уповільнення темпів інвестицій — з 20,8 до 8,9 %.

Економічне зростання 2003 р. мало іншу природу. Дані статистичного аналізу свідчать про становлення нової якості зрос-

тання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку і початком інвестиційного оновлення основних виробничих фондів. У 2003 р. почали зростати доходи нефінансових корпорацій, що зумовило відчутне підвищення інвестицій в основний капітал, 62,8 % яких були коштами підприємств та організацій. В цілому за рік приріст інвестицій в основний капітал становив 27,7 %, у тому числі в машини та обладнання — 32,9 %. У технологічній структурі інвестицій в основний капітал зросла частка витрат на придбання машин, обладнання, устаткування для нових об'єктів і реконструкції та технічного переоснащення діючих підприємств. У 2003 р. питома вага цих витрат становила 56 % порівняно з 47 % у 1999 р. На 21,7 % збільшився обсяг іноземних інвестицій. Ці дані дають підстави для висновку про початок утвердження в Україні інвестиційної моделі економічного зростання. Почалося формування основ моделі, які закріплювалися економічною політикою стимулювання інвестиційного процесу.

У 2000–2003 рр. спостерігалось підвищення інноваційної активності в промисловості. Кількість освоєних нових видів машин, устаткування, апаратів, приладів збільшилась в 1,5 раза і становила 710 найменувань. За цей період було освоєно та представлено на ринок 7,4 тис. нових видів промислової продукції. Загальний обсяг виробленої інноваційної продукції досяг 11,2 млрд грн. Одним із засобів державної підтримки інноваційної діяльності стало створення системи технологічних парків, робота яких спрямована на комерціалізацію й широке впровадження у виробництво наукоємних розробок, вихід на світові ринки з високотехнологічною конкурентоспроможною продукцією. Проте в цілому рівень інноваційної активності підприємств та організацій був недостатнім. Позначилися слабка зорієнтованість інституційної, фінансової та банківсько-кредитної системи на підтримку інноваційного розвитку вітчизняної економіки, вкрай низький рівень фінансування інноваційної діяльності, недостатній розвиток малих і середніх інноваційних підприємств, майже повна відсутність венчурного фінансового потенціалу. Однією з проблем був недостатній рівень державного впливу на розвиток в Україні інноваційної діяльності, невідповідність існуючої системи державного управління моделі інноваційного розвитку економіки.

У 2003 р. Президент Л. Кучма ініціював здійснення політичної реформи, виходячи з того, що президентсько-парламентська система перестала відповідати вимогам часу та новим українським реаліям. Постало питання про необхідність правового унормування статусу парламентської більшості, закріплення норм та положень, що характерні для парламентсько-президентської форми правління, поширеної в розвинених демократичних країнах Європи. Було прийнято рішення про внесення змін до чинної Конституції. Наприкінці року Верховна Рада України попередньо схвалила відповідний законопроект про внесення змін і доповнень до Конституції України щодо запровадження нової політичної моделі, яка передбачала утворення потужних парламентських партій, що мають стати основними суб'єктами політичної системи України і реалізувати функції народу як єдиного джерела влади, здійснювати їх через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що за роки незалежності українське суспільство пройшло складний шлях від абсолютної монополії однієї партії до утвердження багатопартійної системи. Орієнтованість на особистості конкретних політичних лідерів багатьох партійних і виборчих проектів свідчила про функціональну недосконалість партійної системи. Партії перетворилися на інструмент реалізації інтересів партійних функціонерів, фінансово-промислових груп, прошарків адміністративно-господарського апарату. Опозиція не підтримала запровадження нової політичної реформи, оскільки створення політичної системи європейського зразка потребує комплексного вирішення масштабних суспільних завдань — кардинальних судової та адміністративної реформ.

31 жовтня 2004 р. відбулися вибори Президента України, в яких взяли участь багато кандидатів (П. Симоненко, О. Мороз, А. Кінах, В. Ющенко, В. Янукович і багато інших). Переміг В. Ющенко, але влада затягувала оголошення результатів виборів і призначила другий тур виборів між В. Ющенком та В. Януковичем. Їх результати були сфальсифіковані. В грудні 2004 р. відбувся Верховний суд України, який постановив повторити другий тур виборів. Під тиском Верховної Ради України 8 грудня 2004 р. було прийнято поправки до Конституції, згідно з якими президентсько-парламентська республіка ставала парламентсько-президентською з 1 січня 2006 р. Політична рефор-

ма, запропонована Л. Кучмою, була прийнята в пакеті із законом про вибори президента, що було порушенням регламенту Верховної Ради України, головою якої був В. Литвин. Подати заяву до Конституційного суду на це порушення депутати не мали можливості, оскільки ВРУ навмисне не затвердила кандидатури суддів, поданих до складу КСУ, внаслідок чого він не діяв практично до кінця 2006 р.

26 грудня 2004 р. відбувся другий тур виборів, на якому переміг В. Ющенко. 22 січня 2005 р. було проведено інавгурацію В. Ющенка як Президента України та призначено новий уряд, який очолила Ю. Тимошенко. Але нова влада не змогла організувати злагоджену роботу. Був призначений новий прем'єр-міністр Ю. Єхануров.

26 березня 2006 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України, внаслідок яких до влади прийшла коаліція у складі Комуністичної партії України (очолюваної П. Симоненком), Соціалістичної партії України (О. Морозом), Партії регіонів (В. Януковичем). Це сталося тому, що СПУ після тривалих переговорів і підписання угоди про формування демократичної коаліції з демократичними силами наступного дня без попередження об'єдналась з Партією регіонів та КПУ. О. Мороза було обрано головою ВРУ, а прем'єр-міністром України призначено В. Януковича. Згодом до коаліції почали переходити представники інших фракцій — Нашої України та БЮТ, що було порушенням Конституції, оскільки більшість повинна формуватись на основі фракцій, а не шляхом переманювання перебіжчиків.

Внаслідок дії політреформи змінилися функції вищих керівників держави — прем'єр-міністр отримав право формувати уряд, призначати голів адміністрацій, а президент втратив це право. За нової влади розпочалися протистояння між виконавчою гілкою влади і президентом та спроба замінити європейський курс України на посилення інтеграції з Росією.

З метою узгодження засад зовнішньої і внутрішньої політики в серпні 2006 р. В. Ющенко запропонував провести круглий стіл і підписати Універсал, в якому передбачалось вступ до СОТ, НАТО та ЄС. Універсал підписали Цушко від СПУ, В. Янукович від Партії регіонів, П. Симоненко від КПУ та Р. Безсмертний від Нашої України. Блок Ю. Тимошенко відмовився підписувати,

виходячи з позицій необхідності розпуску ВРУ як нелегітимної, оскільки О. Мороз порушив у липні 2006 р. договір про створення єдиної коаліції в парламенті, який підписав з БЮТ та Нашою Україною.

Коаліція ВРУ, яку назвали антикризовою, саботувала виконання підписаного Універсалу і намагалася перебрати повноваження президента на себе. Слід зазначити, що вона не відображала поглядів більшості населення України, об'єднавши Партію регіонів, КПУ та СПУ. Протистояння між Президентом і ВРУ посилювалось, намагання домовитись не дали позитивних результатів. Недолугі конституційна реформа та виборча система народних депутатів порушили політичні баланси і стабільність в країні. Це призвело до протистояння в політичній системі країни і в цілому в суспільстві. Після указу Президента В. Ющенка про розпуск Верховної Ради та складного переговорного процесу вибори народних депутатів було призначено на 30 вересня 2007 р.

Волевиявлення народу показало, що більшістю голосів було підтримано демократичні партії — Блок Юлії Тимошенко та НУ НС (Наша Україна, Народна самооборона, Народний рух України, Українська народна партія, Пора). Партія регіонів також набрала значну кількість голосів виборців. Соціалістична партія на чолі з О. Морозом не отримала довіри народу і не пройшла до Верховної Ради.

Об'єднана демократична коаліція була представлена більшістю — 228 депутатами із 450. На одному з перших засідань більшістю було обрано прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко та запропонований нею уряд.

Це викликало велике протистояння Партії регіонів та КПУ, які опинились в опозиції. Під різними приводами (НАТО, мова, федералізація України) вони блокували роботу парламенту, показуючи своє невдоволення тим, що вони не були представлені у виконавчих органах держави. Через п'ять місяців після підписання протоколу порозуміння ВРУ у березні 2008 р. начебто почала законотворчу роботу.

Водночас Кабінет Міністрів України з перших днів почав виправляти складну ситуацію, яка йому залишилась в спадок від попереднього уряду, очолюваного В. Януковичем, — інфляція 16,6 %, зовнішні борги в сумі 10,6 млрд дол., борги за газ Росії майже 4 млрд грн.

Нестабільна політична ситуація негативно вплинула на розвиток економіки. Основні показники країни за 2000–2007 рр. були нестабільними (табл. 3). В секторі промислового виробництва відбувалося певне зростання всіх видів економічної діяльності. У 2007 р. частка добувної промисловості в структурі реалізованої продукції становила 8,5 %, а переробної 76,7 %, виробництва та розподілення електроенергії, газу та води — 14,8 %. Найбільші обсяги випуску продукції припадали на металургію, виробництво готових металевих виробів — 24,7 %, на харчову промисловість — 14,3 %, машинобудування — 12,9 %, виробництво коксу, продуктів нафтопереробки — 8,2 %, тоді як на легку промисловість — лише 0,9 %, оброблення деревини та виробництво виробів з неї — 0,7 %. В обсязі реалізованої продукції добувної та переробної промисловості у 2007 р. сировинна продукція становила 66,5 %, продукція інвестиційного призначення — 15,4 %, товари широкого і тривалого використання — 16,8 та 1,3 % відповідно. За останні три роки ці співвідношення майже не змінилися, що свідчить про недостатні темпи структурної перебудови промисловості країни.

Практично всі види економічної діяльності, за винятком легкої промисловості, мали позитивні фінансові результати. Обсяг прибутку становив у цілому по промисловості в 2007 р. 42 млрд грн. Найкращі фінансові результати мали металургія — 16,1 млрд грн та машинобудування — 4,5 млрд грн, виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів — 3,5 млрд грн. Частка промислових підприємств, які одержали прибуток, у 2006 р. становила 65,3 % порівняно з 57,8 у 2000 р., у 2007 р. — 66 %.

Водночас у промисловості залишається низка нерозв'язаних проблем. Особливо актуальним є підвищення ефективності та зміцнення фінансового стану підприємств, формування нормативно-правової бази, стимулювання інтенсивного оновлення основних фондів, інноваційного оновлення виробництва, зниження енергоємності, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Кількість підприємств, які здійснювали активну інноваційну діяльність, не перевищує 11 %, обсяг інноваційної продукції — 6,4 %, тоді як в розвинених країнах світу щорічно оновлюється до 30 % продукції.

**Основні показники економічного розвитку України
у 2000–2007 рр.**

Ріс	Номиналь- ний ВВП, млрд грн.	Приріст реального ВВП, % до поперед- нього року	Темп інфляції, % до грудня поперед- нього року	Офіційний рівень без- робіття, % до працездат- ного населення	ВВП на душу населення, грн.	Випуск товарів і послуг, % до поперед- нього року	Випуск промисло- вої продукції, % до поперед- нього року	Випуск продукції сільськогосподар- ства, % до поперед- нього року	Середня номінальна заробітна платя за місяць, грн
2000	170	5,9	125,8	4,1	3436	108,8	113,2	109,8	230
2001	204	9,2	106,1	3,6	4195	112,6	114,2	110,2	311
2002	225	5,2	99,4	3,7	4685	105,9	107,0	101,2	376
2003	267	9,6	108,2	3,5	5591	111,9	115,8	89,0	462
2004	345	12,1	112,3	3,5	7273	114,8	112,5	119,7	590
2005	441	2,7	110,3	3,1	9372	103,5	103,1	100,1	806
2006	544	7,3	111,6	2,7	11630	107,6	106,2	102,5	1041
2007	713	7,6	116,6	2,3	15329	109,0	110,2	94,4	1351

У сільському господарстві обсяг валової продукції у всіх категоріях господарств зріс за 2001–2006 рр. на 19,2 %, у тому числі в рослинництві — на 21,7 %, тваринництві — 15,7 %. У сільськогосподарських підприємствах обсяг валової продукції зріс на 32,5 %, відповідно в рослинництві на — 21,7, тваринництві на — 60,8 %, а в господарствах населення — на 11,2 %, у тому числі в рослинництві на 21,5 %, в тваринництві — на 0,7 %. За обсягами виробництва господарства населення випереджають сільськогосподарські підприємства: за виробництвом м'яса в 2,4 раза, молока — в 4,4 раза, вовни — в 3,7 раза, що свідчить про їх ефективнішу роботу та вищу продуктивність праці. У 2007 р. обсяги валової продукції сільського господарства скоротилися на 9,1 % у всіх категоріях господарств.

Слід зазначити, що високий урожай рослинницької продукції був тільки в 2004 р. внаслідок дуже сприятливих погодних умов — приріст по Україні становив 33,6 %, а в сільськогосподарських підприємствах — 57,6 %. Всі інші роки не мали таких кліматичних умов. Водночас у всіх категоріях господарств продовжує скорочуватись поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі свиней, корів, але зростає поголів'я овець та птиці.

Розв'язання проблем сільського господарства пов'язане з вдосконаленням земельно-майнових відносин, зміцненням ринкової інфраструктури, утвердженням повноцінного ринку землі сільськогосподарського призначення, на продаж якої до 2009 р. Верховною Радою накладено мораторій. Потребує доопрацювання механізм підтримки національного аграрного ринку, дозволений нормами СОТ, стимулювання інноваційної діяльності, технічного та технологічного оновлення підприємств агропромислового комплексу.

За 2000–2007 рр. зроблено суттєві кроки щодо вдосконалення бюджетного процесу в Україні. Головним з них було прийняття у 2001 р. Бюджетного кодексу України, який створив необхідну законодавчу базу для бюджетних відносин, з чітким визначенням процедури підготовки, прийняття та виконання бюджету, а також відповідальності за бюджетні правопорушення. Видатки зведеного бюджету з кожним роком зростають і в 2007 р. становили 31,7 % ВВП, із них було використано на загальнодержавні функції 3,4 %, на оборону — 1,3 %, на економічну діяльність — 5,7, охорону здоров'я — 3,7, освіту і нау-

ку — 6,2, охорону навколишнього середовища — 0,3, соціальний захист та соціальне забезпечення — 6,8 %. Проте бюджет має значні недоліки. Він не кореспондується із завданнями політики економічного зростання, виконує суто фіскальну функцію. Високий рівень споживання призводить до заборгованості підприємств перед бюджетом, недоплати з податків та обов'язкових платежів.

Поступово почав підвищуватися рівень життя населення. Якщо в 2000 р. номінальна середньомісячна заробітна плата становила 230 грн, то в 2006 р. — 1041 грн, а у 2007 р. — 1351 грн. Значно зменшилась заборгованість з виплати заробітної плати — з 2656 млн грн у 2001 р. до 668 млн у 2007 р., що вплинуло на зростання заощаджень — з 6,8 млрд грн у 2001 р. до 46 млрд грн у 2007 р.

Гострою залишається проблема реформування податкової системи. У 2004 р. було прийнято закони щодо зниження податку на прибуток підприємств з 30 до 25 %, та прибуткового податку з громадян, який на 2004–2006 рр. був встановлений на рівні 13 %, а з 2007 р. — 15 %. Проте ці механізми не вирішили всіх проблемних питань податкового законодавства, його вплив на реалізацію структурних завдань та завдань інноваційного розвитку. Податкова система не стимулює інвестиційний та інноваційний процеси.

Основою вирішення фінансових проблем держави є першочергове зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб та домашніх господарств. Потрібно знижувати частку державного споживання у структурі ВВП, зменшувати податковий тиск, спростити систему оподаткування. Реформування фінансової системи України має бути спрямованим на забезпечення інтеграції вітчизняної економіки у світовий економічний простір.

Недосконалість фінансової системи сприяє зростанню державного боргу України. Якщо у 2000 р. сума державного боргу становила 14,1 млрд дол., у тому числі внутрішній — 3,8, зовнішній — 7,9 гарантований — 2,4 млрд дол., то у 2007 р. відповідно 17,6, із них внутрішній — 3,5, зовнішній — 10,6, гарантований — 3,5 млрд дол. Великим недоліком є зростання за 2006–2007 рр. зовнішнього боргу на 1,9 млрд дол., з допомогою якого уряд намагався вирішити свої обіцянки щодо підвищення

зарплат і пенсій, затыгаючи країну в боргову яму. Стратегічним завданням 2008 р. є реалізація політики, спрямованої на зниження співвідношення державного боргу і ВВП та утримання державного боргу в економічно безпечних межах.

Після 2000 р. НБУ здійснював стабільну грошово-кредитну політику і дотримувався практично незмінних її принципів. Ключовою позицією було забезпечення істотного зростання рівня монетизації національної економіки як однієї з базових передумов її зростання. У 2000 р. він становив в Україні 16 %, тоді як в Польщі — 47, Угорщині — 42, Чехії — 80 %. Вирішення цього завдання потребувало підвищення пропозиції грошей щодо очікуваних темпів зростання ВВП і рівня інфляції. Для цього було запропоновано використання керованого плаваючого курсу і забезпечення на цій основі надійної номінальної курсової стабільності гривні. Внаслідок цих дій рівень монетизації за 2000–2007 рр. зріс до 46,5 %, пропозиція грошей (агрегат М3) — відповідно з 32,2 млрд грн до 397, грошова база — з 16,7 до 141,8 млрд грн. Офіційний обмінний курс гривні до долара у 2000 р. становив 5,44, у 2001 р. — 5,37, у 2002 р. — 5,32, у 2003 р. — 5,33, у 2004 р. — 5,31, у 2005 р. — 5,12, у 2006–2007 рр. — 5,05 дол. США. Курсова стабільність сприяє збереженню рівня цінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів на міжнародних ринках, протидіє інфляційним очікуванням. Основним завданням монетарної політики є утримання річної інфляції в межах 6–7 %, яка у 2007 р. із помірної (до 10 %) перейшла до галопуючої — 16,6 %. Уряд проводить антиінфляційну політику, яка містить заходи по зниженню споживчих цін.

Стійку тенденцію до зростання всіх показників — капіталу, зобов'язань, активів мала у 2000–2007 рр. банківська система. Відбулося відчутне зростання обсягів кредитів комерційних банків з 19,5 млрд грн у 2000 р. до 245 млрд у 2006 р. та 427 млрд грн у 2007 р. Із них частка довгострокових кредитів зросла з 15,8 до 55,5 % в національній валюті та відповідно з 20,5 до 82,9 % в іноземній валюті. З 17,7 до 8 % зменшилась норма обов'язкового резервування депозитів комерційних банків. Згідно з вимогами СОТ в Україні забезпечено допуск філій іноземних банків на ринок фінансових послуг. Спостерігається поглинання західним капіталом деяких великих українських

банків, оскільки конкурентоспроможність банківської системи відстає від технологічних, організаційних та інституційних змін у світовому банківському бізнесі.

Зовнішньоторговельний оборот товарів та послуг зріс з 33 млрд дол. у 2000 р. до 123,8 у 2007 р., тобто у 3,7 раза. При цьому експорт зріс у 3,2 раза, а імпорт — у 4,5, що зумовило в 2007 р. від'ємне сальдо, яке становило мінус 7,3 млрд дол. США. Коефіцієнт покриття імпорту експортом дорівнював 0,94, тоді як в 2005 р. — 1,03.

Переважна частина зовнішньоторговельних операцій складається з товарних, питома вага яких в зовнішньоторговельному обороті становить 88 %, а операції з послугами — 12 %. Недоліком є те, що в 2005–2007 рр. за зростання обсягів обороту зовнішньої торгівлі товарами утворилось від'ємне сальдо, відповідно 1,9 та 11,4 млрд дол. Коефіцієнт покриття імпорту товарів експортом знизився до 0,81.

Зовнішня торгівля товарами здійснювалась з партнерами із 202 країн світу. У структурі їх експорту постійно зростає частка недорогочінних металів та виробів (42,2 % у 2007 р.), продукція хімічної промисловості (8,2 %), машин та устаткування (10,1 %), текстилю та виробів з нього (2,0 %), транспортних засобів та обладнання (6,7 %). У структурі імпорту зростає частка машин та устаткування (17,4 %), транспортних засобів (13,5 %), продукції хімічної промисловості (8,8 %), але найбільша частка припадає на мінеральні продукти (енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки — 28,5 %).

Прямі іноземні інвестиції в Україну кумулятивно зросли з 3,2 млрд дол. США у 2000 р. до 29,5 у 2007 р. В їх структурі до 77 % — грошові внески, інше — у вигляді рухомого і нерухомого майна та цінних паперів. Найбільше зростання прямих іноземних інвестицій відбулося в 2005 р. — з 9 до 16,8 млрд дол., у 2006 р. — з 16,8 до 21,6 млрд дол та у 2007 р. — з 21,6 до 29,5 млрд дол. На одного мешканця України у 2007 р. обсяг прямих іноземних інвестицій становив 637 дол. Це дуже низький показник. Кількість підприємств з іноземними інвестиціями у 2007 р. перевищила 15 тис.

Позитивним є зростання інвестицій в основний капітал — з 32 млрд грн у 2001 р. до 188 у 2007 р., тобто майже в 6 разів. В технологічній структурі інвестицій витрати на придбання ма-

шин, обладнання та устаткування становили 48,7 % загального обсягу, на будівельно-монтажні роботи — 46,1 %. Найвагомішу частку усіх інвестицій було спрямовано у розвиток промисловості, з них 69,8 % — на підприємства переробної промисловості, 18,8 — на розвиток добувної промисловості.

Здійснення глибоких перетворень економічної системи та зростаючі показники економічного розвитку стали запорукою того, що в лютому 2006 р. Україна отримала статус країни з ринковою економікою. Необхідною умовою євроінтеграційного курсу України був вступ до Світової організації торгівлі (СОТ), до якої входить 151 країна світу. За її правилами здійснюється 97 % світової торгівлі. СОТ діє на засадах зовнішньоторгового лібералізму (вільної торгівлі).

У 2006–2007 рр. Верховною Радою України було прийнято всі закони, необхідні для вступу до СОТ та підписані всі протоколи про взаємний доступ товарів і послуг на спільний ринок з усіма країнами — її членами.

5 лютого 2008 р. президент СОТ Паскаль Ламі сповістив, що Україна прийнята до СОТ, але ВРУ повинна ратифікувати цю угоду. Буде встановлено перехідний період 4 роки на доведення всіх вимог до стандартів, які ставить СОТ. Зазвичай процес вступу до СОТ триває 5–6 років, але Україна через неузгодженість позицій в країні значно перевищила ці терміни.

16 травня 2008 р. Україна стала повноправним членом СОТ. Після цього Україна підпише нову розширену угоду з ЄС про партнерство і співробітництво, створення зони вільної торгівлі. Бажанням України є стати асоційованим членом ЄС.

Основними принципами діяльності СОТ є вільний рух товарів і послуг між країнами — учасницями організації; відміна митних бар'єрів на імпорту товарів; скорочення державних субсидій експортно-орієнтованим галузям.

Згідно з Правилами СОТ поставило перед Україною такі основні умови: 1) відкрити внутрішній ринок для імпорту з країн — членів СОТ; 2) значно зменшити ставки ввізного мита на імпортовану продукцію; 3) відмінити державні дотації окремим галузям і підприємствам. Водночас знімаються обмеження на експорт української продукції до країн-членів СОТ.

Україна від вступу до СОТ отримає як вигоди, так і ризики. За підрахунками, в довгостроковому періоді вигоди перевищать втрати, неминучі на початковому етапі членства в СОТ. Конку-

ренція з боку продукції західних фірм змусить вітчизняних виробників підвищувати ефективність виробництва та якість продукції, стимулюватиме впровадження сучасних технологій та енергоємних виробництв. Однак деякі галузі зазнають певних втрат. Передусім це стосується підприємств сільського господарства та інших, які нині отримують державні дотації.

До цього вітчизняні виробники витримували конкуренцію з продукцією західних фірм за рахунок низької вартості робочої сили, а також завдяки високим ставкам ввізного мита, державним дотаціям і податковим пільгам, що надаються окремим галузям і підприємствам. Відміна цих дотацій та суттєве зниження митних ставок на вимогу СОТ подібно “шоковій терапії” сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світових ринках і структурній перебудові економіки. Переробні підприємства підвищать рівень сервісу, якість упаковки та інформації стосовно складу товару.

11.4. Роздержавлення та приватизація власності в Україні

В економіці України відбулися радикальні перетворення у системі виробничих відносин і передусім у формах власності на засоби виробництва та результати їх діяльності. Перехід від командно-адміністративної системи до соціального ринкового господарства потребував формування адекватної ринку різноманітності форм власності та підприємництва. Механізмами такого переходу були роздержавлення і приватизація. Незважаючи на відносно обмежене поле діяльності держави в економіках розвинутого ринкового господарства, роздержавлення набуло характеру загальносвітової тенденції. Основне завдання цього процесу полягає в тому, щоб провідні позиції в економіці зайняв приватний сектор, тобто недержавні форми підприємництва. Це пояснюється двома причинами:

- 1) недержавні форми власності та підприємництва є основою ліберального конкурентного ринку, який, виконуючи властиві йому функції, забезпечує ефективний розподіл і використання економічних ресурсів;

2) роздержавлення повинне забезпечувати нормальні умови роботи ринкового механізму, однакові правила гри для всіх учасників економічного процесу, а також виконувати функції, зумовлені максимально необхідними межами втручання держави в економіку.

Роздержавлення — це процес обмеження втручання держави в економіку, переведення державних підприємств на комерційні засади господарювання, створення умов для зростання кількості суб'єктів господарювання.

Роздержавлення стало визначальним механізмом ринкової трансформації економіки України. Його наслідки — поява власників, демонополізація економіки, створення конкурентного середовища, стимулювання розвитку ринкової інфраструктури, підвищення якості та конкурентоспроможності товарів і послуг.

Способи роздержавлення:

- корпоратизація — підготовчий процес до приватизації великих підприємств шляхом їх акціонування та виведення зі сфери прямого державного управління;
- комерціалізація — роздержавлення підприємств комунальної власності, які раніше входили у вертикальну систему торгів, трестів, управлінь, надання їм прав юридичної особи та переведення на режим самофінансування.

Роздержавлення економіки стало початком об'єктивного процесу перетворень, створило суб'єктам господарювання підґрунтя для приватизації власності, тобто передання або продажу об'єктів державної власності одноосібним чи асоційованим приватним власникам, що зумовлює зміну форм власності. Основна мета приватизації — передання державних об'єктів власнику, здатному налагодити ефективний менеджмент та спрямувати інвестиції в розвиток виробництва, його модернізацію і технічне оновлення. Не менш важлива мета — поповнення державного бюджету.

В Україні існували різні погляди на здійснення приватизації. Згідно з першим усю державну власність необхідно поділити порівну між усіма громадянами. Такий підхід виходив з принципу соціальної справедливості, але суперечив основній меті приватизації. Сутність другої позиції — передання власності трудовим колективам. За цим варіантом від власності відразу усувалася б велика кількість людей, які працюють у бюджетній

сфері, а також ті, хто ще або вже не працює, — студенти, пенсіонери.

Була ще одна точка зору, яка полягала в тому, що має бути один принцип: жодного роздавання, тільки продаж державою майна за гроші, внаслідок чого з'являються реальні власники. Отримані від приватизації кошти використовуються на вирішення соціальних проблем, структурну перебудову економіки. Це найбільш радикальна і послідовна ринкова позиція, яка була втілена в окремих колишніх соціалістичних країнах — Східній Німеччині після її об'єднання із Західною, Угорщині. В умовах України нездоланими перешкодами на такому шляху руху до ринку були проблеми економічного та ідеологічного характеру: відсутність вільного вітчизняного капіталу, здатного брати участь у широкомасштабній грошовій приватизації, а також неприйняття абсолютною більшістю населення таких реалій ринку, як приватна власність, бізнес тощо.

Специфіка приватизації в Україні:

- великі масштаби державної власності — понад 90 %;
- відсутність механізму оцінки майна;
- високий рівень монополізму, що гальмував технічний прогрес виробництва;
- розрив традиційних зв'язків, знецінення грошей і бартеризація обміну;
- відсутність ринкового економічного мислення;
- відсутність сильної, професійної і демократичної влади.

Способи приватизації державного майна в Україні:

- викуп об'єктів малої приватизації працівниками цих об'єктів;
- викуп державного майна підприємства за альтернативним планом приватизації товариством, створеним його працівниками;
- викуп державного майна, яке здається в оренду, — власником стає орендар;
- продаж за комерційним конкурсом — власником стає той, хто запропонував найкращі умови використання об'єкта і найвищу ціну;
- продаж за конкурсом — власником стає той, хто запропонував найвищу ціну;

- продаж на аукціоні — власником стає той, хто запропонував найвищу ціну;
- продаж з відстрочкою — власником стає той, хто на конкурсних засадах здобув право придбання об'єкта з відстрочкою на три роки з попереднім внесенням 30 % вартості;
- продаж акцій відкритих акціонерних товариств — власниками стають покупці, які запропонували найвищу ціну за найбільшу кількість акцій.

Основними напрямками приватизаційного процесу в Україні стали: сертифікатна приватизація, оренда з подальшим викупом майна трудовими колективами, зрештою запроваджено механізм грошової приватизації. Особливість розвитку процесу приватизації полягала в тому, що спершу він здійснювався за різними зазначеними вище напрямками, згодом приватизація відбувалась за вирішальним і найпослідовнішим щодо ринкових реформ методом. Було також затверджено перелік державних підприємств, які через їх загальнодержавну значущість не підлягають приватизації. Основним завданням приватизації було створення корпоративного сектора економіки, ринкової інфраструктури, прошарку дрібних власників, системи небанківських фінансових посередників.

Приватизацію було здійснено в **чотири етапи**.

Перший етап — розроблення нормативно-правової бази приватизації, створення Фонду державного майна та здійснення малої приватизації неконкурентними методами, тобто продаж за залишковою ціною або просто передання колективам підприємств.

Другий етап (1995–1997) — початок масової приватизації — продаж об'єктів за приватизаційні майнові та компенсаційні сертифікати. Почалася приватизація великих об'єктів.

Третій етап (1998–2000) — формування оптимальної структури форм власності. Було завершено масову сертифікатну приватизацію та відбувся перехід до індивідуальної грошової приватизації, тобто почалася приватизація із залученням грошей.

У 1997 р. частка держави в основних фондах виробничого сектора економіки зменшилася порівняно з 1990 р. з 81,4 до 55,7 %, в кількості працівників (без колгоспів і малих підприємств) — з 82,9 (1992 р.) до 60,6 %. Станом на 1 січня 1999 р.

частка держави в основних фондах промисловості наблизилася до 50 %, в кількості працівників — до 55 %.

У 1997 р. вперше виявилася відмінність в ефективності роботи державних підприємств і акціонерних товариств. Дані економічних досліджень свідчили, що недержавні підприємства краще використовували працю і капітал, досягли вищої рентабельності. Аналогічні процеси відбувалися і в сільськогосподарському виробництві — приватні господарства працювали краще, ніж колективні підприємства. Якщо в 1997 р. частка приватних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції становила 55,7 %, то в 1998 р. — 58,8 %.

Проте позитивні зміни були мінімальними, а загальноекономічна динаміка залишалася негативною. Приватизація сама по собі не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків, не призвела до кардинальних змін у господарській поведінці власників і менеджерів, не стримала погіршення української економіки. Відбулися розпорошення власності серед дрібних акціонерів, значне розкрадання державного майна. Це була плата за можливість швидкої приватизації, в якій перевага надавалась корумпованій бюрократії та чиновництву. Як наслідок, в Україні почався процес формування капіталізму, в якому темпи та пропорції створення і відтворення приватного капіталу визначала бюрократія.

Четвертий етап (2001–2004) — почали враховуватись індивідуальні особливості приватизації кожного підприємства, виходячи з його фінансово-економічного становища, ринкової цінності, інтересів національної безпеки і необхідності створення цивілізованих умов для участі інвесторів. Були використані нові підходи до класифікації об'єктів з метою розмежування їх на потенційно привабливі та неліквідні, збалансування інтересів громадян, підприємств, що приватизуються, держави в частині надходження коштів до бюджету і необхідності поглиблення ринкових перетворень.

Для підвищення зацікавленості інвестора у разі приватизації стратегічно важливих об'єктів розпочався продаж контрольного пакету акцій відкритих акціонерних товариств, який дає можливість юридичній або фізичній особі впливати на діяльність відповідного суб'єкта господарювання. Він здійснювався за курсом або на відкритих торгах без визначення державним орга-

ном приватизації інвестиційних зобов'язань покупця. Переможцем став учасник конкурсу, який пропонував найвищу ціну за пакет. У разі закріплення в державній власності пакету акцій в розмірі 50 % статутного фонду плюс одна акція Фонд державного майна України пропонував на продаж за конкурсом єдиним пакетом усі акції, які не продано на момент прийняття рішення про конкурсний продаж. При цьому переможцю конкурсу за його бажанням міг бути переданий в управління пакет акцій, закріплений у державній власності, або його частина, якщо таке зобов'язання держави було визначено умовами конкурсу. Через невиконання покупцем договірних зобов'язань договір купівлі-продажу міг бути за рішенням суду розірваний, а об'єкт приватизації підлягав поверненню в державну власність.

Таблиця 4

Динаміка приватизації державного майна в Україні за 1992–2006 рр.

Рік	Кількість об'єктів, що змінили форму власності			Надходження коштів від приватизації до держбюджету, млн грн.
	всього	державної	комунальної	
1992–2005	102154	25763	76391	—
1996	19428	4500	14928	111,5
1997	8484	1874	6610	87,1
1998	5362	1678	3684	360,8
1999	5170	1482	3688	694,6
2000	5162	1564	3598	2075,4
2001	6017	1552	4465	2208,0
2002	6137	1452	4685	603,4
2003	6527	1399	5128	2174,2
2004	6149	1064	5085	9501,5
2005	5664	745	4919	20758,9
2006 — I півріччя	644	97	547	34,5

Оздоровлення державного сектора за допомогою роздержавлення означало скорочення бюджетних витрат, відмову від списання кредитної заборгованості, скасування податкових пільг, використання принципів управління й оцінок ефективності ка-

піталовкладень, що діють у приватному бізнесі, тощо. Результатом таких дій стало поступове підвищення їх конкурентоспроможності, гнучкості, мобільності та ефективності. Цей захід, доповнений лібералізацією ринків, сприяв демонополізації економіки і скороченню сфери державного підприємництва.

На сучасному етапі реформування відносин власності передбачає зміщення акцентів із масштабів приватизаційного процесу на його ефективність, створення сприятливого інвестиційного та інноваційного клімату, якісні зміни в механізмі державного регулювання.

У 2005 р. вперше в Україні було повернуто в державну власність велике підприємство — Запорізький металургійний комбінат за невиконання умов, визначених в угоді на приватизацію. Якщо при купівлі це підприємство було продано за 4 млрд грн, то в 2005 р. — за 25 млрд грн власнику індійської металургійної компанії; це засвідчило, що процес приватизації в Україні в попередні роки відбувався непрозоро (табл. 4).

У 2008 р. в Україні неприватизованими залишилися стратегічно важливі об'єкти — Укратом, Укртелеком, обленерго, Одеський припортовий завод та інші.

11.5. Курс на європейську інтеграцію — стратегічний вибір України

Стратегією економічного і соціального розвитку України було обрано курс на інтеграцію до Європейського Союзу. Європейський вибір означає для України побудову громадянського суспільства та соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу, формування середнього класу, подолання загрозливої диференціації доходів населення та зниження рівня бідності. Без розв'язання саме цих стратегічних завдань Україна може опинитися на периферії світових інтеграційних процесів, які визначають зміст і характер триваючого процесу глобалізації світу.

Глобалізація — всезагальний процес трансформації національних економік у єдину систему на основі поглиблення взаємозв'язків та взаємозалежностей. За цих умов ринки і ви-

робництва в різних країнах світу взаємозалежні внаслідок торгівлі товарами, руху капіталів, технологій, робочої сили. Це об'єктивний процес, зупинити який неможливо. Завдання України — максимально скористатися можливостями і перевагами, що відкриває глобалізація, і водночас мінімізувати її негативні наслідки і загрози.

Необхідно також врахувати тенденцію формування багатоплюсного світу, основним змістом якої є посилення регіональної інтеграції. Саме тому стратегічний курс України на інтеграцію до ЄС відповідає як її національним інтересам, так і загальному напрямку сучасного цивілізаційного розвитку.

Внутрішній ринок України внаслідок низького сукупного попиту підприємств і населення занадто вузький для суттєвого збільшення обсягів ВВП, що гальмує економічне зростання, породжує проблему збуту вітчизняної продукції. Зростаюча українська економіка об'єктивно потребує розширення існуючих і пошуку нових ринків збуту. Втрата традиційних ринків збуту негативно позначиться на динаміці економічного піднесення України.

Слід також врахувати, що вступ до ЄС у травні 2004 р. 10 нових членів і у 2007 р. Болгарії та Румунії призвів до деякого скорочення ринків збуту української продукції в Польщі, Угорщині, країнах Балтії, з якими Україна мала договори про вільну торгівлю. Після вступу до ЄС ці країни перейшли на режим зовнішньої торгівлі, встановлений правилами Євросоюзу.

На шляху до об'єднаної Європи Україні необхідно вирішити комплекс проблем, насамперед досягти основних стандартів і критеріїв, обов'язкових для набуття членства в ЄС. Поки що набуття Україною членства в ЄС у практичній площині не стоїть. У межах концепції “розширеної Європи” Україні надано статус “сусіда”. Члени ЄС — це “клуб” багатих країн. Тому головною умовою для країн-претендентів є досягнення європейських стандартів рівня та якості життя і передусім наближення до показників ВВП на душу населення у країнах ЄС. Згідно з Копенгагенськими критеріями вступу до Євросоюзу, для того щоб стати лише кандидатом на вступ до ЄС, необхідно мати ВВП на душу населення на рівні 4–6 тис. дол. на рік. У країнах ЄС цей показник становить у середньому 23,6 тис. дол. на рік, а середньомісячна зарплата — 1500–1700 дол. Пріоритетність цього курсу не суперечить подальшому розвитку і поглибленню взаємовигід-

них економічних зв'язків України на Сході, передусім з Росією, яка була і залишається стратегічним партнером України.

Слід також зазначити, що в Європі формується новий макро-регіон, який охоплюватиме країни ЄС і Росію. В усякому разі Європа формує свою енергетичну стратегію за участі Росії. За оцінками західних експертів, співпраця ЄС з Росією й надалі поглиблюватиметься. В таких умовах підписання Україною угоди про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) з Росією, Білоруссю та Казахстаном не може розглядатися як альтернатива євроінтеграційним прагненням України.

У грудні 2008 р. на форумі Україна — ЄС було виголошено прагнення України до асоційованого членства в ЄС та до підписання угоди про створення зони вільної торгівлі.

Проте розвинені країни Німеччина та Франція через перманентну політичну кризу в Україні та небажання загострювати відносини з Росією не підтримали цю пропозицію. Тому нова поглиблена угода не була підписана. Водночас була продовжена діюча угода до 2009 р., почались переговори про безвізовий режим, спільний авіаційний простір, транспортні перевезення тощо.

11.6. Стратегічні пріоритети економічного та соціального розвитку України на період до 2011 р.

В Україні на період до 2011 р. передбачається впровадження кількох стратегій економічного і соціального розвитку.

Стратегія макроекономічної політики. Ключовим завданням економічного та соціального розвитку України на найближчі роки є забезпечення сталого економічного піднесення. Щорічні темпи приросту реального ВВП повинні бути не менш ніж 6–7%. Тільки такі й вищі темпи можуть компенсувати значне падіння обсягів виробництва ВВП у 90-х роках і дають змогу подолати значний розрив в обсягах ВВП на душу населення між Україною та країнами Євросоюзу. Останніми роками цей розрив значно збільшився, і нині він у кілька разів більший, ніж у Польщі, Чехії та Угорщині.

Структурно-інноваційна стратегія. Реалізація курсу на євроінтеграцію можлива за умови інноваційного шляху розвитку, що об'єктивно потребує структурної перебудови економіки. У спадок від колишнього СРСР Україні дісталася деформована структура економіки із значними перекосами і диспропорціями. У структурі промислової продукції частка продукції кінцевого споживання становить лише 25 %, а решта — проміжна продукція первинної переробки. Переважають застарілі галузі сфери первинної індустріалізації — чорна металургія, важке машинобудування, хімічна та вугільна галузі. Всі вони є капітало- і енергоємними видами економічної діяльності, що споживають велику кількість енергоносіїв, більшу частину яких доводиться імпортувати. Вони потребують значних капіталовкладень і бюджетних дотацій для їх підтримки. Останніми роками не вдалося суттєво зменшити енергетичну залежність та диверсифікувати джерела надходження енергоресурсів. Також за наявності необхідної сировинної бази не виконано завдання зі створення власного повного циклу виробництва ядерного палива для АЕС, яке доводиться імпортувати з Росії. Така деформована структура економіки відповідно визначає структуру експорту, який має переважно сировинний характер і містить продукцію первинної переробки. Основними статтями експорту є залізна та марганцева руди, чавун, сталь, прокат, труби, хімічна продукція, лісоматеріали, граніт, сільськогосподарська продукція тощо.

За статистичними даними останніми роками частка матеріало- і енергоємних галузей у структурі ВВП зростала, водночас частка сучасних високотехнологічних галузей залишається не виправдано низькою. Як наслідок, формується експортно-сировинна модель розвитку вітчизняної економіки, властива країнам третього світу. Ось чому перебудова і модернізація галузевої та технологічної структури економіки на основі інноваційної моделі її розвитку набувають такої гостроти й актуальності.

Стратегія політики доходів. Стратегія євроінтеграції передбачає формування якісно нових підходів і принципів у реалізації державної політики доходів, яка є важливою складовою соціальної політики.

Акцент має бути зроблений насамперед на випереджаюче зростання доходів працюючої частини населення. Низька вартість робочої сили, недостатній рівень соціальних витрат в ціло-

му гальмують розширення внутрішнього ринку і тим самим обмежують можливості економічного зростання. Нині в Україні найнижча в Європі вартість робочої сили. Середня реальна зарплата покриває лише 30 % реальної вартості робочої сили середньої якості (кваліфікації). Саме це є однією з головних причин зростання трудової еміграції робочої сили, в тому числі високої кваліфікації. За різними оцінками масштаби трудової еміграції нині становлять від 5 до 7 млн українців.

Слід підкреслити, що соціально орієнтована ринкова економіка несумісна з бідністю широких верств населення як носіїв платоспроможного попиту. Економіка, що базується на низькій вартості робочої сили та бідності значної частини населення, неспроможна забезпечити досягнення стандартів якості життя європейського рівня. Тому реалізація державної політики доходів на найближчі роки передбачає прискорене зростання заробітної плати, запровадження погодинної мінімальної зарплати у виробничій та невиробничій сферах.

З метою збільшення реальних доходів громадян з 2004 р. змінено систему їх оподаткування з прогресивної, коли податок збільшується із зростанням доходу, на пропорційну, коли середня ставка податку залишається незмінною незалежно від розмірів доходу. Розмір прибуткового податку на зарплату громадян було зменшено до 13 %, а з 2007 — 15 %. У 2008 р. передбачено підвищити мінімальну заробітну плату до 605 грн і прожитковий мінімум довести до 626 грн.

Розв'язання проблеми сприятиме формуванню і зміцненню позицій середнього класу, частку якого в наступному десятиріччі необхідно довести не менш як до 45–50 % загальної кількості населення.

Європейський вибір визначає життєво важливі інтереси України і ґрунтується на прагненні громадян бачити свою країну невід'ємною частиною єдиної Європи. З усіх можливих альтернатив лише євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце в сім'ї європейських народів. Для України вступ до ЄС — це рух країни до стандартів реально діючої демократії та цивілізованого соціально орієнтованого ринкового господарства. Саме тому це є стратегічною метою державної політики України.

- Диверсифікація джерел енергоресурсів** — розширення та збільшення кількості джерел постачання енергоносіїв в умовах нерівномірного розвитку економіки з метою зменшення залежності від однієї країни-постачальника.
- Енергоємні виробництва** — виробництва, що використовують неефективні технології з високим рівнем використання енергоносіїв.
- Економічна політика** — концентрована, науково обґрунтована діяльність держави у головній сфері суспільного життя — економіці.
- Економічне зростання** — тривалий процес зростання кількісних і якісних показників виробництва.
- Кейнсіанство** — метод стабілізації економіки за допомогою посилення державного фінансово-кредитного регулювання.
- Корпорація (акціонерне товариство)** — економіко-правова форма підприємства, що заснована і функціонує на засадах акціонерної власності. Запропонована Дж. Кейнсом у 1936 р.
- Монетаризм** — метод стабілізації економіки шляхом грошового регулювання без втручання держави в економіку, відмови від дотацій на соціальні потреби суспільства (альтернативний кейнсіанству).
- Зовнішній борг** — кредити, отримані від міжнародних організацій та зарубіжних держав за умови їх повернення, платності та гарантованості.
- Інноваційна модель розвитку** — розвиток, пов'язаний з науково-технічним прогресом, оновленням основних фондів, удосконаленням управління, організації виробництва та праці. До інновацій відносять відкриття, науково-технічні розробки та послуги, проекти тощо.
- Кумулятивний** — облік з наростаючим підсумком.
- Корупція** — підкупність і продажність серед державних політичних і громадських діячів, а також урядовців і службовців державного апарату.
- Конкурентоспроможність** — сукупна характеристика товару, яка відображає його переваги порівняно з товаром конкурента за якістю, витратами на виробництво тощо.
- Офшорна компанія** — компанія, створена в одній із держав, законодавство якої передбачає для певних комерційних струк-

тур суттєві податкові пільги, а також можливість звести до мінімуму бухгалтерський облік і звітність. Такі компанії виходять різні фінансові та торговельні операції, можуть створюватися в офшорних зонах. Основними країнами, які дозволяють створювати офшорні компанії, є Панама, Багамські Острови, Ліберія, Ліхтенштейн, Швейцарія, Гонконг та інші. Офшорна компанія здійснює бізнес за межами країни, в якій вона зареєстрована.

Приватизація — перехід на безоплатній або платній основі об'єктів державної власності (підприємств, землі, житлового фонду) у належність, володіння, розпорядження та використання трудовим колективом, групам осіб та окремим особам.

Прем'єр-міністр — глава уряду — Кабінету Міністрів.

Роздержавлення — процес обмеження втручання держави в економіку, переведення державних підприємств на комерційні засади господарювання, створення умов для зростання кількості суб'єктів господарювання.

Сальдо експортно-імпорتنих операцій — перевищення експорту над імпортом.

“Тіньова” економіка — сфера економіки країни, яка функціонує в обхід чинних законів, ухиляється від оподаткування.

Фінансова система — сукупність форм, методів і цілей формування, розподілу і використання грошових фондів держави, суб'єктів господарської діяльності та населення.

◆◆◆◆◆◆◆◆ Контрольні запитання і завдання ◆◆◆◆◆◆◆◆

1. Яку економічну політику здійснював український уряд в перші роки незалежності? Чим вона зумовлювалася?
2. Проаналізуйте розвиток української економіки в 1994–1999 рр. Які проблеми вирішувала Україна у процесі ринкових перетворень?
3. Що сприяло здійсненню грошової реформи 1996 р. в Україні? У чому вона полягала?

3. Ознакою розвитку економіки в Україні у 1991–1994 рр. XX ст. були:

- а) глибока криза;
- б) повільне реформування;
- в) активний розвиток індустрії.

4. Негативні наслідки мілітаризації:

- а) підвищення рівня безробіття;
- б) втрата інтелектуального потенціалу;
- в) поглиблення диспропорцій в економіці.

5. Основні ознаки розвитку кризи в економіці:

- а) збільшення кількості товарів у продажу;
- б) інфляція, лібералізація цін, дефіцит;
- в) регулярна виплата зарплати, наявність робочих місць.

6. Для здійснення трансформаційних перетворень 1991 р. Україна обрала шлях:

- а) ліберально-монетаристський;
- б) градуалістичний;
- в) автаркію — самоізоляцію економічної системи;
- г) всі відповіді правильні.

7. Найбільша інфляція в Україні була:

- а) 1992 р.;
- б) 1993 р.;
- в) 1995 р.;
- г) 1997 р.

8. Становленню ринкової економіки в Україні заважали:

- а) одержавлення економіки;
- б) директивні методи управління;
- в) структурні диспропорції в економіці;
- г) відсутність концепції розвитку;
- д) всі відповіді правильні.

9. Дострокове припинення повноважень уряду і президента у 1994 р. спричинене:

- а) відсутністю політичної волі до реформ;
- б) нерішучістю впровадженню змін в економіці;
- в) небажанням номенклатури втрачати свої посади;
- г) всі відповіді правильні.

10. У 1996 р. почалася фінансова стабілізація, що дало змогу здійснити грошову реформу:

- а) деномінаційну;
- б) конфіскаційну;
- в) формальну.

11. Форми власності, наявні в Україні:

- а) приватна;
- б) суспільна;
- в) державна;
- г) всі відповіді правильні.

12. Приватизація — це:

- а) викуп державної власності колективами;
- б) продаж об'єктів на аукціоні;
- в) безкоштовне передання малих підприємств;
- г) всі відповіді правильні.

13. Роздержавлення — це:

- а) демонополізація державної власності;
- б) реструктуризація підприємств державного сектора;
- в) розподіл державної власності на рівні частини між регіонами.

14. Причини формування тіньової економіки:

- а) високий рівень податків;
- б) неефективне державне управління;
- в) високий рівень політизації парламенту;
- г) всі відповіді правильні.

15. Зростання бартеризації економіки спричинене:

- а) браком обігових коштів;
- б) високим рівнем відсоткових ставок на кредити комерційних банків;
- в) високими податками;
- г) всі відповіді правильні.

16. Вперше зросли темпи ВВП, припинилось падіння виробництва промислової продукції:

- а) 1996 р.;
- б) 1999 р.;
- в) 2001 р.

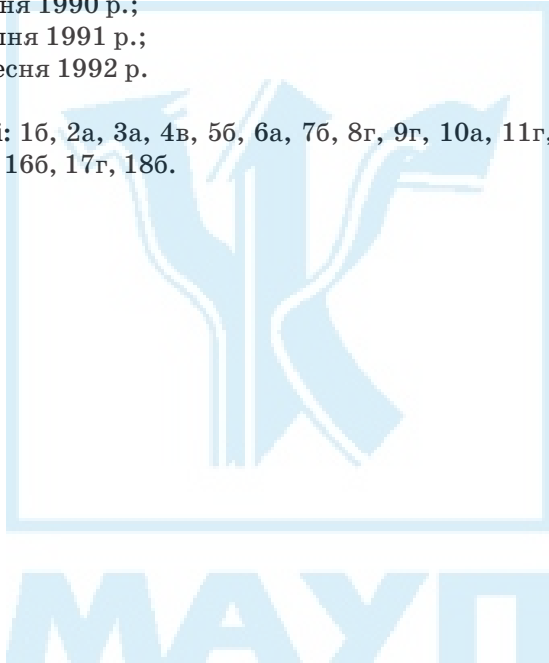
17. Політична реформа в Україні була зумовлена:

- а) невідповідністю президентсько-парламентської системи вимогам часу;
- б) поширенням в розвинених країнах світу парламентсько-президентської системи правління;
- в) тим, що народ не був джерелом влади;
- г) всі відповіді правильні.

18. Акт незалежності України було проголошено Верховною Радою:

- а) 16 липня 1990 р.;
- б) 24 серпня 1991 р.;
- в) 24 вересня 1992 р.

Відповіді: 1б, 2а, 3а, 4в, 5б, 6а, 7б, 8г, 9г, 10а, 11г, 12г, 13а, 14г, 15г, 16б, 17г, 18б.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Конституція України*. Зі змінами, внесеними згідно із Законами № 222-IV від 08.12.04; ВВР України, 2005, № 2. — С. 44. — К.: Право, 2006. — 52 с.
2. *Боев Ю. О., Боева С. Ю.* Економічна історія: Західна Європа, Японія, США: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2004. — 174 с.
3. *Бураков Ю., Кипаренко Г., Мовчан С.* Всесвітня історія: новітні часи, 1945–1998 роки: Підручник. — К.: Генеза, 2000. — 400 с.
4. *Власов В.* Історія України: Підручник. — К.: А.С.К., 2003. — 240 с.
5. *Гальчинський А., Геєць В.* та ін. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) “Шляхом європейської інтеграції”. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 582 с.
6. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1991–1999.
7. *Грушевський М.* Історія України: Підручник. — К.: Либідь, 1991. — 230 с.
8. *Грушевський М.* Ілюстрована Історія України. Відтворення видання 1913 р. — К.: ІСЕ-Україна, 1990. — 525 с.
9. *История Украинской ССР*: В 10 т. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 1–8. — 600 с.
10. *Лановик Б. Д., Лазаревич М. В., Чайковський В. Ф.* Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б. Д. Лановика. — 2-ге вид., перероб. — К.: Вікар, 2000. — 300 с.
11. *Економіка зарубіжних країн*: Навч. посіб. / За ред. Ю. Г. Козака та ін. — К.: ЦУЛ, 2003. — 352 с.
12. *Економічна історія*. Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 268 с.
13. *Лановик Б. Д., Матисякевич З., Матейко Р.* Економічна історія України та світу: Курс лекцій / За ред. Б. Д. Лановика. — 4-те вид., випр. і допов. — К.: Вікар, 2001. — 477 с.

14. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Економічна історія України та світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. — 4-те вид., випр. і допов. — К.: Вікар, 2004. — 486 с.
15. *Лановик Б. Д., Лазарович М. В., Чайковський В. Ф.* Економічна історія: Курс лекцій. — К.: Вікар, 2004. — 550 с.
16. *Лановик Б. Д., Лазарович М. В.* Економічна історія: Курс лекцій. — 5-те вид., випр. — К.: Вікар, 2005. — 405 с.
17. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Знання, 2004. — 499 с.
18. *Міжнародна економіка: Навч. посіб. / За ред. О. П. Гупала.* — К.: Хай-Тек Пресс, 2007. — 368 с.
19. *Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. Ю. Г. Козака та ін.* — К.: ЦУЛ. — 440 с.
20. *Полянський П. Б.* Всесвітня історія 1914–1939 роки: Підручник. — К.: Генеза, 2003. — 290 с.
21. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. Послання Президента України до Верховної Ради України // Економіст.* — 2004. — № 3. — С. 21–56.
22. *Статистичний щорічник України за 2005 рік.* — К.: Техніка, 2006.
23. *Субтельний О.* Україна. Історія: Підручник. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
24. *Сарбей В.* Історія України: Підручник. — К.: Генеза, 1994. — 225 с.
25. *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України: 1914–1939 роки: Підручник. — К.: Генеза, 2003. — 380 с.
26. *Ходзінський К. Г., Мазурок П. П.* Економічна історія України та провідних країн світу: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. — Львів: Магнолія Плус, 2006. — 152 с.
27. *Царенко О. М.* Економічна історія України і світу: Навч. посіб. — Суми: Університет. кн., 2001. — 402 с.
28. *Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Вікар, 2006. — 345 с.
29. *Моніторинг макроекономічних та галузевих показників / Міністерство економіки України.* — К., 2008. — Вип. 1–6. — 102 с.

Додаткова

30. *Аркас М.* Історія північної Чорноморщини. — Торонто: Гомін України, 1969. — 350 с.
31. *Білорус О.* Глобалізація і національна стратегія України. — Броди: Просвіта, 2001. — 300 с.
32. *Бураков Ю., Кипаренко Г., Мовчан С.* Всесвітня історія: новітні часи, 1945–1998 роки: Підручник. — К.: Генеза, 2000. — 400 с.
33. *Бураковський І.* та ін. Вступ України до СОТ: новий виклик економічній реформі. — К.: Альфа-Принт, 2004. — 290 с.
34. *Бунятян К.* та ін. Історія стародавнього світу: Підручник. — К.: Либідь, 1997. — 240 с.
35. *Волкогонов Д.* Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 т. — К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. — 670 с.
36. *Гросман Ю., Лісовий І. А.* Історія стародавнього світу. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1985. — 220 с.
37. *Європейський Союз: основи політики, інституціонального устрою та права: Навч. посіб.* — К.: Заповіт, 2003. — 370 с.
38. *Жук М. В., Бауліна Т. В.* Міжнародні стратегії економічного розвитку: Навч. посіб. — К., 2006. — 348 с.
39. *Інноваційна стратегія українських реформ / А. С. Гальїнський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко.* — К.: Знання України, 2002. — 336 с.
40. *Кардаш П.* Злочин. — Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. — 555 с.
41. *Книш Ю.* Таємниця початкової Русі в Києві. — Вінніпег (Канада), 1991. — 34 с.
42. *Крижанівський О., Хірна О.* Історія середніх віків. — К.: Аквілон-Плюс, 2001. — 290 с.
43. *Кухарська Н. О., Харічков С. К.* Міжнародна економічна діяльність України: Навч. посіб. — Харків: Одісей, 2007. — 455 с.
44. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — 554 с.
45. *Све Оге Кристенсен.* История России XVII в. — М.: Прогресс, 1989. — 255 с.

46. Скотт В. Айвенго. — М.: Правда, 1980. — 400 с.
47. Стрепальський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 190 с.

ОФІЦІЙНІ САЙТИ ІНТЕРНЕТ

1. <http://www.rada.kiev.ua> — Сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.kmu.gov.ua> — Сайт Кабінету Міністрів України.
3. <http://www.me.gov.ua> — Сайт Міністерства економіки України.
4. <http://www.minfin.gov.ua> — Сайт Міністерства фінансів України.
5. <http://www.bank.gov.ua> — Сайт Національного банку України.
6. <http://www.gks.ru> — Федеральна служба державної статистики Росії.
7. <http://www.un.kiev.ua> — Офіційне електронне видання ООН в Україні.
8. <http://indexmundi.com> — Сайт міжнародної статистики.
9. <http://www.rada.cia.gov> — Сайт статистики “CIA World Factbook”.

МАУП

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
Розділ 1. Критерії періодизації суспільного розвитку. Господарські форми економіки первісного суспільства та країн Давнього Сходу (від найдавніших часів до V ст. до н. е.)	7
1.1. Критерії періодизації суспільного розвитку	7
1.2. Основні риси господарства первісного суспільства	14
1.3. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Давнього Сходу	18
1.4. Господарство українських земель. Трипільська культура	22
Розділ 2. Формування античних держав та причини їх занепаду. Розвиток східнослов'янських племен (VI ст. до н. е — V ст. н. е.)	28
2.1. Антична система господарства у Давній Греції	28
2.2. Господарський розвиток Давнього Риму	33
2.3. Основні чинники розквіту і занепаду Давнього Риму	37
2.4. Господарство скіфів та античних міст українського Причорномор'я	39
2.5. Економічний розвиток східнослов'янських племен	42
Розділ 3. Економічний розвиток країн Західної Європи та українських земель в епоху середньовіччя (V–XV ст.)	50
3.1. Періодизація та основні риси феодального господарства	50
3.2. Форми землеволодіння та соціально-економічні відносини в Європі	51

3.3. Розвиток середньовічних міст.....	54
3.4. Особливості землеволодіння в Київській державі	60
3.5. Розвиток міст, ремесел та торгівлі в Київській Русі.....	63
3.6. Господарство України в період роздробленості та монголо-татарського поневолення (XII ст. — середина XIVст.)	66
3.7. Економічне становище українських земель у литовсько-польські часи	68
Розділ 4. Мануфактурний період світової економіки. Господарство українських земель (XVII–XVIII ст.)	79
4.1. Передумови і наслідки великих географічних відкриттів	79
4.2. Основні чинники становлення мануфактурного виробництва.....	82
4.3. Передумови і наслідки Нідерландської революції (1566–1609).....	84
4.4. Економічні причини і наслідки Англійської революції (1640–1660).....	87
4.5. Особливості становлення індустріального суспільства у Франції	91
4.6. Боротьба північноамериканських колоній за незалежність	93
4.7. Аграрні відносини в козацько-гетьманську добу в Україні (XVII–XVIII)	96
4.8. Особливості мануфактурного періоду української промисловості	99
4.9. Внутрішня і зовнішня торгівля в Україні	101
4.10. Розвиток господарства Запорозької Січі	104
Розділ 5. Промисловий переворот у провідних країнах світу та на території України (XVIII–XIX ст.)	111
5.1. Англія — батьківщина промислового перевороту (1770–1850)	111
5.2. Промисловий переворот у Франції (1805–1850).....	114

5.3. Особливості промислового перевороту у Німеччині (1830–1870).....	117
5.4. Промисловий переворот у США (1790–1850).....	120
5.5. Передумови та особливості промислового перевороту в Східній Україні (1850–1900)	122
5.6. Промисловий розвиток Західної України (1850–1900)	125
Розділ 6. Розвиток господарства провідних країн світу та України (у 1870–1913 рр.)	132
6.1. Науково-технічний прогрес наприкінці XIX ст.	132
6.2. Економічне піднесення США та Німеччини	135
6.3. Особливості промислового розвитку Англії та Франції.....	140
6.4. Становлення індустріального суспільства в Японії	143
6.5. Міжнародні економічні відносини розвинених країн.....	145
6.6. Особливості індустріалізації в Україні	147
6.7. Реформування відносин у сільському господарстві України.....	150
Розділ 7. Економічний розвиток провідних країн світу та України у міжвоєнний період (1919–1938).....	161
7.1. Економічні наслідки Першої світової війни 1914–1918 рр.	161
7.2. Роль плану Дауеса у стабілізації та відновленні Німеччини	164
7.3. Господарство розвинених країн у 20-х роках XX ст.	165
7.4. Перша світова економічна криза 1929–1933 рр.	169
7.5. Економіка розвинених країн світу у 30-х роках XX ст.	172
7.6. Соціально-економічна політика України у 1917–1920 рр.	177

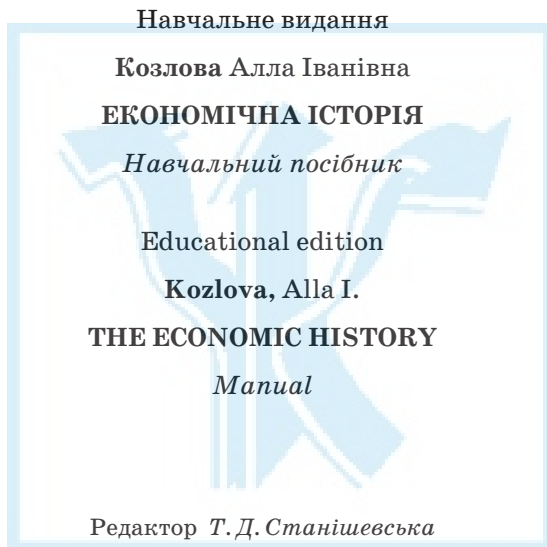
7.7. Політика “воєнного комунізму” та неп в Україні	180
7.8. Особливості індустріалізації в Україні	183
7.9. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні	185
Розділ 8. Економіка провідних країн світу та України у 1939–1950 рр.	192
8.1. Економічний розвиток провідних країн світу в 1939–1945 рр.	192
8.2. План Маршалла, його сутність та мета	197
8.3. Передумови і наслідки прискороного розвитку Німеччини та Японії	199
8.4. Господарство України на початку Другої світової війни	204
8.5. Економічне становище України в 1941–1944 рр.	208
8.6. Особливості повоєнної відбудови економіки України	210
Розділ 9. Господарство розвинених країн світу та України у другій половині ХХ ст. — на початку ХХІ ст.	220
9.1. Характеристика та специфічні риси економіки розвинених країн	220
9.2. Основи економічного зростання США	225
9.3. Економічний розвиток Японії.....	228
9.4. Економіка країн Західної Європи	232
9.5. Інтеграційні процеси в Західній Європі — створення Європейського Союзу.....	237
9.6. Україна в період кризи адміністративно-командної системи	242
9.7. Причини застійних явищ в економіці України в 70–80-х роках ХХ ст.	245
9.8. Шляхи реформування господарства України у другій половині 80-х років	248

Розділ 10. Загальна характеристика економіки країн, що розвиваються	256
10.1. Класифікація та особливості економіки країн, що розвиваються	256
10.2. Розвиток нових індустріальних країн та країн — експортерів нафти	260
10.3. Економіка країн Південно-Західної, Південної та Південно-Східної Азії.....	270
10.4. Економіка слаборозвинених країн Африки.....	274
10.5. Інтеграційні об'єднання в країнах, що розвиваються	277
10.6. Чинники економічного розвитку країн, що розвиваються	282
Розділ 11. Економіка незалежної України у 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст.	289
11.1. Реформування української економіки в перші роки незалежності (1991–1995)	289
11.2. Економічне становище України у другій половині 90-х років	295
11.3. Економічне становище України у 2000–2007 рр.	301
11.4. Роздержавлення та приватизація власності в Україні.....	315
11.5. Курс на європейську інтеграцію — стратегічний вибір України.....	321
11.6. Стратегічні пріоритети економічного та соціального розвитку України на період до 2011 р.	323
<i>Список використаної літератури .....</i>	<i>333</i>

The present manual deals with the issues of the economic history from the earliest times to the present day. An emphasis is placed upon analyzing the reforms and structural changes in the national economy and world economies occurred in our time. The manual's structure and content conform to the curriculum of the course "The Economic History" meant for the students learning economic professions, as well as for those who aim at mastering new knowledge. When writing the study book the author made use of latest statistical data and recent developments happened throughout the world and in Ukraine.

The book is intended for students of higher education establishments of economic orientation.

Редактор *Т. Д. Станішевська*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *К. П. Махия*

Оформлення обкладинки *П. Х. Ткаченко*

Підп. до друку 20.10.08. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,99. Обл.-вид. арк. 19,8. Наклад 1200 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*